

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2013. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2013. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

Ára: 750 Ft • Előfizetéssel: 580 Ft

VALÓSÁG 2013/4

valóság

A TARTALOMBÓL

Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében

Hérány Ferenc: Az antropocentrizmus környezetetikai kritikájának kritikája

Deák-Sárosi László: „Határtalanítás” vagy „trianonizálás”? – Hozzászólás a határon túli román, szlovák stb. kölcsönszavak egynyelvű magyar kodifikációs szótárakba emeléséhez

Tóth Gergely: Mi legyen a gyerek neve?

Dr Tóth László Jenő: A jogi, közgazdasági és a mérnöki tudományok szerepe a magyar gazdaságpolitikai döntések előkészítésében és végrehajtásában

Zsemlye János: I. Péter cár hadiflottájáról

Miskolci Ambrus: Codreanu árnyékában (A Vasgárda „Kapitánya”, ideológusa és tábornoka a miniszterelnök ellen)

Kapronczay Károly: A kassai polgárok

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2013

4

VALÓSÁG

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2013. április; LVI. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezéregazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Czifrik-Keszthelyi Barbara

TARTALOMJEGYZÉK

Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges
változások a jog szerepkörében. 1

MŰHELY

Hérány Ferenc: Az antropocentrizmus környezetetika kritikájának kritikája. . . 11
Deák-Sárosi László: „Határtalanítás” vagy „trianonizálás”? – Hozzászólás a határon
túli román, szlovák stb. kölcsönszavak egynyelvű magyar kodifikációs szótárakba
emeléséhez. 24
Tóth Gergely: Mi legyen a gyerek neve? – A haszonökonómiától a gazdasági
teológiáig 43
Dr. Tóth László Jenő: A jogi, közgazdasági és a mérnöki tudományok szerepe a
magyar gazdaságpolitikai döntések előkészítésében és végrehajtásában . . 64

SZÁZADOK

Zsemlye János: I. Péter cár hadiflottájáról 76
Miskolczy Ambrus: Codreanu árnyékában (A Vaszgárda „Kapitánya”, ideológusa
és tábornoka a miniszterelnök ellen) 86

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Károly: *A kassai polgárok* 111
Prehoda Anna: *Traumáink feldolgozása: közösen* 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Charles Glass: Aleppó tragédiája (117) *Michael R. Marrus*: Új Churchill-életrajz: em-
berfeletti erő és emberi gyengeségek (123) *Tim O'Connell*: Birodalmak romjain (126)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében

A jog különállása csak intézményi igény és fogalmi szükségesség. Bármiféleképpen alul is ennek valósága, mint hatótényezőként számbavett társadalmi jelenség, a jog nem szakad el a mögötte munkáló mindenkori összetettségtől, a szocialitásból a világban létezésből adódó előfeltételektől. Ugyanakkor sajátos nevesítéseivel, elvont fogalmi kategóriák sorában történő kifejeződésével a jog már évezredekkel ezelőtt kezdődött alakulása óta az emberi viszonyoknak *t á r s a d a l m i* ként, sőt *e g y e t e m e s* leírhatóságuként láttatását, s ezáltal hatalmi központosulásoktól a társadalmi szerveződés különféle formái felett gyakorolt hatókör kiterjesztésének a sikerét segítette elő. Mindezzel egészében nemcsak visszatükrözött uralkodó gazdasági s egyéb igényeket, de egyszersmind szolgálta ezeknek vitathatóságot kiküszöbölő – mert saját rendjét természetsszerű rendként bemutató – konzerválását is.

A történelem fősodrára jellemző egy a fentiek szerinti ilyen leírás, amennyiben emberi érdekeket, azok közti feszültséget, majd így vagy úgy legyőzendő szembenállást vesz alapul. Nem véletlen hát, ha érdekütközések osztályharcként láttatásában a MARXIZMUS ennek történeti teoretizálására épült. S – történelmi gyakorlatként, mint örök emberi *tópos* – természetsszerűleg ennek felelt meg bármiféle különérdek univerzalizálása¹ csakúgy, mint isteni rendelésüként szankcionált legalizálása is. Az ember szellemi világa azonban számos (s filozofikusan némi alappal általánosított) szkepticizmus ellenére nem pusztán manipuláció terméke.² Mindennapi létünkben belakjuk világunkat, otthonosak vagyunk/leszünk benne,³ s különösebb reflektáltatás nélkül univerzalizáljuk (hiszen természetes környezetünk részeként fogadjuk és tudatosítjuk) magunkban mindazokat az előfeltevéseket,⁴ amiket – adott civilizáció, kultúra, korszellem körén belül – edukáció és szocializáció egész életünket végig kísérően hallgatólagosan elsajátított velünk. Márpedig a jelen összefüggésben ez az a nézőpont, ami problematizálásunkat adott medrébe tereli. Hiszen még akkor is, amikor látszólag egyetemes morális elvekkel, emberlétünk természetes meghatározásaival⁵ élünk, voltaképpen létezésünk/környezetünk szokásosan visszatérőként vállalható jelenségeinek a *n o r m a l i t á s* megtestesítőiként történő alapul vétele⁶ – merthogy bármiféle (akár tipikusnak, akár pusztán előfordulhatónak) csakis *e m b e r i k é p z e l e r ő* nkön belül való elgondolása/elgondolhatása⁷ – rejlik a mindennapokban követett rutinunk mögött.

Nos, a korunkban újra zajló tudományos-technikai forradalom és annak ma már meghatározó egyik vetületeként a globalizmus pontosan ilyen gondolati keretben érdemel többes irányú vizsgálódást, már ami a jog szerepkörének lehetséges közeljövőbeni változásait, azok esetleges előrelátását illeti. Mindazonáltal úgy vélem, hogy botorság lenne jóslatásokba – hiszen kellő alapot nélkülöző állítólagos előrelátásba – bocsátkoznunk. Ehelyett csupán annyit tehetünk, hogy saját, ez idő szerint a fenti előfeltevések tükrében univerzálisnak és örökkévalónak látott fogalmi építményünket megkíséreljük bizonyos távolságból rálátva, voltaképpen alapjait illető magyarázattal szemlélni.

Egyfelől – és ez a leginkább direkt összefüggés – a technológiai előrehaladás *k ö z z e t l e n ü l m e g v á l a s z o l a n d ó k é r d é s e k* et vet fel, mint például az új biotechnikák, nanotechnikák, elemi részecskékig hatoló kutatások fizikai és kémiai, a fegyverkezéstől a gyógyszervegyészetig alakító felfedezései, avagy az információtechni-

kai újdonságok. Itt olyan technikai következmények, kiterjesztések közvetlen szabályozásigényére gondolok, mint például az ür- vagy atomhulladék, avagy az új információ-többszörözési technológiák használatának jogi rendezése.

Tudva azt, hogy a szabályozás s a bírói megítélés rutinja egyaránt csupán korábban már elvégzett mérlegelés és egyensúlyozás repetícióját jelenti, merthogy elvileg nincsen az úgynevezett 'nehéz' esettől elkülöníthető olyan kategória, mint 'könnyű' eset, hiszen semmiféle elbírálás nem lehetséges másként, mint csakis egyaránt támogatandó értékek közötti valamiféle kölcsönösen kompromisszumos középútkeresés gyanánt,⁸ e körben leginkább az ismert alapértékeink újragondolásának – r e f l e k t í v e k v i l i b r i u m á n a k⁹ – szüksége, és ezzel számos feszültség keltésével járó ilyen vagy olyan megoldása prognosztizálható. De részletekbe bele sem gondolhatunk, mint ahogyan nyilvánvaló, hogy egy kétdimenziós lény, ha létezik, nem érzékelheti a mi többletdimenziókat, mint ahogyan mi sem viszonyulhatunk semmiképpen, hacsak nem a magunk háromdimenziós módján, bármiféle transzcendenciához.¹⁰

Nos, miképpen lesz hát szabályozandó, ha bárki rendelkezésére álló egyszerű technikák igénybevételével immár megváltoztatható lesz a személyiség? vagy megszüntethető a terheség? vagy ha ezen túl immár akár távolban, akár jövőben ható (tehát azonosságukat s aktivitásukat illetően csaknem detektálhatatlan) fegyverek lesznek előállíthatók? vagy ha ezen jövőnkben már akár egyetlen személy is, külső megfigyelőtől aligha kontrollálhatóan, utólag pedig fel nem deríthetően, képessé válik olyan károkozásra, amelynek végrehajtását ma még csak számottevő területen konspirálva koordinált embercsoport, nehezen mozgatható/rejthető technika, és úgyszólván emberfeletti koncentrátságú logisztika biztosíthatja?¹¹ avagy ha emberek genetikailag specifikált csoportjainak életkilátásai aligha identifikálhatóan vagy utólag kinyomozhatóan befolyásolhatóvá, s ezzel külső manipulációnak kitétté válnak? avagy, végül, és egy nem álmódzó egyszerűséghez visszatérve, ha az elektronikai forradalom egyszerűen felülír bármiféle úgynevezett szerzői jogi korlátozást vagy megfontolást?

Mert meglepő, hogy milyen potenciált rejt magában a technika, ami önmagában pusztán instrumentumként szolgál, s ezért semlegesnek szoktuk tekinteni. Számomra megdöbbentő példa volt, amikor az első világháború idejére utaltan először olvashattam időbeli párhuzamról a földmégmunkáló erőgépek technológiai kifejlesztése és az iparszerűként tömegesedő genocídiumok bekövetkezése között, vagyis arról, hogy a politikai indítékú, népiértés célzatú embergyilkolászás ősi hajlandósága azzal válhatott csupán rémálomból s kísérletezgetésből véres valósággá, hogy földtológépeknek köszönhetően iparszerű méretekben lehetőségessé vált tetszőleges halmazok tetszőleges átrendezése, azaz fizikális tömegmozgatással emberi testek eltüntetése vagy ilyesmire előkészítése.¹² Nem véletlen, hogy egy máig fölülíratlan történelemfilozófiai vízióban is nemcsak *A Nyugat alkony*a, de bármiféle emberszerű kultúra halála is a technológia önfejlődésének, a technika autotelikussá válásának számíttatik be.¹³

Végezetül – és nem utolsó sorban – térjünk vissza a jogi megközelítéshez: ki szabályoz majd ezekben a technológiai tudást feltételező ügyekben? Mert okkal feltételelezhető, hogy ugyanúgy, mint ahogyan a poszt-pozitivizmust felvállaló úgynevezett társadalmi jogpozitivizmus máris úgynevezett interkulturális, sokszereplős, ráadásul multi-kriterialitású diskurzust érzékel a maholnap intézményesedő bírói eljárásban,¹⁴ ez, a technológiai nővumok használatát illető döntés még keményebben és szükségesebben szaktudások konzíliuma lesz – olyasmi, ahol legfeljebb a megfogalmazási fegyelem s a koherencia-teszt biztosítása jut majd elvégzendő feladatul a jogásznak. Ugyanakkor félő, hogy a jogászi hivatásrend – amerikai jelenkori gyakorlatából világtrenddé szétsugárzóan¹⁵ – nem elég-

szik majd meg egy efféle alárendelt szereppel, hanem ilyen-olyan hívószavakkal formáló beavatkozást fog kikövetelni magának, ami az ezután bekövetkező jogiasításokkal olyan *juridifikációt*, s ezzel a jogtól elnehezülés deformációjaként olyan *jurispathiát* hoz magával, amely az eredeti célokat, szolgálendő értékeket és eljárási utakat egyaránt a jogászkaszt és a jogászi szempont s érdekérvényesítés alá rendeli – pontosan úgy, ahogyan ez már az egészségügyi gyakorlatok és beavatkozások esetében, immár számos negatív hatást (egyebek közt felelősségelporladást s költségrobbanást, valamint merő terelő utak fő csapássá válását) kifejtve világszerte megtörtént.¹⁶

Másfelől a technológiai megújulás innovációinak némelyike magának a jogi jelenségnek biztosít új dimenziót, így hallatlanul megtöbbszöröződő jelenlétet, a megjelenítésben rendezettség és központosítottág lehetőségét, és ezzel – kimerítő mivoltában vagy mélységében eddig ismeretlen módon kibővülő – szabályozási technikákat.

Elég csak a jogobjektíválás és a jogismeret disztribúciója technológiájának néhány mérföldkövére¹⁷ visszaemlékeznünk – mindössze néhány, fantasztikus aprólékoságú munkával kivésett diorit kőoszlop HAMMURABI rendelkezéseivel egy hatalmas birodalomban; CICERO emlékezése arra, ahogyan a *Leges Duodecim Tabularum* [Tizenkét táblás törvény] szövegét gyermekkorában mindannyian memorizálták tanversbe foglaltan; a *Magna Carta* évenkénti másolati kifüggesztése Anglia minden templomkapuján; a *cahiers de doléance*, a francia felvilágosodás nyomán terjedő panaszfüzetek rohamos terjedése s ezzel az ország lassú, de következetes forradalmasítása füzetes nyomtatványainak immár piaci ponyvákön, tömegtermékként és tömegáron történő árusításával; a szovjet összszövetségi törvényhozási intézet (Moszkva) roppant cédulás katalógusrendszere egy erőteljesen tagolt birodalom minden egyes jogforrásáról s azok bármely csekély napi változásáról, ugyanakkor jogi aktusban döntésként érvényesítve megállapítását, mikor s hol miféle rendelkezés volt adott területen éppen érvényben; végül az Ausztriában már évek óta megvalósult s ezáltal mindenemű papírformát nélküldő *eGovernment*¹⁸ –, és máris eltűnődhetünk azon, hogy hová fejlődik majd jogunk? valóban közelesen elérhető teljességűvé lesz belső koherenciája? és pillanatról pillanatra uralhatóan, világszerte egyértelmű bármiféle változtatása? netalán olyan erővel, hogy egyszersmind alkalmassá tétetik arra, hogy egyértelmű kizárólagossággal uralhassa a társadalmat? egybekapcsolva azzal is, hogy hagyományt, erkölcsöt, a mindenkori józan értelem parancsát vagy sugallatát kizárja megfontolásai köréből? akár úgy is, hogy valamiféle bázisnyelvre mint közvetítőre alapozottan, a belátható közeljövőben már egyenesen egy világjog igényével lépjen fel?

Nehéz megmondani, hogy a Dijoni Akadémia híres kérdésfeltevésére válaszoló JEAN-JACQUES ROUSSEAU óta,¹⁹ nyilvánvaló emberi morális retardáltságunk közegében, az okozati láncolatból vajon a fegyverkezés és háborúskodás kíméletlensége, avagy az emberszerűségünkben mégis növekvő érzékenység teremtette-e voltaképpen meg az úgynevezett nemzetközi humanitárius jogot a büntetőjog speciális területékként. Mindenesetre látnunk kell: ahelyett, hogy egy elvont tényállásszerűsítetttségében pozitív vagy negatív mintává tett magatartással mérnének össze valóságos tetteket, itt már katonai műveleteknek a taktikai tervezése és parancsnoki/beosztotti végrehajtása válik/válhat jogi megítélést indoklóvá, aminek során mindenekelőtt azokat a még majd csak maga az eljárás során és eredményeként feltárandó/rekonstruálandó szándékokat fogják patikamérlegre tenni, amelyek egyáltalán egy előljárói/alantasi felelősségkörben tudatosodtak és/vagy tudatosodhattak.

A jogobjektíválási s a jogismeret-disztribúciós technikák mint merő lehetőségek azonban korántsem kizárólagos meghatározók. Annál is kevésbé, mert a jognak valós

– társadalmi és személyes – dimenzióit elsődlegesen az határozza meg, hogy egyáltalán miféle szerep betöltésére szánatik a jog. Például, csupán szélsőséges lehetőséget említve: végső szónak a legfőbb szervezett hatalom által kényszerintézkedés lehetőségével támogatott kimondására, melynek az a legfőbb hivatása, hogy egy egyébként zajló folyamat ösztársadalmilag beálló eredményét csupán mintegy szimbolikusan megerősítse; mint ahogyan ezt – optimális és kizárólagosan hatékony jogi szerepfelfogás gyanánt – a jog-szociológia mindmáig tanítja? Avagy *Mädchen für alles* gyanánt, egy *демиургosz* szerepkörében láttatva, azt próbálják meg belőle kicsiholni – és megjegyzendő, hogy mai hazai hagyománytalanító politikai voluntarizmusunkban, bármely erő is kormányoz, sajnos és hosszú távú ártalmunkra nincs szó erről, pedig a jogi teoretizálás utoljára a szocializmusban a jogi reform-pótlékok kierőszakolásakor még sikerrel utasította és szorította vissza ezen nemcsak hatékonyságot nélkülöző, de egyenesen önsorsrontó szubsztitútum használatát²⁰ –, hogy maga váljék (leginkább egymagában) a változás tényezőjévé, hajtómotorjává, tetszőlegesen alakítható kivitelezőjévé?

Ez utóbbi dimenzióval, vagyis a jog szerepjátszásával párhuzamosan szokott alakulni annak kérdése, vajon miféle normatív közegben foglal egyáltalán helyet a jog. Annak a jog életét évezredek óta egészen a legutóbbi évtizedekig változatlanul átható organicitásában, melynek keretszabásában a közösség alapjául szolgáló (a) éthosz, (b) fokozatosan intézményesedő formákba is öltöztetett transzcendencia-élmény, (c) moralitás – amit legújabb korunktól (d) hivatáserkölcstől egésztől még ki – utolsó fokon és szimbolikus erővel történő megerősítője csupán a jog? Avagy, a szociális normativitás egyetlen megmaradt küzdője és terep-szolgáltatója immár, mert a többit kikezdték, részérdek mentén szét-szabdalták már a liberalizáció nevében eljáró elit-csoportok?²¹ Továbbá, a jogállam és jogbiztonság nevében eljáró, a jog történelmi-társadalmi összetettségéből egyetlen elemet, az egyébként lehetséges és szükséges formalizmust fetiszizáló, jellegzetesen a ló túlsó oldalára lendülő balkanizált, nálunk alkotmánybíróágunktól a jogállamiság jelszava jegyében hamisan intézményesített jogfetiszizálások?²² Hiszen formát öltésében a jog itt már taxatívva és kimerítővé [*exhaustive*] kell legyen, mert – szajkózza egyedül üdvözítőként a jogállamiság jelszavának imamalma, pusztán a köz szolgálata iránt érdektelenül – az egyén érdekkörében kizárólag az ítélt meg korlátként, amit formális jog állapít meg, nemcsak érvényesen, de egyszersmind olyan egyértelműséggel is, hogy alóla a vitatott helyzetnek a szabályozás szempontjából joghézagot képező esetleges mivolta immár semmiféle ügyvédkedéssel kivételessé (például az „erkölcstelen, de jogszerű” kizárólag e balkáni térségben gyakorlattá tett kifogásával) ne legyen tehető.

Harmadfelől, mivel az előbbieken csupán jelzett változási lehetőségek – akár magának az ember társas szerveződésének az alapjait, voltaképpen *modusait* s ezzel az egyirányú vagy kölcsönös befolyásolások ma még ismeretlen technológiáinak/kultúráinak lehetőleg kialakítását s elterjedését érintik, akár az eddig egyetemesként felfogott morális princípiumaink mögött álló előfeltevéseinknek és az eddig a normalitás kifejeződéseként felfogott magatartási mintáinknak a lényeges megváltozását eredményezik – gyökeres módosulások at eredményezhetnek a jogban.

Mai, főként amerikai kutatások máris utalnak arra, hogy egyfelől a jövő a *civil society* egyértelműen növekvő szerepvállalásáé,²³ másfelől – átlátható közügyek körében mérve ilyen eredményeket – a véletlenszerű civil vélemény-reprezentáció (kellő szám esetén) körültekintőbbnek, megalapozottabbnak és felelősebbnek szokott bizonyulni, mint az úgynevezett szakértői vélemény. Már pedig egyaránt a jelenlegi információtechnikával

élve, annak szervezési potenciálját felhasználva alkalmi és tartós polgárközösségek már is globális kiterjedést érhetnek el, miközben akár pillanatról pillanatra változó akcióra szintén buzdíthatók; s noha az általuk realizálható eredmény előreláthatósága jellegzetesen szórt, a statisztikai probabilitások szintjén mozogva, tömegében mégis bizonyosnak vehető a hatásuk.

Ma még ismeretlen befolyásolási technikák aligha láthatók előre. A lehetőségekről szólva mégis meggyőzőnek tetszhet annak újdonságára emlékeznünk, ahogyan színre lépett nem is olyan régen a *mass media*, és arra, hogy milyen totális és rendszerszerű hatást – a menekülés csatornáinak meglehetősen teljes gyakorlati elzárásával – tudott a tömegmanipuláció az alig magunk mögött hagyott utolsó évszázadnak mind diktatúráiban, mind pedig demokráciáiban elérni. Ugyancsak nem itt és most kellene kitalálnunk a normalitásról alkotott előfeltevéseink várható továbbalakulásának egyes szegmenseit. De elégséges talán arra gondolnunk, hogy személyiségképünket miként alakította a szervátültetés és a biotechnika eszköztára, vagy hogy a tömegveszély előidézésének merő technikai képessége milyen leegyszerűsítéseket s további bonyolításokat eredményezett a klasszikus személyes szabadságjogoknak az antiterrorista intézkedések szükségességétől előidézett, természetüket, határaikat s mélységüket egyként érintő újragondolásában.²⁴

Ami mindezek technikai mögöttesét illeti, a jog – mint intézményi igénye és fogalmi szükségessége szerint különálló jelenség – mindig saját rendszertani vázának a lehető őrzésével, tehát túlnyomórészt analogonok útján történő értelmezések/kiterjesztések útján fejlődik (mint ahogy ezt eltulajdonítása büntethetőségének biztosítása érdekében egykor az áram ingó dologként való besorolása és megítélése példázta). A tudományos-technikai forradalom ma természettudományban, orvoslásban egyaránt elemi összetevőkkel operál; képessé teszi magát szerves reprodukzív folyamatokba történő alakító beavatkozásra; az információt szabad halmazként szét tudja szórni az elektronikus tér világmindenségében; pusztán projekcionáltan virtuális valóságokat hozhat és hoz létre (egyébként nyomasztó változatosságban s tömegességben) pénzügyben, gazdasági szervezésben, jog általi uralomban egyaránt; s míg egy évszázada már az ember tömeges pusztítása brutális dimenzióit tette lehetővé erőgépi forradalmával, ma elvileg a bolygónkon zajló élet ellehetetlenítésére is képes. Emberi akarat és képesség – persze – szintén szükséges ehhez; de tudatában kell lennünk annak, hogy struktúráival, absztrakt fogalmiságban megvont kereteinek változó konkrét kitöltésével a jog biztosít minderre lehetőséget. Akkor pedig, amikor bármely ilyen vagy más folyamat, avagy következmény problémássá lesz, erre válaszolva a jog tudja felépíteni a befolyásolás, korlátozás vagy tiltás csatornáit.²⁵

Am ha az előbb jelzett hármas irányú vizsgálódás lehetőségeit a fentiekkel egységben végiggondoljuk, egy *negyedfelőli* elemzés igénye szintén feltárulkozik. Hiszen ha előbbi megfontolásaink elméleti tükrözésén/feldolgozásán végigtekintünk, úgy ma, egy immár láthatóvá váló *f e l f o g á s b e l i p a r a d i g m a v á l t á s* tükrében érzekelnünk kell, hogy mindaddig, a folyamatok láncolatába egyedi (és következményeiben egyedileg követhető) hatásként beépülten, szabályozásával a jog már fizikai világunk KOPERNIKUSZI–NEWTONI megfogalmazása előtt évezredekkel is egy kvázi-kauzális világkép kimunkálásán bábáskodott. Egyedi szereplők, egyedi energiaátadások, egyedi hatások – csupán a megfigyelő készségétől függően, vajon hézagtalanul végig tudja-e követni megfigyelése tárgyának szintén egyedi útját. Ezzel szemben ma már fizikai világképünkben is másképp szemlélődünk. A termodinamika, az elemi részecskék kora óta statisztikai tömegessé-

gében látjuk a világot, ahol erőbehátások ilyen vagy olyan metszetében probabilitások kombinációja ad gyakorlatilag biztos eredményt, ráadásul többnyire olyan folyamatok eredőjeként, amelyek önnön működésük koordinátáit (törvényszerűségeit) is maga a folyamat zajlása során maguk hozzák egyedileg létre. És elmondhatjuk, hogy a jogszemlélet jelenkori teoretikus forradalma, vagyis közvetlen befolyásolás helyett a szörtség közegében statisztikai probabilitásokkal, s pozitív és/vagy negatív ösztönzésekkel ezen belül élő – vagyis közvetlen, célját a hatásmechanizmusokba történő beépüléssel elérő – mai gondolkodásmódja pedig korszakváltó szimultaneitásban hol megelőzte, hol követte a természettudományos világnézet ezen – rendszerszemléletében az *autopoiesis* gondolatát kitermelő – mikrofizikai forradalmát.²⁶

Ráadásul mindez egyszerre azt is jelenti, hogy az *order out of chaos* eszméje a 19. században még teologikusan és szcientifikusan egyaránt gondolhatatlan volt, ellenben a 20. századi természettudományos világnézet már ennek lassú érlelődéssel formálódó változataira épült. Az Európai Unió 21. századi jogvalósága pedig pontosan a jogi választok mint merőben ajzószeretek²⁷ tömegességére építve ennek az emberiség történetében mindeddig jószerével hallatlan sikerét tudta létrehozni.²⁸ Ezen állítás szerint a klasszikus jogpozitivizmus az egyedi alanyra és/vagy eseményre való koncentrálással és az egyediben rejlő vagy annak tulajdonított teleologikummal a klasszikus fizikai világnézetnek felelt meg, míg az antropológia, szociológia, jogtudomány elméleti víziójának (háttérnek és fordulatának) a 19–20. század fordulója óta szintén bekövetkező paradigmaticus változásból létrejövő, a „káoszról előálló rend” képének megfelelő társadalmi *ordo*-vízió immár a mikrofizikai összetettségéből az univerzumra történő általánosítással is következtetett, mai és korszerűnek tartott világnézetünkkel áll párhuzamban. Ha visszagondolunk akár saját ifjabb korunk tudomány módszertani üzeneteire, amik az újkantianizmus jegyében a végsőként elfogadandó alkotóelemek és megközelítésbeli módszerek tekintetében egyaránt egyetlen választást, a „módszertani tisztaság” követelményét írták elő, úgy egyenesen botrányosnak – avagy, egy másik paradigmaticumba immár megtörtént átmenet jegyének – tekinthetjük, hogy mai jogvilágunk az Európai Unió kebelében immár két teljességgel elütő, előfeltevéseiben s módszertani princípiumaiban úgyszintén szembenállónak tetsző jogi berendezkedésre épül: a nemzeti (domesztikus) jogok a klasszikus pozitivizmuson (és ilyen-olyan finom és lassú meghaladási kísérletein) alapulnak, míg maga az európai jog a kétpólusúvá telepített sokszereplős, és véget legfeljebb csupán analitikus módon kimutathatóan érő *challenge/response* játékon vagy dialóguson – avagy, pontosabban, hatásmechanizmusok nagyszervezetbeli önkéntes indításán, majd egy interakciót folyvást megvalósító dinamikus összműködésen, ami eredményt mindenkor csak statisztikai probabilitás szerint, pillanatnyilag megvonható végeredményként mutat fel.²⁹ És miközben ellentmondásosságát ez maga rejti el, mégis működik, sőt világtörténetünk szervezéseméletileg egyik legnagyobb sikerét eddig pontosan ez hozta létre.

Nem véletlen, hogy az immár tizenhatodik nemzetközi szimpóziumát rendező bécsi egyetemi joginformatikai központ számos igazán fontos és érdemi rész kérdés mellett úgyszintén éppen a *Science Fiction & Utopia* témájának szenteli egyik szekcióját úgyszintén.³⁰ ALDOUS HUXLEY *Brave New World*-fikciója (1931) óta³¹ a világ maga is változott; ám azóta az is kiderült, hogy sem a *Darkness at Noon* ARTHUR KOESTLERÉNEK szörnyű múlt-víziója,³² sem GEORGE ORWELL eszközpuhasága ellenére még totalitáriusabb, *Animal Farm*ba öltöztetett jövő-víziója éppen nem volt elmúlt, jelen s jövőnkben máris kitapinthatóan várható még szörnyűbb tényektől elrugaszkodott.³³

Változatlanul a jog technikalitásának sokirányúságát érzékeltetve, úgyszólván megdöbbentő – pedig ez csupán tudatformáink, érvelési módjaink, gondolkodásunk ontológiai megközelítése primátusának és autopoietikus funkcionálásának egyik jellegzetes (ám önmagában semleges) jegye –, hogy a jog levezetési igénye és lehetősége az igazolási láncolat mindenkori végpontjain voltaképpen teljes fordulatokat, hátraarcokat (*volte-face*, az olasz *voltafaccia* és a portugál *volte face* kifejezéséből) is eltűr, sőt rezzenéstelenül kiszolgál. Hiszen sokszoros analogikus kiterjesztéssel az Európai Unióban zajló ellentétes irányú küzdelmek s maga a merőben gazdaságból politikai ténylegességé váló globalizmus egyaránt levezethető – sőt, sokak számára igazolható is – akár a római jogból nyert formulák alapján. Amiként AQUINÓI SZENT TAMÁS teológiájának társadalombölcseleti vonatkozásrendszere a tulajdon végső közösségiségével³⁴ csakúgy, mint a kapitalizmusra adott MARXI szocialista, vagy az imperializmus kontinentális megélésére kikínlódott nemzetiszocialista válasz a maga strukturálisan hasonlítható gondolkodásával szintén értelmezhető a romanista klasszikus hagyaték újraértelmezési kísérleteként egyaránt.

Jogunk mai s a közeljövőben várható megújulásai feltehetően hasonlóképpen szociális létezésünk előfeltételeinek a mindenkori felfogása függvényeként haladnak majd. Prognosztizálható, hogy ebben az egyén választási szabadsága lehető további megőrzésének a kívánalma fog találkozni (s feszültségeken/ütközéseken keresztül valamiféle majdani kompromisszumra érlelődni) a közösségi lét kereteinek a fenntartása prioritásával. Ám kérdéses, hogy jogunk mai alapelvei idővel nem fognak-e ugyanúgy súlyban, érdemben és feltétlenségben átalakulni, mint történetesen az eltérő korok erénytanaiban követett prioritások, ahol ma gyakran (ha nem is igazolt, de csendes rezignáltságú) csodálkozással vegyes tisztelettel emlékezünk csupán elmúlt idők eszményeire, fáradozásaira, s az előbbieken kikínlódott eredményekre.

„Természetjog”, „alkotmányosság”, „emberi jogok”, „joguralom” – a jog eszköztárának részeként ezek is instrumentálisan vetítettnek ki önmagukban megállónak tetsző szuverén követelményekként, különösen felerősítve a jogi specifikumoktól immár elszabaduló politikai közbeszédben; valójában azonban ezek sem jelentenek/jelenthetnek kivételt az ontologikus főszabály alól. Hiszen eleve ezek sem lehetnek mások, mint kétirányú eszközök az oldás és a kötés szakadatlanul új feltételek közt folyvást megújuló egyidejű folyamatában. Azaz: nem többek – hiszen nem is lehetnek többek –, mint merő közvetítések, amelyek értéke szubsztanciális értékhorozásuktól, vagyis az általuk közvetített konkrét értéktől függ.³⁵

Összegezve tehát, jogtörténetünk közel tízezer évének az ismeretében sem vagyunk abban a helyzetben, hogy mánk és közeljövők tekintetében akár bármiféle technikailag robbanásszerű fejlemény bekövetkeztét, akár mélyreható átalakulások felgyorsulását prognosztizálhassuk; váratlan újragondolási kényszerrel azonban minden pillanatban számolnunk kell. Jelenkori világunk politikai/pénzügyi/gazdasági szervezése körüli válságérzetek mintájára³⁶ csakis a koordináták lényeges változását rögzíthetjük: míg előd-időkben (akár még csak néhány évtizeddel ezelőtt) jövőképünk a jelen, tehát a jelenben a jelenig kialakult eszmék, formák, kísérletek, útcapások extrapolációjából, időbeli kivetítéséből, tehát akkumulatív hangsúlyáthelyeződésekből adódott, ma még az irányok is bizonytalanok, és semmiféle axiomatikus megnyugtató biztonság a kiinduláshoz sem adott. Vagyis kizárólag még elvégzendő cselekvésekből fog kialakulni a jövőnk. Ebből pedig fokozott felelősségünk adódik, valamint a tudományra háruló teher, hogy alternatívákon tűnődjünk. És akkor, hit et nunc adott helyzetben értékelhetjük immár csupán, hogy mindabból, amit emberiségként évezredek során megtanultunk – kivívtunk és elsajátítottunk –, mit és miként hasznosíthatunk.

JEGYZETEK

- 1 Karl Marx & Friedrich Engels: *A német ideológia [Die deutsche Ideologie]*. Ford. Kislégyi Nagy Dénes (Budapest: Magyar Helikon / Európa, 1974) 796 o. [Eredetiben:] <http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_009.htm>.
- 2 Amint ezt erőteljesen kritikus kultúra-leírásában FRIEDRICH NIETZSCHE egyebek közt a fogalmiságainkban is tetten érhető *Willen zur Macht*-indítékkal, azaz az erősebbektől, az uralkodásra érdemesektől rendszerszerűen gyakorolt esz-köztárnak a részeként magyarázta. Vö. <http://de.wikipedia.org/wiki/Wille_zur_Macht>.
- 3 Lásd pl. Karácsony András: A jog mint kulturális jelenség. *Jogelméleti Szemle*, 2002/4 <<http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>>, követve Dirk Baecker *Wozu Kultur?* 2. bőv. kiad. (Berlin: Kadmos Kulturverlag, 2001) 203 o. – részletében magyarul: A társadalom mint kultúra. *Magyar Lettre International*, (2000. ősz), No. 38, 7–9. o. & <<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/baecker.htm>> – kifejtését.
- 4 Itt nyilvánvalóan nem a hermeneutikai kör előzetes megértéséről [*Vorverständnis*], hanem minden társadalmi közmegegyezés (csupán ritkán s akkor is legfeljebb kellő ok esetén tudatosított) háttértudásáról van szó. Lásd Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat, 2004) 504 o. & <<http://www.scribd.com/doc/46270636/varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmaji-2004>>. Ebben a specifikus irányban a számomra meggyőző módszertani útmutatást CHAIM PERELMANNnak (Brüsszel) köszönhetem. *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968) 149 o. [Bibliothèque de Philosophie du Droit VIII] című művében ő mutatott rá elsőként és e sajátos összefüggésben arra, hogy az emberiség, mint olyan – a hipotétikus „egyetemes hallgatóság” [*auditoire universelle*] –, konvencionalizálásaiban mindig az eltérést szokta csupán indokolni, vagyis az újító újraelformulázást. Minden egyéb irányban ebből következően viszont egyszerű utánnásal [*imitation*] pusztán az immár szokásszerűvé vált gyakorlásban rutinírozottá tett utat/megoldást követjük.
- 5 A zsidó, iszlám és keresztény kultúrkör teológiája és ennek antropológiai előfeltevérendszerén épülő klasszikus természetjoga a teremtettség tényével egyszer s mindenkorra megszatott emberi minőséggel számol. Ezen enyhített valamelyest RUDOLF STAMMLER – *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* Eine sozialphilosophische Untersuchung (Leipzig: Veit, 1896), 183. o. – „változó tartalmú” természetjog-felfogása [*Naturrecht mit wechselndem Inhalt*] közel egy évszázaddal ezelőtt. A MARXizmus *Gattungswesen*-felfogása viszont – lásd bővebben in <http://www.marx-forum.de/marx-lexikon/lexikon_g/gattung.html> – az emberi lényegyet, még ha ez a mindenkori megfigyelő számára konsztansnak tetszik is, analitikus-fogalmi értelemben történelmi produktumként fogja fel. Ennek megfelelően számára egész emberi világunk származékos, amennyiben mindaz, amit második természetként magunk körül létrehozunk, nem más, mint életfeltételeinknek ideologikus – és ezáltal meghatározottan intézményi – tükré, így vagy úgy sikerült. Az ideologikum itt persze nem egyszerűen manipulatív produktum, hanem forrásvidékétől függetlenül felfogott végeredmény: annak reflexiókon keresztül előálló vagy pusztán rekonstruálható tudati állapota, amelyben mi, személyesen és közösségként, egyáltalán léteznünk és tevékenykedünk.
- 6 CARL SCHMITT – *Politikai teológia* [Politische Theologie (1922)] ford. Paczolay Péter (Budapest: Akaprint, 1992) xxii + 41 o. [Jogfilozófiák]; eredetiben <<http://de.scribd.com/doc/81214206/schmitt-politische-theologie>> – érvelt a társadalmi normalitással mint bármiféle szabályozás természet szerű előfeltevéssel, annak megalapozhatása érdekében, hogy kivételes helyzetekben miért kell akár bármilyen szabályozás hiányában is egy *hic et nunc* konkrétan megtalálandó/konstruálandó norma szerint eljárni.
- 7 A *human imagination* fogalmát JAMES BOYD WHITE használja ilyen értelemben, a *Law and Literature* mozgalmán keresztül mutatva be a jog érthetőségét/egyértelműségét szolgáltató, ámde mindvégig kimondatlan előfeltevés-környezetet. Lásd James Boyd White *The Legal Imagination* [Little Brown 1973] abridged ed. (Chicago: The University of Chicago Press 1985) xxv + 302 o.
- 8 Varga Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, LIV (2007) 11, 641–648. o.
- 9 John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 1971) v + 607 o. nyomán lásd in <http://en.wikipedia.org/wiki/Reflective_equilibrium>.
- 10 A „síkvilágtól” [*Flatland*] a „térvilág” [*Spaceland*] átjárhatatlanságára lásd – egykori politikai szatírba bújtatottan – [Edwin Abbott Abbott] *Flatland A Romance of Many Dimensions* (London: Seeley, 1884) in <[http://en.wikisource.org/wiki/Flatland_\(first_edition\)](http://en.wikisource.org/wiki/Flatland_(first_edition))>; lásd még <<http://en.wikipedia.org/wiki/Flatland>>. Vö. matematikai értelmezésben Frank Wattenberg „From Two Dimensions to Three Dimensions and Back” in <<http://www.math.montana.edu/frankw/ccp/multiworld/virtual/Squeeze/learn.htm>>, szépirodalmi feldolgozás érzékletes leírásában pedig Carl Thomas „Asztrálsík – Istenek világa” in <http://epa.oszk.hu/00200/00296/00005/pdf/EPA_00296_ujgalx_11.pdf>, 56. o., jegyzet.
- 11 Egyfelől, viszonylag egyszerű helyzetként, melyben a reagálásmód s egy megelőző csapás indo-

- koltsága lehetett csupán kérdéses, emlékeztetek az 1988. március 6-i fegyveres akcióra, amikor a brit Special Air Service egysége három Irish Republican Army/Active Service Unit-terroristát – látszat szerint sétáló civilek sétáló civileket, történetesen egy benzinkút környékén – szabályosan kivégezett Gibraltárban, hírszerzési eredmények szerint tervezett, majd megkísérlődő támadásuk megelőzése gyanánt. Lásd <http://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Flavius> & <http://en.wikipedia.org/wiki/Death_on_the_Rock>. Az Emberi Jogok Európai Bírósága általi megítélésére, melynek során az áldozati család jogszerűtlenségi kifogása elutasított, lásd *McCann and Others v United Kingdom Series A, No 324, Application No 18984/91* (1995) in <<http://www.leeds.ac.uk/law/hamlyn/gibraltar.htm>>. Másfelől, ma már felsejő lehetőségként, mely a támadó újszólóvá bármiféle felismerhetőségét takarja, az elektronikus térben immár zajló háború említendő, mely a rendszerzavarástól az összeomlasztásig történő láthatatlan beavatkozást egyaránt magában foglalhatja. Lásd pl. <<http://en.wikipedia.org/wiki/Cyberwarfare>> és Johann-Christoph Woltg ‘Cyber Warfare’ in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* ed. Rüdiger Wolfrum (Oxford: Oxford University Press 2013) & <<http://www.mpepil.com/>>.
- 12 Lásd pl. <http://hu.wikipedia.org/wiki/örmény_népiártás>.
- 13 Oswald Spengler *Der Mensch und die Technik* Beitrag zu einer Philosophie des Lebens (München: Beck, 1931) v + 88 o. {*Gép és ember* Egy új életfilozófia gondolatai, ford. Sz. Mátrai Sándor (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1932 / Budapest: Pannon Alapítvány, 2001) 101 o.; *Ember és gép* Egy új életfilozófia vázlata, ford. Sz. Mátrai Sándor ([Budapest:] Danubia 1943) 92 o.}. Lásd még Joó Tibor recenzióját in *Nyugat*, (1931) 21, 485–487. o. in <<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00524/16381.htm>>.
- 14 Vö. Varga Csaba: Az angol-amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közlöny*, LVII (2002) 7–8, 309–322. o.
- 15 Vö. Varga Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, XLV (2002) 9, 1–10. o. & <<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>>, valamint in *Az év esszéi 2003*, szerk. Molnár Krisztina (Budapest: Magyar Napló, 2003), 99–114. o.
- 16 Vö. Varga Csaba ‘Jog, erkölcs, gazdaság: Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve?’ in *Placet experiri* Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára, szerk. Raffai Katalin (Budapest: [Print Trade] 2004), 338–348. o.
- 17 Többségükre lásd Varga Csaba ‘Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában [Utószó a második kiadáshoz]’ in Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* jav. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 379–403. o. & ‘Kodifikáció az ezredfordulón túl’ in *Kodifikáció Tanulmányok* [VII. Budapesti Nyári Egyetem] összeáll. Takács Péter (Budapest: ELTE AJK 2002), 101–133. o. [Bibliotheca Iuridica: Miscellanea 6] & <http://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/egyedi/Kodifikacio_VargaCsaba.pdf>, illetőleg »...*csak múlásunk törvény...*« Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly (Budapest: Kairosz Kiadó, 2012) 142 o. [Magyarnak lenni CIII].
- 18 *Digital Austria* úttöréseként lásd <<http://www.digitales.oesterreich.gv.at/site/6506/default.aspx>> & <<http://www.egov.vic.gov.au/focus-on-countries/europe/countries-europe/austria/trends-and-issues-austria/e-government-austria.html>>. Európai – s közte magyar – körképet ad <http://en.wikipedia.org/wiki/EGovernment_in_Europe#Hungary>.
- 19 Azon kérdésre, vajon a tudományok és a művészetek újraépítése hozzájárult-e az erkölcsök paléozásához, [„Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les moeurs” (1750)], csak azt tudta válaszolni, hogy „a tudományok és a művészetek haladása nem járult hozzá valódi boldogulásunkhoz, [...] megrontotta erkölcsünket, s az erkölcsök hanyatlása kárt tett az ízlés tisztaságában.” Lásd Jean-Jacques Rousseau *Értekezés és filozófiai levelek* ford. Kis János (Budapest: Magyar Helikon 1978) 858 o.; eredetiben <http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/discours_sciences_arts/discours_sc_arts.html>.
- 20 Vö. például csupán a jelen szerző tollából ‘Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világréptől a jog társadalomelmélete felé’ *Szociológia*, 1983/1–2, 53–78. o. és *A jog és korlátai* Antony Allott a hatékony jogi cselekvés határaitól (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete 1985) 34 o. [Elmaradottság és modernizáció: Műhelytanulmányok] [multipl.] & *Allan- és Jogtudomány*, XXVIII (1985) 4, 796–810. o.
- 21 Vö. a jelen szerző tollából ‘Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái’ in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2000), 61–93. o.
- 22 Vö. akár csak a jelen szerző tollából *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5], *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz: Kráter, 2007) 241 o. [PoLiSz sorozat könyvei 6] és *Válaszúton – hús év múltán* Viták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz: Kráter, 2011) 256 o. [PoLiSz sorozat

- kötetei 7]. E körben persze nemcsak visszatérő, de egyenesen előfeltételező alapkérdés, hogy mit is jelent voltaképpen az, amit szokásosan a 'jogállamiság', 'joguralom' követelményének mondunk. Mert mint bármi a társadalomban, ez is hic et nunc, konkrét, lokális, adott kihívásokra adott válaszok tapasztalatásában folyvást tovább fejlődő – alakuló – lehet. E válasz megadásához nyújtott számomra legtöbbet JOHN FINNIS akkori oxfordi természet-jogász üzenete átalakuló térségünk számára, miszerint a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon. E gondolat nyert aktuálpolitikai felhangot most az izraeli legfelsőbb bíróság elnökének, ASHER GRUNISnak ama kijelentésében, hogy „Human rights do not prescribe national suicide.” *BBC News Middle East* (2012. január 12.) in <<http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-16526469>>, bővebben Michael Mitchell 'National Suicide' *Harvard International Review* (2012. július 7.) in <<http://hir.harvard.edu/crafting-the-city/national-suicide>>; a háttérre lásd még <http://en.wikipedia.org/wiki/Citizenship_and_Entry_into_Israel_Law>.
- 23 Vö. pl. *Globális Civil Társadalom* [Global Civil Society Yearbooks 2001 & 2002] ed. Helmut Anheier, Marlies Glasius & Mary Kaldor, I–II. (Budapest: Typotex, 2004).
- 24 „E kérdést élményszerűen megéltem Kanadában, a New York-i ikertornyok elpusztításának idején. BJARNE MELKEVIK barátommal a tévét néztem, percről percre figyelve az eseményeket, és rádöbentem: senki sem kérdez jogászt. Politikusaik és egyenruhásaiak egyöntetűek voltak: *A nemzet védelme az elsődleges. Van tennivalónk? Tegyük meg! Lehet belőle probléma? Reméljük, hogy nem. De ha mégis, akkor majd hívjuk a jogászt. Mert először tüzet kell oltani, utána lesz majd idő járulékos gondok megoldására.* És ez nem jogi nihilizmus, hanem mesterséges civilizációtól még meg nem rontott egészséges emberi ösztön. A mi hozzáállásunk viszont neofita túlbuzgók önsorsrontása.” Varga »csak múltunk törvény...« [15. jegyzet], 128–129. o.
- 25 Varga Csaba: A bírói döntéshozatal „fekete doboza” és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny*, [Kolozsvár] VII (2009) 1, No. 14, 5–13. o. & *Magyar Filozófiai Szemle*, 53 (2009) 1–2, 96–117. o.
- 26 Vö. Varga *A jogi gondolkodás paradigmái* [4. jegyzet].
- 27 GÜNTER TEUBNER idézi e szóképzetet [irritant] annak bizonyítására, hogy a jogban egy bárholon átvett fogalmiság rendszeren belül, de rendszerzavaróként kezd el működni, míg a rendszer önmozgása – hacsak ki nem löki – ilyen vagy olyan funkcióban saját mozgásfolyamatába bele nem kényszeríti, végső soron ezze vagy azzá integrálva azt. Lásd Gunther Teubner: *Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences.* *The Modern Law Review*, 61 (1998) 1, 11–32. o., különösen 12. o., összefüggései tárgyalásához vö. Varga Csaba: *Jogkölcsonzés egy globalizálódó világban. Társadalomkutatás*, 24 (2006) 1, 33–60. o. & <<http://akademaii.om.hu/content/1787602k25135871/fulltext.pdf>>.
- 28 Varga Csaba *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülési perspektívájában* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben) (Budapest: Szent István Társulat, 2009) 282 o. [Az uniós tagság következményei a magyar jogrendszerre és a közigazgatásra] & [Jogfilozófiák].
- 29 Hiszen központi ágencia információt bocsát ki, domesztikus ágenciák erre reagálnak, ennek reakciójaként/megvitatásaként/retorziójaként megítélésére bármely ágencia helyi vagy központi rekonziderációt kezdeményezhet, amelynek eredménye ismét csak egy központi ágencia információ kibocsátása lesz, amivel a folyamat akár végtelenül zajlhat tovább és újra csak tovább.
- 30 <<http://www.univie.ac.at/RI/IRIS2013/>>.
- 31 <http://en.wikipedia.org/wiki/Brave_New_World>; magyar fordításában Aldous Huxley *Szép új világ* ford. Szinnai Tivadar ([Budapest:] Pantheon, 1934) 256 o. [Jó könyvek].
- 32 <http://en.wikipedia.org/wiki/Darkness_at_Noon>; magyar fordításában Arthur Koestler *Sötétség délben* Regény, ford. Bart István (Budapest: Európa, 1988) 197 o.
- 33 <http://en.wikipedia.org/wiki/Animal_Farm>; magyar fordításában George Orwell *Állattarm* Tündérmese, ford. Szijgyártó László (Budapest: Európa, 1989) 119 o.
- 34 Alexander Horváth *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin* (Graz: Ulrich Moser 1929) viii + 240 o.; nyomaiban még Horváth Sándor *A természetjogról* szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2012) vi + 332 o. [Jogfilozófiák].
- 35 Varga Csaba 'Buts et moyens en droit' in *Giovanni Paolo II* Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Liodice & Massimo Vari (Roma: Bardi Editore & Libreria Editrice Vaticana, 2003), 71–75. o., bővített változatban 'Célok és eszközök a jogban' in *Közjogi intézmények a XXI. században* Jog és jogászok a XXI. század küszöbén (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció, szerk. Andrassy György & Visegrády Antal (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara) 2004), 145–156. o. & <<http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/conferences/20050712budapest/vargal.htm>>.
- 36 ORBÁN VIKTORTÓL származó hasonló, mely a Hermina Salon meghívásos zártágú körében, a fennálló s a várható helyzetek miniszterelnöki értékelésén hangzott el, 2012. november 30-án.

Az antropocentrizmus környezetetikai kritikájának kritikája

A kortárs környezetetika diszciplína a civilizációnkat átható antropocentrizmussal szembeni kihívásként jött létre az 1970-es években, mivel abban vélte felfedezni a környezeti krízishez vezető arrogáns emberi viselkedés filozófiailag megragadható okát. Az antropocentrizmus szellemi gyökereként pedig a hagyományos nyugati gondolkodást jelölte meg.¹

Írásom első részében rövid áttekintést adok a különböző irányzatokról. A rendezés szempontja az antropocentrizmus fogalom környezetetikai kontextusa. Az ismertetés után a második részben azt tárgyalom, hogy az *antropocentrizmus elleni irányzatok* és mai követőinek *kritikája mennyiben* releváns a hagyományos nyugati gondolkodásra nézve.

(*Környezetetikai irányzatok*) Napjainkra az egymással vitázó környezetetikai iskolák széles palettája alakult ki. Az antropocentrizmust bíráló iskolák mellett már megszülettek azok is, amelyek különféle módon és mértékben helyeslik és védelmezik az antropocentrizmust, s így keresik a globális környezeti krízis orvoslásának etikai lehetőségeit. A kurrens irányzatokat Zimmermann az általa szerkesztett *Environmental Philosophy* tanulmánygyűjtemény bevezetőjében az antropocentrikus – ököcentrikus kategóriapár szerint csoportosítja.² E kategóriák használata a magyar nyelvű irodalomban is elterjedt.³ Témámból adódóan azonban itt és most az *antropocentrikus* és *antropocentrizmus elleni* kategóriapár szerint csoportosítom az irányzatokat, amelyeket nem szabad egymástól egyértelműen megkülönböztethető rendszereknek tekinteni. Kortárs filozófiai problémáról van szó, a különféle izmusok jelentése és egymáshoz való viszonya egyelőre folyamatosan változik, tisztázódik.

(*Antropocentrizmus elleni irányzatok*) A hagyományos nyugati etika antropocentrizmusát bíráló elméletek képviselői két érték kategóriával, az ún. eszközértékkel (*instrumental value*) és az ún. belső értékkel (*intrinsic value*) dolgoznak.⁴ Valami *eszközértéke* azt jelenti, hogy az a valami mennyiben szolgálja más, rajta kívül álló entitások célját. A *belső érték* pedig azt, hogy egy létező mennyiben hordoz önmagában értéket attól függetlenül, hogy más, rajta kívül álló entitásnak hasznára van-e vagy sem. Bárhogy is nevezzük vagy csoportosítjuk az antropocentrizmus elleni környezetetikai irányzatokat, abban egyetértenek, hogy a jelenlegi fogyasztói civilizáció azért szipolyozza ki oly gátlástalanul és önkritikátlanul a természeti környezetet, mert kulturálisan a nyugati erkölcsi hagyományba gyökerezik, amely antropocentrizmusánál fogva csak emberi entitásnak tulajdonít belső értéket. Callicot a nem-antropocentrikus elméleteket két alcsoportra osztja: A biocentrikus jelzővel illeti azokat az elméleteket, amelyek csak élőlényekhez társítanak belső értéket, míg a Zimmermannál által is használt ököcentrikus jelzővel azokat az irányzatokat illeti, amelyek tágabb ökológiai rendszerek élettelen összetevőihöz, például a talajhoz is belső értéket társítanak.⁵

(*Panteizmusra utaló jegyek*) Az antropocentrizmus ellen artikulálódott elméletek a természet emberi érdektől független önértékét hangsúlyozzák. Alapvetően a természetet helyezik középpontba szembehelyezkedve a hagyományos nyugati etika emberközpontú

értékrendjével. E törekvést rendszerint egy ontológiai állítással és egy azt követő etikai érveléssel támasztják alá. Holisztikus ontológiai álláspontjuk alapján mindenféle lételeméleti különbséget tagadnak az emberi és a nem-emberi entitások között. Etikai érvekben pedig ellenzik, hogy csak az ember hordozhat önmagában belső értéket, s azt is, hogy az ember nagyobb belső értékkel bír, mint a nem-emberi természet.⁶ Ebben hasonlóságot mutatnak az Istent és a világot felcserélhető fogalmakként kezelő Spinoza-féle panteizmussal. Spinoza szintén feloldja a különféle entitások között azt az ontológiai különbséget, amit a görög és a zsidó-keresztény hagyomány tanít.⁷ A panteizmussal való rokonság tényét bizonyítja továbbá, hogy a World Pantheism Szervezet maga is bekapcsolódik a környezetetiki vitákba természetesen az antropocentrizmus elleni oldalon.⁸

(*Iskolák*) Az úgynevezett *mélyökológia*⁹ a hangsúlyt az egyedi létezőkről a lét egészére helyezi át, és az életet egy spirituális erőként fogja fel. A görög mitológiából ismert földanya istennőről elnevezett¹⁰ *Gaia-elmélet* atyja, Lovelock pedig a bioszférát egyetlen nagy élő organizmusnak tekinti,¹¹ amelyben az élet olyan mértékű önszabályozó képességgel rendelkezik, hogy az már egy globális méretű élőlénynek számít.¹² A Leopold által kidolgozott *Föld etika* elnevezésű irányzat az ember helyett a biotikus közösségeket állítja az etikai reflexió középpontjába.¹³ Leopold csakis olyan magatartást tart etikailag elfogadhatónak, amely nem zavarja a *biotikus közösségeket*, azaz az élőlények és környezetük között fennálló alapvető egyensúlyokat.¹⁴ Stan Rowe pedig az embert alacsonyabb rendűnek mondja az ökoszféra egészénél. Úgy látja, hogy az ökoszféra egésze sokkal jelentősebb, mint annak emberi része. Az ökoszféra egésze ugyanis inkluzívabb, komplexebb, integráltabb, kreatívabb, szebb, titokzatosabb és idősebb, mint az ember. Állítja, hogy az antropocentrizmus félreérti a környezetet azáltal, hogy benne kizárólag emberi felhasználásra való, az emberiség szükségleteinek kielégítését szolgáló eszközértéket lát.¹⁵

(*Tematikai különbségek*) Az antropocentrizmus elleni vádak összeállításán szorgoskodó szerzők az egyáltalán nem homogén nyugati gondolkodáson belüli különböző szellemiségeknek különböző intenzitással tulajdonítanak jelentőséget. Például Paul W. Taylor gondolatmenetében a nyugati ember felsőbbrendűség-tudatának három fő oka van: a klasszikus görög humanizmus, a zsidó-keresztény hagyomány és a karteziánus dualizmus.¹⁶

Mások kimondottan a zsidó-keresztény hagyomány bírálatára specializálódnak. Jr. Lynn White egy széles körben ismertté vált tanulmányában, az „*Ökológiai válságunk történeti gyökerei*”-ben (*The Historical Roots of Our Ecological Crisis*) kijelenti, hogy a környezeti krízisre azért nem remélhetünk egyelőre semmiféle megoldást, mert a mai tudományunk és technológiánk át van itatva a természettel szembeni „ortodox keresztény arroganciával” (*orthodox Christian arrogance*).¹⁷ Egy teljesen újfajta, antropocentrizmustól megtisztított kereszténységet propagál, amelyben minden teremtmény egyenrangú.

Daniel Quinn *Izmael* című tézisregényében¹⁸ az őszövségi teremtés-elbeszélés zsidó-keresztény tradíción alapuló *értelmezését* állítja pellengérré, amiért napjaink fogyasztói civilizációjának polgárai azt hiszik, hogy a Föld minden java őérettük van.

Az állatok erkölcsi státuszáról elmélkedő ausztrál Peter Singer a „specizmus” vagy fajizmus (*speciesism*) fogalom népszerűsítésével¹⁹ kíván hadat üzeni a nyugati antropocentrizmusnak. Egyébként magát a fogalmat Richard Hood Jack Dudley Ryder (1940–) angol pszichológus alkotta meg.²⁰ Singer az állatokat fel akarja szabadítani a nyugati ember „specista” előítéletétől, amely az emberi mivoltot morális kérdésekben olyannyira előtérbe helyezi, hogy az állatokról már azt sem tételezi fel, hogy képesek az emberhez hasonlóan valóságos fájdalmakat átélni. Singer jogi védelem alá akarja helyezni az állatokat²¹

– elsősorban a gerinceseket – arra hivatkozva, hogy nekik is valóságos fájdalmaik és örömeik vannak. Az ausztrál filozófus tematikailag a *klasszikus utilitarizmussal*²² lép kapcsolatba. Antropocentrizmus kritikájában – Tóth I. Jánost idézve – paradox módon semmilyen új elvet nem alkalmaz, hanem csak egyszerűen következetesen alkalmazza a klasszikus utilitarizmus értékelméletét, ahol az öröm jó, míg a fájdalom rossz.²³ David Nibert a specizmus analógiájaként fogja fel a szexizmust és a rasszizmust.²⁴ Richard Sylvan pedig a „humán sovinizmus” (*human chauvinism*) kifejezést használja hasonló jelentéssel.²⁵

(Az *antropocentrikus irányzatok*) Az ausztrál John Passmore²⁶ irányzatát az úgynevezett *erős (in a strong sense) antropocentrizmushoz* sorolják. Az erős antropocentrizmus követői az ember-természet viszonyának minden erkölcsi vonatkozását tagadják. Úgy vélik, hogy a technikai és információs fejlődés önmagában jelent megoldást a felmerülő környezeti problémákra.

A *nem erős értelemben vett antropocentrikus irányzatok* ugyancsak az embert tekintik a legmagasabb rendű lénynek a Földön, de a nem-emberi entitásoknak is tulajdonítanak belső értéket. Így az embereknek legalább közvetett módon vannak objektív erkölcsi kötelességei a természettel szemben. Azért kell védeni a természeti környezetet, hogy az emberiség még hosszabb távon fel tudja használni saját boldogulására. A környezettel szembeni erkölcsi kötelezettség tulajdonképpen az emberek felé való erkölcsi kötelezettség.²⁷ A nem-antropocentrikus elméletekkel szembeni előnyüknek tartják, hogy a közvélemény szintjén nagyobb népszerűsége, támogatásra számíthatnak, s így több gyakorlati eredményt érhetnek el.

Hans Jonas miközben a „könyörtelen” (*ruthless*) jelzővel illeti a nyugati hagyomány antropocentrizmusát, leginkább a görög és a zsidó-keresztény etikát tartja bűnbaknak.²⁸ Viszont Jonas lehetségesnek tart más típusú, az emberiség hosszú távú érdekeit jobban figyelembe vevő antropocentrizmust is. Tehát nem az antropocentrizmust mint olyat utasítja el, hanem annak a jelenleg uralkodó formáját. Ezzel összhangban sokan különbséget tesznek az antropocentrizmus jelenlegi könyörtelen formája és a *prudenciális antropocentrizmus* között. Néhányan a prudenciális antropocentrizmust felvilágosult (*enlightened*) antropocentrizmusnak nevezik. Ez azonban rendkívül zavaró, hiszen a könyörtelen antropocentrizmus a felvilágosodás korában alakult ki.

Ismert továbbá a gyenge értelemben vett (*in a weak sense*) vagy relatív antropocentrikus elméletek elnevezés is.

A *cinikus antropocentrikus* irányzatot a következő paradoxon foglalja közatja: igen magas szintű *antropocentrikus okunk* van arra, hogy mindennapjaink során *nem-antropocentrikusan* gondolkodjunk. Ezzel az egyik legfontosabb dilemmát akarja némi szofisztikával átugorni: pontosan azt, hogy hogyan lehet az ember nem antropocentrikus. A cinikus antropocentrizmus szerint elvileg sehogy, de gyakorlatilag mégis elengedhetetlen, hogy az ember próbáljon úgy csinálni, mint aki nem antropocentrikus.²⁹

(A *nyugati hagyomány antropocentrizmusai*) A következő passzusokban az antropocentrizmus elleni környezetetiki bírálatok relevanciáját vizsgálom. Valóban a nyugati gondolkodás antropocentrizmusa felel az emberi eredetű, sokak által már drámainak tartott környezeti változásokért?³⁰ Egyáltalán a nyugati gondolkodást mennyiben jellemez egy általánosságban vett antropocentrizmus?

(A *görög filozófia antropocentrizmusa*) A kozmosz egészére figyelő természetbölcselet korszaka után, a szofisták fellépésével a görög bölcselet antropocentrikus, etikai fordulatot vett. Ezt az átalakulást tükrözi Protagórasz *homo-mensura* elve, amely alapján

mindennek mértéke az ember, azaz a mindennapi döntéseinkben nem objektív szabályokhoz alkalmazkodunk, hanem sajátos léhelyzetünkből adódó pillanatnyi érdekeinkhez. Ez az erkölcsi relativizmus talán eszünkbe juttatja jelen korunk emberének autonómia tudatát, individualizmusát, önérdek-orientáltságát, amely magával vonja a természet mértéktelen kizsákmányolását. Mindenesetre a görög bölceletben nem az erkölcsi relativizmus futotta be a legnagyobb ívű etikátörténeti pályát.

A görög filozófia antropocentrizmusának szemléltetésére inkább Arisztotelészt hozták szóba. Aquinói Szent Tamás is elfogadta Arisztotelész antropológiáját, amely az embert *szellemi lélek és anyag* egységének írja le. A szellemi lélek (*nousz, logisztikon*) lényegileg különbözik mint *entelekheia* az állatokra jellemző szenzitív lélektől valamint a növényeket meghatározó vegetatív lélektől.³¹ A görög filozófus vallotta az ember felsőbbrendűségét abból kiindulva, hogy a lényeglátás, az öntudat és a lét megragadásának képessége az emberi ész egyedülálló képessége.³² A Politikában így fogalmaz: „*Ha tehát a természet se tökéletlenül, se hebehurgyán semmit nem alkot, ebből szükségképp az következnek, hogy mindezen teremtményt az ember használatára hozta létre.*”³³

Nézetem szerint e felsorolt tények elégtelenek annak bizonyítására, hogy az arisztotelészi antropocentrizmus az antropogén környezeti krízishez vezető szellemtörténeti okok egyike. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanis, hogy Arisztotelész számára a *kalogathia*³⁴, vagyis az erkölcsi jóssággal egybekötött harmonikus szép testi megjelenés volt az életeszmény és nevelési cél, ellentétben a modern fogyasztói életeszménnyel, amelyben a bőséges pénzkereset a *non plus ultra*, valamint a pénzen megvehető materiális javak fogyasztása és birtoklása. Az arisztotelészi és vele együtt a klasszikus görög humanizmus antropocentrizmusának értelmezéséhez megkerülhetetlen annak tisztázása, hogy egyáltalán miben állt az ember *klasszikus görög értelemben* vett önmegvalósítási eszménye. A Politikából vett idézet csak abban az esetben lehet veszélyes a természeti környezetre, ha egy olyan társadalom tűzi ki maga elé, amelyik a *kalokagathia* helyett a napjainkban tapasztalható konzum értékrendet követi. Az anyagi javak halmozásáról Arisztotelész a Politikában – az említett mondat után néhány sorral – Szolónról ezt idézi: „*Nincs a gazdagságnak megmérhető határa az emberek szemében.*”³⁵ Az arisztotelészi erényetikában nem az anyagi javak halmozásában merül ki az ember boldogsága. A szolóni és arisztotelészi (valamint szókratészi és platóni) görög értékrendet példázza Szolón négy soros disztichon mértékű verse Franyó Zoltán fordításában:

„Sok gaz dúslakodik, de nyomor jut a legnemesebbnek,
mégse cseréljük az ő kincseikért el a szép
férfierényt, mert ez maradandó mindig, - azonban
kézből kézbe tovább siklik a földi vagyon.”³⁶

Nehezen képzelhető el, hogy az egymást követő filozófus nemzedékek által oly finoman cizellált erénytanból kikristályosodott klasszikus görög erkölcsiség kontextusában vett emberközpontúság táptalajt adjon ahhoz a felesleghalmozáshoz, amely nélkül létre sem jött volna a jelenlegi, aggodalomra okot adó globális mértékű környezeti krízis.

(*A keresztény teocentrikus antropocentrizmus*) A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia a *Felelősségünk a teremtett világért* című környezeti válsággal foglalkozó körlevelében így nyilatkozik: „A keresztény ember magatartása a természeti környezettel szemben a filozófiai gondolkodási modellek közül a *relatív antropocentrizmus*, hitben gyökere-

ző voltát tekintve pedig *teocentrizmus*, amely felismeri a természet önértékét is.³⁷ A püspökök a teocentrizmus fogalom alkalmazásával lényeglátóan utalnak a keresztény antropocentrizmus kvintesszenciájára.

(*Ontológiai, ismeretelméleti és etikai szempont*) A teocentrikus felfogásban Isten a világnak, és azon belül minden egyes embernek létesítő oka és létezésének legfőbb célja, valamint folyamatos létben tartója. A létezésüket az isteni létalapból nyerő létezők pedig az úgynevezett *létanalógia* (*analogia entis*) alapján szerveződnek. Ez azt jelenti, hogy a szellemi és az anyagi létezők között nemcsak különbség van, hanem rokonság és hasonlóság is, hiszen egyazon létalapból részesülnek mint létezők. Az ember kiemelt pozíciója mellett a létezők egyazon létalapból való részesülése, s ezáltal a különféle élőlény fajok rokonsága, teremtmény-társisága alapján a nem emberi létezők önértéke is igazolható.

Az Isten-ismeretnek, és minden egyéb ismeretnek Isten „szava” az első feltétele. Erkölcsileg is Isten az értékes cselekedetek irányadója, vagyis az általa teremtett objektív értékek, illetve hiányuk felismerésének lehetőségi feltétele. A keresztény teocentrizmusban a filozófia a teológia szolgálatja: *ancilla theologiae*, amely a hit tartalmára reflektál a természetes ész fényében. *Credo, ut intelligam*,³⁸ magyarul: *Hiszek, hogy tudjak!* – hangzott a középkori filozófusok jelmondatává lett anzelmi ima. Ez arra utal, hogy egy filozófus minél természetesebb, bensőségesebb, imádságosabb kapcsolatban van a hit és Kinyilatkoztatás Istenével, és minél inkább átéli az Evangélium örömét, annál gazdagabb hittapasztalat áll rendelkezésre, amit szellemi erőfeszítéssel filozófiailag feldolgoz. Így a mindennapok szituációiban való eligazodáshoz segítséget nyújtó gyakorlati filozófiai vagyis etikai irányelvek közt is pontosabban igazodik el.

(*Az uralkodás jelentése a Bibliában*) A zsidó-keresztény hagyomány antropocentrizmusának teocentrikus mivoltáról a Bibliából való idézgetések közben sem kellene megfeledkezni. A zsidó-keresztény antropocentrizmus bírálói ugyanis szívesen idézik az ószövetségi Teremtés könyve első fejezetének huszonnyolcadik versét, amint Isten megparancsolja az első emberpárnak³⁹: „*Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.*”⁴⁰ Akik efféleképp hivatkoznak e bibliai részletre, figyelmen kívül hagyják, hogy a Bibliában szereplő héber *rode* – magyarul ’uralkodik’ – ige konnotációi lényegesen különböznek a hétköznapi uralkodik ige konnotációitól. A *rode* itt azt jelenti, hogy ’örizve művel’. A Biblia emberképében esszenciális tényező az örizve művelés: „*Az Úristen vette az embert, és Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze*”⁴¹; valamint a részvétel Isten uralmában, úgy ahogyan Isten uralkodik: szeretettel, gondoskodással, alázattal, felelősen. E teocentrikus uralom *szolgálati uralom*, amely csak az ember *imago Dei*, azaz Isten-képmási mivoltában lehetséges. A teremtett világ harmóniájáért és szépségéért való felelősségben uralkodó Istenhez kell az embernek hasonulnia, aki a hatnapos teremtéstörténetben az egyes napokon teremtett teremtmények önértékét Maga is elismeri: „*Isten látta, hogy ez jó*”⁴² – hangzik az egyes napok teremtoi tevékenységét refrénszerűen lezáró jóváhagyás.

Az *imago Dei* az Újszövetségben kibővül a *sequela Christi*-vel, azaz Krisztus követésével, és a Krisztussal együtt való uralkodással. Krisztus uralkodása szöges ellentétben van az alattvalókat sanyargató földi urak uralkodásával. Például az utolsó vacsora előtt megmossa tanítványai lábát.⁴³ A korabeli Közel-Keleten mezítláb vagy saruban járták a poros utakat, s az udvariassághoz hozzátartozott, hogy a vendégnek alkalmat adjanak a lábmosásra. Mások lábának megmosása az alattvalók feladata volt. Az asszonynak kellett férje lábát megmosni, a gyerekeknek is az apját, és a nem zsidó rabszolganak is az urát.

Jézus, miután megmosta tanítványai lábát, így szólt nekik: „*Ti Mesternek és Úrnak hívtok, s jól teszitek, mert az vagyok. Ha tehát én, az Úr és Mester megmostam lábatokat, nektek is meg kell mosnotok egymás lábát.*”⁴⁴ Egy másik evangéliumi részben Pilátus megkérdezi Jézust, hogy *Te vagy a zsidók királya?*⁴⁵ A válasz: „*Az én országom nem ebből a világból való. Ha ebből a világból volna országom, harcra kelnék szolgáim, hogy ne kerüljek a zsidók kezére. De az én országom nem innen való.*”⁴⁶

Jézus boldognak mondja a *lélekben szegényt*⁴⁷, aki függetleníteni tudja magát a földi kincsek halmozásának kényszerétől. Az anyagi gazdagságról másutt így nyilatkozik: „*Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni Isten országába.*”⁴⁸ A keresztény antropocentrizmus értelmében egy ilyen Krisztussal kell együtt uralkodni az állatokon és az egész teremtett világon,⁴⁹ hiszen övé minden hatalom az égen és földön.⁵⁰ Szent Pál mondja: „*Benne teremtetett minden a mennyben és a földön.*”⁵¹

Az Isten-képmásiaság és a vele szoros összefüggésben lévő Krisztus-követés, mint uralkodási forma nem azonos a profán antropocentrikus civilizáció világuralmával, amelynek állandó kísérőjelensége az abban való hit, hogy az anyagi javak boldogítanak.

(*A Biblia „brutalitása”*) A Teremtés könyve kilencedik fejezetének második versében úgy tűnik, hogy a Biblia erkölcsisége a mai ember gátlástalan természet-kizsákmányolásának ideológiája alapja.⁵² Isten látszólag a bioszféra elleni brutalitásra ingerli Noét és fiait: „*A föld minden állata, az ég minden madara, a föld minden csúszómászója és a tenger minden hala féljen és rettegjen tőletek: a kezetekbe adom őket. Minden, ami él és mozog, szolgáljon nektek eledelül, mindent nektek adok, mint a zöld növényt.*”⁵³ – olvassuk Isten szavát. Azonban e kegyetlennek hangzó idézetnek is megvan a maga kontrapunktja, amely szerint az Úristen csak vegetáriánus táplálkozást tett lehetővé az embernek, de azt is csak úgy, hogy az állatok életfeltételei is megmaradjanak: „*Nézzétek, nektek adok minden növényt az egész földön, amely magot terem, és minden fát, amely magot rejtő gyümölcsöt érlel, hogy táplálékotok legyen. A mező vadjainak, az ég madarainak s mindennek, ami a földön mozog és lélegzik, minden zöld növényt táplálékul adok.*”⁵⁴ A Biblia összetett teológiai irodalmi alkotás. A jelenlegi kánoni változat hosszú évszázadokon át tartó folyamat eredménye. A végső kanonizációnak pedig nem az volt a célja, hogy eltüntesse a történeti egyenetlenségeket és ellentmondásokat, hanem az, hogy *teológiailag hiteles* tanítást adjon. A brutálisan hangzó mondatot tartalmazó fejezet (Ter 9) teológiai tanításának lényege ez: A paradicsomi állapotát, avagy az üdvösségét önhibájából eltékozló ember – miután engedetlensége folytán diszharmonikussá tette életét – a vízözönt követően új esélyt kap a visszatérésre, az Úristen nem adja fel a teremtés aktusával megkezdett üdvtervét. Ezért ismétlődik meg ugyanebben a fejezetben az ember teremtését követő, az első fejezetből ismert isteni áldás: „*Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet...*”⁵⁵ A vízözön utáni új kezdet azonban nem idealizálja túl a Szentírás. Bár az Úr új kezdetet ajánl fel az emberiségnek, az is világos, hogy immáron valami véglegesen lezárult és elveszett.⁵⁶ A teremtés fennmarad, az élet továbbmegy, de a világ új rendje már nem az, ami kezdetben volt.⁵⁷ A paradicsomi állapottól eltérően a vízözön után az ember hármasirányú harmóniáját – az ember és Isten, ember és ember, valamint ember és természet közötti harmóniát – feszültség zavarja meg, melynek egyik megnyilvánulása, hogy az ember és állat kapcsolatát meghatározó eredeti békét egyfajta félelem váltja fel.⁵⁸ Erről a törésről számol be az ember és állat közötti kapcsolat megromlásának isteni parancsba foglalt közlése. Szó sincs arról, ami Locke gazdaságfilozófiájának egyik premisszája, hogy mivel Isten a világot általában az embernek adta, ezért a termelés bármilyen intenzitású expanziója legitim.⁵⁹ Azonban felmerül a kérdés, hogy egy ilyen sajnálatos változást *miért Isten által kimondott parancsba* foglalva közli a Szentírás?

A válasz az, hogy a Biblia Istent olyannak mutatja be, aki önkinyilatkoztatásaiban *alkalmazkodik* az emberiség bűnös állapotának koronként eltérő megnyilvánulási módozataihoz. Az Isten alkalmazkodása az emberiséghez természetesen egyszer sem jár együtt erkölcsi relativizmussal, az Isten által jónak látott értékrend sohasem változik a Bibliában, hanem csak az, hogy az egyes korszakok embere *mit tud belőle megvalósítani*. A rettenetesen hangzó parancs után néhány verssel arra figyelmeztet Isten, hogy az állatot vérevel együtt fogyasztani tilos. A vér a korabeli Izrael számára az élet szimbóluma, az élet és halál kizárólagos Ura pedig Isten. A vér fogyasztásának tilalma tehát annak jele, hogy még a féléo rettegő állatok élete felett sem rendelkezhet az ember teljes mértékben, még ebben a paradicsomi állapothoz képest meglehetősen hajszott vízözön utáni korszakban sem. Mindvégig az Isten az emberi cselekedetek objektív mércéje, így a vegetarianizmus Isten általi liberalizálásából nem szabad következtetni az ember környezetével szembeni teljes liberalizmusára. Összefoglalva: a kontextus tágabb látókörű elemzése során a féléo, rettegő állatok szereplése a Noénak és fiainak intézett isteni parancsban nem bizonyítja, hogy a Biblia az élőlények korlátlan kizsákmányolására tanít.

Az emberek és állatok bibliai viszonyán gondolkodva továbbá azt is számításba kell venni, hogy a Bibliában található a világirodalom egyik legidillikusabb leírása az emberek és az állatok kapcsolatáról: „*Akkor majd együtt lakik a farkas a bárányval, és a párdúc együtt tanyázik a gödölyével. Együtt legelészik majd a borjú s az oroslán, egy kis gyerek is elterelgetheti őket. Barátságban él a tehén a medvével, a kicsinyeik is együtt pihennek; és szalmát eszik az oroslán, akárcsak az ökör. A csecsemő nyugodtan játszodozhat a viperafészeknél, s az áspiskígyó üregébe is bedughatja a kezét az anyatejtől elváltasztott kisgyerek. Sehol nem ártanak, s nem pusztítanak az én szent hegyemen. Mert a föld úgy tele lesz az Úr ismeretével, mint ahogy betöltik a vizek a tengert.*”⁶⁰ Izaiás próféta az ember és a legvadabb ragadozók szeretetteljes együttélésének képében a paradicsomi állapot majdani visszaállását és felülmúlását, tulajdonképpen a messiási kort jövendölte meg. Az elveszett paradicsomi és a majdani messiási kor erkölcsi rendje pedig a Biblia legfőbb pedagógiai célja, amelyhez az emberiségnek idővel fel kell nőnie.

Természetesen hiba lenne figyelmen kívül hagyni, hogy az állatokkal és növényekkel való szolidaritás hiánycikk a zsidó és görög forrásokból táplálkozó nyugati kultúrában a *hindu* és a *buddhista* valláshoz képest. Azonban ahogyan Nemeshegyi Péter, a keleti válásokat tisztelő és kiemelkedően ismerő jezsuita szerzetes írja, ha a teremtő Istenben hívó ember teremtésménytestvéri lelkülettel viszonyul a növényekhez, virágokhoz, bogarakhoz, halakhoz, madarakhoz, állatokhoz, rengeteget tanulhat tőlük, amint ezt Jézus⁶¹ mondta az ég madarairól és a mezők liliomairól.⁶²

(*A nélkülözhetetlen antropocentrizmus*) A keresztény alapú környezetvédelemben avagy teremtésvédelemben az antropocentrizmus nem valami kényszerű civilizációs adottság, ami ellen küzdeni kell, vagy amivel legfeljebb kénytelenek vagyunk együtt élni. Ellenkezőleg: életre szóló feladat és küldetés, amely nélkül nem lehetséges a hatékony környezetvédelem. Ebben az antropocentrizmusban azért az ember a legmagasabb-rendű élőlény a Földön, és azért van centrális jelentősége a teremtett világban, mert gondolkodva, nyelvíleg és szabadon képes szembeállítani magátval és kérdésessé tenni a világnak és egzisztenciájának egészét, még ha tanácstalanul elnémul is ettől az egyetlen és totális kérdéstől.⁶³ Ha az ember elvetné magától eme felsőbbrendűségébe vetett hitét, és sohasem spekulálna transzcendens léthelyzetén és küldetésén, megfeleldkezne az egészről és alapjáról (amit a keresztények Istennek neveznek), akkor bizonyos értelemben egy állattá válna a többi állat közt. Karl Rahner így ír erről: „*Visszakeresztezödnék leleményes állattá...*

*Így hát az is elképzelhető talán, hogy valamilyen kollektív halállal elpusztul az emberiség, miközben technikai-rationális lényként biológiailag továbbra is fennmarad, és hallhatlanul leleményes természetállamává változik át.*⁶⁴ Ez azonban óriási veszélyt rejt magában a mindnyájunk számára élhető bioszféra ökológiai egyensúlyára nézve. Ha egy nem-emberi élőlény-populáció korlátlan táplálékforráshoz jut, a populáció egyetlen egyede sem kezd el azon töprengeni, hogy mi lesz, ha túlsúlyban lesznek, hiszen nem emberek, hanem *csak* a természet öntudat nélküli élőlényei, mint például a tavak eutrofizációja során túlszaporodó növényi szervezetek. Az ember azonban *nem csak* pusztá öfenntartásra és reprodukcióra képes, mint a vegetatív szinten élő növények és a szenzitív szinten élő állatok. Az ember, mint a transzcendens szférára nyitott lény, tud böjtölni, imádkozni, filozofálni, meditálni, a tapasztalatában és értelmében feltárulkozó világot csodálni, teremtménytársait tisztelni, műalkotást létrehozni és befogadni, tudatosan gondoskodni a fenntarthatóságról, biblikusan egy szóval összefoglalva: *uralkodni*. Viszont arra is képes, hogy ne törődjön eme felsőbbrendűségével, s az evolúció során elért eredményeit mindössze evolúciós versenytársai legyőzésére használja fel, mint bármelyik nem-emberi élőlény. A keresztény etika szempontjából a jelenleginél nagyobb ökológiai krízis elkerülése végett az ember úgy jár el helyesen, ha megéli természetfeletti mivoltát, amely által a Föld a legmagasabb rendű lényeként – mint *homo religiosus* vagy *homo ethicus* – transzcendálja materiális énjét. Így képes megvalósítani egy metafizikailag megalapozott, az önátadó szeretetben megélt boldogságot, és közben megőrizni a bioszféra teremtett harmóniáját.

(*A tiltott antropocentrizmus*) A jó és rossz tudás fája tiltott gyümölcsének fogyasztását elmesélő bibliai allegória annak az emberi döntésnek a végzettségére figyelmeztet, amelyben az ember figyelmen kívül hagyja a teocentrizmusba ágyazott antropocentrikus mivoltát. A paradicsomi emberpár napirendjét nem részletezi a szentírás. Annyit tudunk, hogy táplálkozott, művelte és őrizte az Éden kertjét, elnevezte – tulajdonképpen megismerte – az állatokat, akik a segítőrsai voltak. Ezek mind olyan funkcionális tevékenységek, amelyek az élet *materiális* sikerét biztosítják, hiszen ha e tevékenységek közül bármelyiket elhanyagolta volna, akkor saját materiális érdekeit sértette volna. Azonban találunk egy irracionális mozzanatot is, éspedig egy tiltást: „*A jó és rossz tudás fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, meghalsz.*”⁶⁵ Ennek elhanyagolása nem a materiális szükségletek végett volt veszélyes, hiszen, mint tudjuk, a tiltott gyümölcs fogyasztása végül is nem járt együtt a bűnös emberpár aznapi biológiai halálával. Az ember materiális önmegvalósítását nézve e tiltásban semmi ráció sincs, viszont transzcendens kiteljesedését nézve igen. Betartása csak úgy nyer értelmet, ha az ember saját egójánál többre értékeli az Istent, akinek mint feljebbvalónak engedelmeskedik. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy a paradicsomi ember folyamatosan ápolja az Istennel való kapcsolatát. Az Istennel való kapcsolattartás pedig szükségszerűen együtt jár azzal, hogy az ember Őt tartsa a világ és saját élete legfőbb okának és céljának, s ezáltal isten-képmásiségének hivatástudatában teljesedjen ki közösségi és személyi boldogsága. E tiltáson kívül semmi más mozzanatot nem közöl az elbeszélés, amin keresztül a paradicsomi ember tisztán, materiális érdektől mentesen igent mondhatott volna Isten feljebbvalóságára és önnön életcéljának transzcendens mivoltára. Ezen egyetlen tisztán transzcendens szempontból fontos parancs megvetésével a *homo religiosus* visszalépett az *animal racioanale* materialista irányába. A Biblia Istene persze újra és újra feljárnlja, hogy szövetségre lép az emberrel, mintegy visszaadva neki a transzcendens kiteljesedés lehetőségét.

A paradicsomi ember bűnbeesésének mondanivalója felismerhető abban a napjainkban történő Isten-feledésben is, amely Isten nélküli antropocentrizmust, és materiális

önmegvalósítás-ideált eredményez. Az úgynevezett *hét főbűn*⁶⁶ e visszafokozódás elemi megnyilvánulási formái: kevélység, fősvénység, irigység, bujaság, torkosság, harag, lustaság. A bűnök következménye egyfajta *abszolút egocentrikus antropocentrizmus*, amely homlokegyenest ellenkezik a keresztény teocentrikus antropocentrizmussal. Az ember abszolutizálása épp embertelenséget eredményez. Az abszolút antropocentrikus miközben Istent zárójelbe téve önnön egóját kiáltja ki a jó és rossz tudás kizárólagos kritériumává, s az univerzum abszolút urává, paradox módon épp az embert leginkább emberré tevő lehetőségeket nyomja el magában. Ez esetben pedig sajnos a Rahner-idézetben említett „leleményes állapot” módján óriási pusztítást rendezhet maga körül valami olyasmi módon, mint a Szent Máté szigetre 1944-ben betelepített rénszarvasok, amelyeknek igen bőségesen állt rendelkezésre a táplálékot adó zuzmó. Addig-addig fogyasztották a zuzmókészletet, amíg 1964-re a zuzmó populációval együtt a szarvascsorda is kipusztult.⁶⁷

Nézetem szerint a bibliai alapú zsidó-keresztény antropocentrizmus ellen küzdő környezetfilozófusok nem veszik észre, hogy egy olyan antropocentrizmus súlykolásával vádolják a zsidó-keresztény hagyományt, amit maga a zsidó-keresztény hagyomány is kerülendő rossznak tart.

(*A karteziánus antropocentrizmus*) Mivel egy tanulmányban képtelenség az újkori és a huszadik századi filozófiai rendszereket elemezni, egyetlen gondolkodóra fókuszálok, és pedig Descartes-ra. Ő zseniálisan megőrkítette az újkori antropocentrikus gondolkodásmód leg-
elemibb rendezőelveit. Nála lett az emberi *ego* a megismerés biztos kiindulópontja egyúttal az újkori antropocentrizmus utóbbi három és fél évszázados történetének alapja.

(*Ontológiai háttér*) Descartes három fajta szubsztanciát különböztet meg.⁶⁸ Az első szubsztancia az isten.⁶⁹ A második a *res cogitans*: a kételkedésben feltáruló tudat, amelynek két fő attribútuma gondolkodás és a szabad akarat vagyis az önirányítás képessége. Ez az *ego* lényege, amit a filozófus a halhatatlan, örök lélekkel azonosít. A harmadik szubsztancia a *res extensa*, a kiterjedt test, amely semmi olyannal sem rendelkezik, amivel a gondolkodó magánvaló, hanem pusztán tehetetlenül engedelmeskedik a mechanika törvényeinek. Bár Descartes nem használta a kortárs környezetetikában népszerű önértékesítő kategóriapárt, utólagosan megállapíthatjuk, hogy rendszerén belül önértékkel kizárólag a *res cogitans* bír, a *res extensa* pedig csak eszközértéket képvisel. Mivel pedig az isten kivételével csak az emberben lehetséges az önértékkel rendelkező *res cogitans* jelenléte, Descartes az emberi és a nem-emberi létezők között akkora ontológiai és értékbeli szakadékot hasított, amelyre előtte még sohasem volt példa a filozófia történetében. E me-rev duális létrendben – a karteziánus dualizmusban – a világ csak két inert szférára oszlik, melynek eredményeképp az emberre leginkább hasonlító állatok sem lehetnek semmiféle rokonságban az emberrel. Nincs olyan állat, amely több lenne, mint *res extensa*, hiszen egyetlen egy sem tud kommunikálni. Sőt még valóságos fájdalomik sincsenek. Amikor úgy tűnik, hogy egy állat fájdalmat fejez ki, a francia filozófus szerint csupán az történik, hogy egy ingerre mechanikusan reagál, akárcsak egy ember által készített mechanikai elven működő gép.⁷⁰ S ezzel eljutottunk a Singer által elmarasztalt specizmus eredetéhez.

(*A teocentrizmus implicit elvetése*) Jóllehet Descartes katolikusként úgy beszél az istenről, mint mindennek végső teremtő okáról, istenismeretének létrejötté azonban a keresztény istenismeret létrejöttével ellentétes irányú. Nála ugyanis az isten létének felismerése *nem* egy hittapasztalatra irányuló filozófiai reflexió kiinduló *alapja*, hanem az *egocogito*-ból kiinduló ismeretelméleti eszmefuttatás egyik *mellékterméke* azután pedig *kelléke*.

Érdemes megfigyelni, ahogyan feleleveníti és egyben meg is változtatja Anselmus Isten-útjának gondolatmenetét⁷¹: „*Isten lényegétől éppoly kevésbé választható el a létezés, mint amilyen kevésbé lehet a háromszög lényegétől elválasztani azt, hogy három szögének összege egyenlő két derékszöggel...*”⁷² Bár próbálja bizonyítani, hogy az istenfogalomnak kívülről kell származnia⁷³, ez azonban mit sem változtat azon, hogy gondolatmenetében *szubjektív istenfogalma a kételkedve gondolkodásban* feltalált egójából származik, és nem Isten önközléséből. A descartes-i istenfogalom egy olyan kényszerű segédeszköz, amely nélkül Descartes nem tudott volna átlépni az *egocogito* bizonyosságából az egón kívüli világ bizonyosságába. Kénytelen volt az *ego* tartalmától elválaszthatatlannak tartani egy világos és körülhatárolt isteneszmét, az isteneszmétől pedig kénytelen volt elválaszthatatlannak tartani az isten létezését és azt is, hogy – mivel jó az isten – sosem csapna be minket az objektív világ realitását illetően.

Az isten létezésének és jóságának efféle bizonyítása összeegyeztethetetlen a zsidó-keresztény teocentrikus felfogással, amelyben Isten nem az emberi gondolkodás terméke, s nem is az emberi ismerethiányt kompenzáló tudáspótlék. Egy ilyen szubjektív emberi fogalomból levezetett isten nem lehet azonos a hittapasztalatban felszejlő Titokkal, amint erre Pascal is rávilágított.⁷⁴ Anselmus *konzekvenciáját* (ti. azt, hogy a hittapasztalatban soha véget nem érően feltárulkozó Isten egy olyan transzcendens alap, akinél nagyobb nem gondolható, s Aki mindig nagyobb, mint ami elgondolható) a francia filozófus *definícióvá* alakította át, másképp fogalmazva az eredeti *a posteriori* (tapasztalából eredő) megállapítást egy *a priori* (tapasztalást megelőző) ismerettel cserélte fel.⁷⁵ Ezáltal pedig a zsidó-keresztény hagyomány teocentrizmusát egocentrizmusra váltotta át, hiszen amíg a teocentrizmusban az Isten az első feltétele minden ismeretnek (az *ego* megismerésének is), addig a karteziánus felfogásban az *ego* lett az első feltétele minden ismeretnek (az isten megismerésének is). Az egocentrizmus pedig melegágya lett a transzcendens szféra elől elzárkózó abszolút antropocentrizmusnak, amelyet „*A tiltott antropocentrizmus*” cím alatt tárgyaltam.

(*A filozófia új küldetése*) A karteziánus bölcseletben a filozófia *ancilla theologiae* helyzete megszűnt. Az istenről való elmélkedés helyett az egocogito-filozófia szolgája lett, az egocogito-filozófia pedig a természetet leigázó, elsősorban az ember komfortérzetére, egészségére összpontosító szaktudományok szolgája. Így ír Descartes az új filozófia küldetéséről: „*Mert fogalmaim megmutatták nekem, hogy oly ismeretekhez juthatunk el, melyek fölötté hasznosak az életben; hogy ama spekulatív filozófia helyett, melyet az iskolákban tanítanak, található egy más, gyakorlati filozófiát, mely a tűznek, víznek, levegőnek, csillagoknak s a körülöttünk levő egyéb dolgoknak erejével s működésével olyképpen ismert meg bennünket, hogy mesterembereink különböző mesterségeit sem ismerjük határozottabban, s hogy ennek a gyakorlati filozófiának a segítségével ezeket az erőket s működéseiket, úgy mint a mesteremberek a mesterségeket, mindenre fölhasználhatnók, amire alkalmasak, s ezáltal a természetnek mintegy uraivá s birtokosaivá tehetnők magunkat.*”⁷⁶

A technika fejlődésének létjogosultsága önmagában véve nem mutat eltérést a keresztény gondolkodástól. Viszont a zsidó-keresztény hagyomány szemléletével kontradiktórikus ellentmondásban van az a descartes-i törekvés, hogy ki kell rekeszteni a tudomány világából azokat a nem-természettudományokat, amelyek nélkül nem lehetséges a szisztematikus reflexió arra a problémára, hogy a természettudományos haladás során felszabadult képességeket *miféle önmegvalósítás irányába* kell befogni.⁷⁷ A keresztény emberközpontúság szerinti világértelmezésben az egészség és kényelem nem végcélja az ember racionális törekvéseinek, hanem csupán eszköze az evangélium által

ajánlott szolidáris szeretet-civilizáció építésének, amelyben – ha megvalósulna – nem is lenne értelme beszélni környezeti válságról.

(*Konklúzió*) Láttuk, hogy a görög humanizmus antropocentrizmusával és a zsidó-keresztény hagyomány antropocentrizmusával a kortárs környezetetika antropocentrizmus-kritikája inkommenzurábilis viszonyban van, viszont a Descartes-tal kezdetét vevő újkori antropocentrizmussal összevethető.

Az antropocentrizmus ellen küzdő környezetfilozófusok nem veszik kellőképp számításba a nyugati erkölcsön belüli antropocentrizmusok közötti szemantikai különbségeket, így az óvatlanabb olvasóikat könnyen félrevezethetik. E tendencia kiváltképp akkor érhető tetten, amikor a descartes-i antropocentrizmust implicite belevetítik a kereszténység üzenetébe. Ilyenkor a keresztény erkölcsöt úgy állítják be, mintha evidens lenne, hogy az embert a természetben való gátlástalan uralkodásra biztatja. Nézetem szerint Jr. Lynn White, Paul W. Taylor, és Daniel Quinn és a kereszténységet bíráló többi környezetfilozófus is ebben a tévedésben ítéli el a kereszténységet. Nem veszik észre, hogy miközben élesen bírálják, egyúttal félre is értik a biblikus zsidó-keresztény hagyományt.

Írásomnak nem célja lezárni a bemutatott problémát. Egy filozófiai értekezés életszerűségét avagy valóságosságát igazolja a mások részéről való további reflexió és kritika, az egyes szerzők értelmezésével kapcsolatos véleménykülönbségek által generált jó szándékú vita, párbeszéd. Végül zárójelben megjegyezném, hogy az antropocentrizmus elleni környezetetikai irodalom már akkorává duzzadt, hogy egy ember egyedül úgysem lenne képes az egészet a teljesség igényével áttekinteni. Ezért ha valakit a téma elkezd foglalkoztatni, tapasztalatom szerint ne gyorsan, hanem inkább alaposan, kreatív kritikát gyakorolva olvasson, s akkor talán kevésbé siklik el az esetleges tévedések felett. Remélem, sikerült felkeltenem az érdeklődést.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A II. Vatikáni Zsinat tanítása*, szerk. CSERHÁTI, József, FÁBIÁN, Árpád, Szent István Társulat, Budapest, 1992.
 ANSELM OF CANTERBURY, *Proslogion* 15. Internetes hivatkozás: <http://www.thelatinlibrary.com/anselmproslogion.html#capxv> (Letöltve: 2012-11-08)
- ARISZTOTELÉSZ, *Eudémózi etika, Nagy etika*, internetes hivatkozás: <http://mek.oszk.hu/05700/05709/> (Letöltve: 2012-11-08)
- ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi Etika*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, Gondolat, Budapest, 1969.
- Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Szent István Társulat, Budapest, 1973.
- BOLBERITZ, Pál, *Filozófiai istentan*, a Budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémia Kiadványai, Budapest, 1981.
- BOROS, Gábor, *Kora újkori filozófia* in *Filozófia*, szerk. BOROS, Gábor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 640–752.
- CALLICOTT, J. Baird, *Environmental Ethics: Overview*, in *Encyclopedia of Bioethics*, szerk. POST, Stephen G., Macmillan Reference USA, New York, 2004.
- CALLICOTT, J. Baird, *The Pragmatic Power and Promise of Theoretical Environmental Ethics: Forging a New Discourse*, in *Environmental Values*, White Horse Press, 1 Strond Isle od Harris, 2002.
- CAVALIERI, Paola, *The Animal Debate A Reexamination*, in *In Defense of Animals*, szerk. SINGER, Peter, BLACKWELL PUBLISHING, 550 Swanston Street, Carlton, Victoria 3053, Australia, 2006.
- DESCARTES, René, *Elmélkedések az első filozófiáról; ötödik elmélkedés (A materiális dolgok lényegéről, valamint ismét arról, hogy Isten létezik)* internetes hivatkozás: <http://gondolkodom.hu/rene-descartes-elmelkedesek-az-első-filozofiarol-ötödik-elmelkedes-a-materialis-dolgok-lenyegerol-valamint-ismet-arrol-hogy-isten-letezik/> (Letöltve: 2012-11-08)
- DESCARTES, René, *Értekezés a módszerről*, internetes hivatkozás: <http://mek.niif.hu/01300/01321/01321.htm> (Letöltve: 2012-11-08)

- DESCARTES, René, *Meditations on First Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Environmental Ethics* in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, internetes hivatkozás: <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-environmental/> (Letöltve: 2012-11-08)
- Felelősségünk a teremtett világért A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia körlevele a teremtett világ védelméről, Szent István Társulat, Budapest, 2008.
- Görög költők antológiája, szerk. FALUS, Róbert, Európa, Budapest, 1959. Internetes hivatkozás: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/07000/07081/#> (Letöltve: 2012-11-08.)
- HÉSZIODOSZ, *Istenek születése*, internetes hivatkozás: <http://mek.oszk.hu/06200/06221/06221.pdf> (Letöltve: 2012-11-08)
- HETESI, Zsolt, *A felélt jövő*, internetes hivatkozás: <http://astro.elte.hu/~hetesizs/FFEK/jelentes.pdf> (Letöltve: 2012-11-08.)
- JONAS, Hans, *The Imperative of Responsibility. In search of an ethics for the technological Age*. The University of Chicago Press Chicago, London, 1984.
- KANT, Immanuel, *The Critique of Pure Reason*, internetes hivatkozás: <http://www.libgen.info/view.php?id=359599> (Letöltve: 2012-11-08)
- KISS, Béla, *A lappangó hétféjű sárkány*, Jézus Szíve Római Katolikus Plébániahivatal, Szentes, 1994.
- LEOPOLD, Aldo, *A Sand Country Almanac and Sketches Here and There*, Oxford University Press, New York, 1949.
- Library of Congress Cataloging-in-Publication Data Environmental philosophy: from animal rights to radical ecology*, general editor: Michael E. Zimmerman, 1993. 8.
- LOCK, John, *Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration*, Yale University Press, New Haven and London, 2003.
- LOVELOCK, James, *Gaia: a New Look at Life on Earth*, Oxford University Press, Oxford, 1979.
- NAESS, Arne, *Ecology, Community and Lifestyle: outline of an ecosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- NASS, Roderick Frazier, *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1989.
- NEMESHEGYI, Péter, *A világvallások típusai*. Elektronikus kiadás Terebess Ázsia E-Tár. Forrás: a Magyar Szemle archívuma, internetes hivatkozás: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/nemeshegyi.html> (Letöltve: 2012-11-08)
- NIBERT, David, *Humans and other animals: sociology's moral and intellectual challenge*, in: *International Journal of Sociology and Social Policy*, XXIII, 2003.
- PASSMORE, John, *Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions*, Charles Scribner's Sons, New York, 1974.
- QUINN, Daniel, *Izmael*, Katalizátor Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- RAHNER, Karl, *A hit alapjai*, Agapé, Budapest, 1998.
- ROWE, Stan J., *Ecocentrism: the Chord that Harmonizes Humans and Earth*. in: *The Trumpeter*, 11:2 Spring 1994, 106–107. Internetes hivatkozás: <http://www.ecospherics.net/pages/RoweEcocentrism.html> (Letöltve: 2012-11-08)
- RÓZSA, Huba, *Kezdetkor temetette Isten*, Jel Kiadó, Budapest, 1997.
- RYDER, Richard, *All beings that feel pain deserve human rights*, The Guardian, August 6, 2005. Internetes hivatkozás: <http://www.guardian.co.uk/uk/2005/aug/06/animalwelfare> (Letöltve: 2012-11-08)
- SINGER, Peter, *An Utilitarian Defense of Animal Liberation*, in *Environmental Ethics*, szerk. LOUIS, Pojman, Stamford, CT: Wadsworth, 2001. 35.
- SYLVAN, Richard – BENNETT, David, *The Greening of Ethics: From Human Chauvinism to Deep-Green Theory* White Horse Press, Cambridge, 1994.
- TAYLOR, Paul W., *The Ethics of Respect for Nature*. in: ZIMMERMANN, Michael E., *Environmental Ethics*, 1981, 215. Internetes hivatkozás: <http://www.umweltethik.at/download.php?id=391> (Letöltve: 2012-11-08)
- TÓTH, I. János: *Fejezetek a környezetfilozófiából*, Jatepress, Szeged, 2005.
- TURAY, Alfréd, *Istenkereső filozófusok*, Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- WHITE, Jr. Lynn, *The Historical Roots of Our Ecologic Crisis* (1967), in *Law and the environment: a multidisciplinary reader*, szerk. PERCIVAL, Robert V., ALEVIZATOS, Dorothy C., Temple University Press, Philadelphia 19122, 1997, 74.
- World Pantheism*, internetes hivatkozás: <http://www.pantheism.net/sitemap.htm> (Letöltve: 2013-03-11)

JEGYZETEK

- 1 *Environmental Ethics* in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- 2 TÓTH, *Fejezetek a környezetfilozófiából*, 16.
- 3 *Felelősségünk a teremtett világért*, 29–37.
- 4 *Environmental Ethics* in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- 5 CALLICOTT, in *Encyclopedia of Bioethics*, 757.
Vö.: *Felelősségünk a teremtett világért*, 33.
- 6 CALLICOTT, in *Environmental Values*, 11. kötet 3–25.
- 7 Vö.: Bolberitz, *Filozófiai istentan*, 22.
- 8 *World Pantheism*, internetes hivatkozás: <http://www.pantheism.net/news/vatican.htm> (letöltve 2012-11-08).
- 9 NAESS, Arne, *Ecology, Community and Lifestyle: outline of an ecosophy*.
- 10 HÉSZIADOSZ, *Istenek születése*.
- 11 LOVELOCK, *Gaia: a New Look at Life on Earth*.
- 12 TÓTH, *Fejezetek a környezetfilozófiából*, 105.
- 13 LEOPOLD, *A Sand Country Almanac and Sketches Here and There*.
- 14 Uo.
- 15 ROWE in *The Trumpeter*, 11:2 Spring 1994, 106–107.
- 16 TAYLOR in ZIMMERMANN 215.
- 17 WHITE in PERCIVAL, ROBERT, ALEVIZATOS, 74.
- 18 QUINN, *Izmael*.
- 19 SINGER in LOUIS 35.
- 20 RYDER, *All beings that feel pain deserve human rights*.
- 21 CAVALIERI, in SINGER 54–68.
- 22 A klasszikus utilitarizmus létrehozója Jeremy Bentham angol jogtudós és filozófus (1748–1832).
- 23 TÓTH, *Fejezetek a környezetfilozófiából*, 151.
- 24 NIBERT, in *International Journal of Sociology and Social Policy*, XXIII, 2003, 4–25.
- 25 SYLVAN – BENNETT, *The Greening of Ethics: From Human Chauvinism to Deep-Green Theory*.
- 26 PASSMORE, *Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions*.
- 27 *Environmental Ethics* in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- 28 JONAS, *The Imperative of Responsibility. In search of an ethics for the technological Age*.
- 29 *Environmental Ethics* in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- 30 Az olykor világvége hangulatig fokozódó válságérzés remek tanúbizonysága a 2004-ben elkészített „*The Day After Tomorrow*” című *science fiction* film.
- 31 TURAY, *Istenkereső filozófusok*, 60.
- 32 ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi Etika* 1170 a.
- 33 ARISZTOTELÉSZ, *Politika* 1256 b.
- 34 ARISZTOTELÉSZ, *Eudemoszi Etika* VIII. könyv 3. fejezet.
- 35 ARISZTOTELÉSZ, *Politika* 1256 b.
- 36 *Görög költők antológiája*.
- 37 *Felelősségünk a teremtett világért*, 39.
- 38 Vö.: ANSELM OF CANTERBURY, *Proslogion* 1.
- 39 Vö.: *Environmental Ethics* in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- 40 Ter 1,28
- 41 Ter 2,15
- 42 Ter 1,1-31
- 43 Jn 13,1-20
- 44 Jn 13,12-14
- 45 Jn 18,33
- 46 Jn 18,36
- 47 Mt 5,3
- 48 Mt 19,23
- 49 *Felelősségünk a teremtett világért*, 45.
- 50 Mt 28,18
- 51 Kol 1,16
- 52 NASH, *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*, 89.
- 53 Ter 9,2-3
- 54 Ter 1,29-30; A Ter 2,9 ugyancsak utal az ember kezdeti vegetarizmusára.
- 55 Ter 1, 28; Ter 9,1
- 56 RÓZSA 162.
- 57 Uo.
- 58 Uo. 163.
- 59 Vö.: LOCK, *Értekezés a polgári kormányzatról* 25-30§ 20-23.
- 60 Iz 11,6-9
- 61 Vö.: Mt 6,26-30
- 62 NEMESHEGYI, *A világvallások típusai*.
- 63 RAHNER, *A hit alapjai* 65.
- 64 Uo.
- 65 Ter 2,17
- 66 Vö.: KISS, *A lappangó hétféjú sárkány*.
- 67 HETESI, Zsolt, *A felélt jövő*.
- 68 TURAY, *Istenkereső filozófusok*, 65.
- 69 Amikor a karteziánus istenfogalmat használok, következetesen kisbetűvel írom az 'isten' szót, amikor pedig a hívő hittapasztalatában felsejlő minden ismeretet megelőző Létalpra utalok, nagybetűvel írom Isten nevét.
- 70 DESCARTES, *Értekezés a módszerről* V. rész.
- 71 DESCARTES, *Meditations on First Philosophy*, 44–49.
- 72 A magyar fordítást innen idéztem: DESCARTES, *Elmélkedések az első filozófiáról; ötödik elmélkedés*.
- 73 DESCARTES, *Elmélkedések az első filozófiáról; harmadik elmélkedés*.
- 74 *Filozófia*, 684.
- 75 KANT, *The Critique of Pure Reason*, 196–200. Kant Anselmus filozófiai megállapításának descartes-i interpretációját vette alapul, amikor elnevezte „ontológiai istenérvnek”, tévesen arra utalva, hogy Anselmus a létezésből mint az istenfogalom predikátumából Isten tényleges létezésére következtet.
- 76 DESCARTES, *Értekezés a módszerről* VI. rész.
- 77 Vö.: *A II. Vatikáni Zsinat Dokumentumai*, GS 9. 450.

„Határtalanítás” vagy „trianonizálás”? –

Hozzászólás a határon túli román, szlovák stb. kölcsönszavak egynyelvű magyar kodifikációs szótárakba emeléséhez

(Bevezetés) Nem könnyű elhatározás hozzászólni a határon túli magyar nyelvhasználat kérdéseire, de remélem, az alábbiakban az érvelésem igazolni fogja a döntésemet. Természetesen építkeztünk a korábban megnyilatkozott szerzők munkájának eredményeire. Amit hozzáteszek, az csupán egy árnyalatnyi, azonban meggyőződésem, hogy néhány lényeges információ is teljesen más megvilágításba helyezhet korábbi érvényes vagy annak tűnő összefüggéseket.

A regionális magyar köznyelvekkel kapcsolatosan már 1972 óta végeztek kutatásokat, legkorábban Benkő Loránd, Deme László és Imre Samu. Egyes szerzők vitatták a magyar nyelv többközpontúságának elvét (pl. *Pete István* 1988) mások pedig állították vagy támogatták. Utóbbiak közül kettőt emelnék ki: *Lanstyák István* 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr*, 119, 213–236; illetve: Tolcsvay Nagy Gábor 1991. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio*, 3: 166–173.

A téma fel-felbukkant cikkekben, tanulmánykötetekben az elmúlt húsz év során. Több ismert nyelvész megnyilatkozott, így a teljesség igénye nélkül: Balázs Géza, Benkő Loránd, Deme László, Kiss Jenő, Kontra Miklós, Lanstyák István, Péntek János, Rajzli Ilona, Sándor Klára. Az írások több kötetet tennének ki összegyűjtve. Némelyiküket egybe is szerkesztették, így egy-egy könyv alapján is tájékozódhat a témába időközben bekapcsolódó nyelvész vagy érdeklődő.

Nem célozom az összes cikket és könyvet ismertetni, hiszen ezekben az írásokban eleve sok átfedés van, illetve azért, mert összefoglalók, kritikák is születtek a témában. Aki még nem ismeri ezeket a vitákat, olvassa el például a *Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról* című kötetet (1998. Kontra Miklós, Saly Noémi (szerk.). Osiris Kiadó, Budapest, 458 p.) és Balázs Gézának erről a könyvről írt kritikai elemzését (2000. Nyelvművelés vagy nyelvvarulás? *Magyar Nyelv*, 228–236.), illetve a fent említett szerzőknek a témába vágó munkáit. Azokat az állításokat fogom idézni, amelyekkel vitázom, és a hézagokat keresem, amelyek valamilyen mértékben vagy teljesen elkerülték a szerzők figyelmét.

(Nézetkülönbségek) Tolcsvai tehát azt vetette fel 1991-ben, hogy a határon túli magyar nyelvű közösségek nyelvhasználatát köznyelvi, regionális köznyelvi szintre célszerű emelni, hiszen megvannak hozzá a feltételek, és a nyelvi demokratizmus szempontjából indokolt. Ez nagyon jól hangzik nekem, mint aki életem első húsz évét erdélyi székely magyarként éltem le, még hozzá 1969–1989 között. Értékelem a gesztust, hogy az anyanyelvem helyi, erdélyi változatát is standard változatként szándékoznak elismerni, közel olyan vagy azonos presztízzsel, mint az anyaországiét.

A vita során azonban az látszott körvonalazódni, hogy ezek nyelvhasználatok nem bírnak olyan önállósági fokkal, hogy ami mögötte áll, arra külön nyelvként tekintsünk. Még a regionális köznyelv besorolás is erősen kérdéses. Ez nem leértékelése a határon túli nyelvi rétegeknek, hanem épp a magyar nyelv egységességét bizonyítja. A magyar az egyik leg-

egységesebb nyelv Európában a több évszázados areális hatások és politikai széttagozódás ellenére. Nyelvjárási különbségek vannak, de nem jelentősebbek, mint az anyaországban. Egyik régióban sem beszélnek olyan nyelvjárást, amely a kölcsönös érthetőséget gátolná. Kivételt talán a moldvai csángók képeznek, de az ő nyelvezetüket nem annyira a regionalizmusok és archaizmusok különböztetik meg a standardtól, mint a román hatások. Nekem, aki beszélem a román nyelvet, nem okoz gondot a csángók beszédének a megértése. A magyar tehát e részleges kivételtől eltekintve nagyfokú egységességet mutat. Több más európai nyelvről viszont ez nem mondható el. Megemlíthetjük a németet és az olaszt, de ott van a luxemburgi nyelv, amelynek megyényi területén (hatvanszor száz kilométeren) négy „na-gyobb” nyelvjárása is ismert, és ezek beszélői alig értik meg egymást.

A magyar nyelv egysége egyébként is fontos, mert összetartó erő. A kisebbségi létben élőkét épp az köti legerősebben a nemzethez, még ma, a rendszerváltozások után két évtizeddel is, hogy tudják: ők az anyaországiakkal közel azonos nyelvet beszélnek. Természetesen, vannak különbségek az egyes régiók nyelvezetei között, de ezek döntően szókészleteti és kiejtésbeli különbségek, és ezek alapján nem szoktak önálló nyelvekről és regionális standardokról beszélni. (Balázs, 2000) A grammatikai különbségek elenyészőek, és amelyeket példaként eddig elővezettek, azokról kiderült, hogy akár téves adatfelvétel is igazolhatta az elfogadottságukat. Lásd: *epével* vagy *epére* operálni. (Lanstyákot idézi Balázs, 2000)

Még ha az *epére operálni* valóban elfogadott változat lenne például a szlovákok által is lakott Nógrád megyében, az egyrészt csak az idegen hatást igazolja (Balázs, 2000), és még az sem bizonyított, hogy ez a jelenség a grammatikában rendszerszerű, vagyis hogy a *-re* morféma számottevő produktivitást igazolna. Erdélyben is ismert például a *felteszi a levelet* a 'feladja a levelet' jelentéssel. Ez egy helyi kifejezés, és onnan ered, hogy a levél feladásakor magas polcra, mérlegre kellett helyezni a levelet a postán. Az ilyen sajátosságok inkább nyelvjárási jellegzetességeknek számítanak, és legfőnnebb a szókészletet gyarapító lehetőségnek, illetve kulturális sajátosságokra utalnak.

Amíg a nyelvészek között a vita elméleti síkon folyt, addig még nem volt nagy tétje a dolognak. A vita előhozott több szempontot, és segített mindenkinek rálátást szerezni a problémákra és a javaslatokra. Leírtak alaptalan és kemény vádakokat is, de mindez a nyelvészek között zajlott. 2003 után azonban felpörgött a nyelvi demokratizmus vitája, mivel gyakorlati lépések történtek. Az *Értelmező kéziszótár* 2003-as kiadásába belekerültek szavak a határon túliak nyelvhasználatából. Érdekes azonban, hogy nem mindenki örült annak, hogy viszontlátta egy, az anyaországban megjelent egynyelvű értelmező szótárban a román és szlovák jövevényszavakat.

Balázs Géza 2005. április 17-én a Kossuth Rádió, *Édes anyanyelvünk* című nyelv művelő műsorában felolvasott két olyan hallgatói levelet, amelyeknek a szerzői hevesen tiltakoztak a román és szlovák kölcsönshavak egynyelvű magyar értelmező szótárba emelése, elismerése, kanonizálása ellen. Ezek a hallgatók magyar anyanyelvű kisebbségiek. Egyik erdélyi, a másik felvidéki, és mindkét esetben több nyelven beszélő emberről van szó, akik meg tudják ítélni, milyen használati étékkel bír számunkra egy román vagy szlovák jövevényszó.

Az erdélyi hallgató a következőt írta: „Erdélyből elszármazott magyar vagyok. Nem tudom, mit akartak bizonyítani ezzel az írással. Valószínű a román nyelv hatását a magyar nyelvre. Én akkor, amikor otthon éltem, és most is, arra törekszem, hogy ne használjuk ezeket a szavakat: *fridzsider, punga, csublik*. Ezek a szavak benne vannak az új kiadású magyar értelmező szótárban? Két gyermekem van, mindketten először magyarul tanultak meg. Akik magyar környezetben laknak, nem kéne *fridzsider*ekkel meg egyéb hasonló idegen szavakkal gyengítsék a magyar nyelvet!” (Haáz Kati, Németország)

A hölgy nagyon pontosan ráirányította a figyelmet a tényleges problémára. Ezek olyan szavak, amelyek az erdélyi magyar beszélt nyelvben bírnak bizonyos használati értékkel, de a tudatos nyelvhasználók kerülik őket, mert nem tartják szerencsésnek a román nyelv indokolatlan hatásának engedni, legalábbis ilyen mértékben. Ezek olyan szavak, amelyeknek vannak magyar megfelelői, tehát helyettesíthetők a következőkkel: *hűtőgép; zacskó, tasak; borravaló, pluszmunka, túlórapénz, többletkereset, csúszópénz*.

Ezek a levélírók, észrevételeiket megfogalmazók több nyelven beszéltek, tehát nem a nyelvi beszűkülés ellen érvelnek. Ha románul beszélnek, akkor román szavakat használnak, ha magyarul, akkor magyar szavakat. Miért baj az, ha egyes nyelvhasználók kerülik az egyoldalú nyelvi hatásokat? Különösen az indokolatlan, hangsúlyozom, indokolatlan szóátvételeket. Az ilyen szavak jelenléte és elfogadása (jelen esetben szótárba emelése) emlékeztet a román (másik olvasónál a szlovák) nyelv egyoldalú hatására. A *fridsider* [az akadémiai helyesírás szerint: *frizsider* (!)] bizonyos értelemben kivétel, mert a teljes magyar nyelvterületen ismert, de a *punga*, a *csubuk* a poszttrianoni keserves kisebbségi létezés billogai. Nem jó érzés ezeket viszontlátni leírva, különösen egy egynyelvű magyar szótárban. Olyan érzés, mintha valaki koncentrációs táborból szabadulna, és utána az anyaországában jóvátétel címén bevezetnék a személyi igazolványába a táborban a karjára égetett azonosító számát. Az ilyen stigmát az ember általában legszívesebben eltakarná, nem pedig használná önazonossága jeléül. Az ilyen billog rehabilitáló bírósági ítéletbe és történelemkönyvbe való, nem pedig személyazonosító igazolványba, jelen esetben egynyelvű magyar értelmező szótárba. A *fridsider*, a *punga*, a *csubuk* a **detrianonizálás** gesztusa helyett azzal ellenkezőleg a **trianonizálás** stigmái. A **detrianonizálás** kifejezést Péntek János idézte Balázs Gézának írt nyílt levelében. 2005. május 30-án.

Mindhárom egyértelműen román jövevényszó (Erdélyben még a *fridsider* is a román nyelv hatását tükrözi), beszélt nyelvi, informális és alacsony presztízsű, különösen azon öntudatos nyelvhasználók körében, akik anyanyelvüket kiválóan beszélik, és más nyelvet is tudnak, kiemelten a románt is. Ezeket bevezetni az egynyelvű értelmező szótárba nem vall átgondolt szakmai hozzáállásra a szerkesztők részéről. Igaz, az említett szótárba ezek közül csak a *csubukot* vették be, illetve a *fridsidert*, *frizsider* hangalakban, amely szó nemcsak román areális közegben, hanem az anyaországban is ismeretes. Tegyük hozzá, hogy a hölgy csak kérdezte, hogy ezek benne vannak-e a szótárban. Részben talált, amit nyilván később volt alkalma ellenőrizni, amikor Németországból sikerült beszereznie az *Értelmező kéziszótárt*.

A Balázs Géza nyelvművelő műsorában elhangzottakra, különös tekintettel a szerkesztő-műsorvezető ironikus zárszavára („Legközelebb már szlovákul közvetítjük a magyar nyelvművelő műsort.”) meglepően indulatosan reagált Kontra Miklós. (Kontra 2005, 2006) A nyelvész-műsorvezetőt támadta, pedig ő csak idézte a hallgatók leveleit. Miért nem a nyelvhasználót, a két levélíró kritizálta Kontra? Csak a nyelvész, nyelvművelő felelősségét lehet firtatni? Az anyanyelvi nyelvhasználóét nem? Az anyanyelvűnek egyébként nincs mindig igaza? Különösen ilyen attitűdbeli kérdésekben. Az anyanyelvi megszólaló nem képviseli önmagát és a hozzá hasonló nyelvhasználói, mondhatjuk szociolingvisztikai réteget?

Az a furcsa, hogy a kifogást épp egy szociolingvista nyelvész fogalmazta meg. Elvileg épp a szociolingvisztika az, amelyik számol a nyelvhasználat attitűdbeli kérdéseivel. A szociolingvista tudja a legjobban, hogy a nyelv változatokban él, és a rétegzettsége, illetve az ehhez tartozó kódválasztás nagyon árnyalt a használó életkori, társadalmi, műveltségi és egyéb paramétereit szerint.

Kontra szociolingvista létére egy kalap alá veszi a kritikai válasza alapján az erdélyi magyar nyelvhasználói rétegeket. Milyen alapon? Az erdélyi magyarság milliós nagyságrendű, még ha közben egy részük elvándorolt is akkor. Nem ugyanazzal az öntudattal

fogad be – vagy épp nem – idegen szavakat például az ingázó munkás, akinek könyv alig fordul meg a kezében; vagy például az értelmiségi, aki művelt, sokat olvas, és több nyelven beszél. Célszerű lenne egy szótárbővítés kapcsán nyelvi attitűdvizsgálatot végezni az érintettek körében. Milyen műveltségi és társadalmi rétegben mekkora az elfogadottsága az ilyen, teljes mértékben magyarra helyettesíthető román jövevényszavaknak? Kik látnák közülük szívesen ezeket a szavakat egy egynyelvű értelmező szótárban?

Ismereteim szerint ilyen attitűdvizsgálat nem készült. Kiss Jenő professzor úr próbálta rávenni például kárpátaljai diákjait egy ilyen felmérés elkészítésére, de a hallgatók valamért nem haraptak rá a feladatra. Lehet, hogy megcáfolna engem egy attitűdvizsgálat eredménye, de erős a gyanú, hogy a fent említett román jövevényszavakat a művelt, iskolázott erdélyi magyarok – esetleg más társadalmi, műveltségbeli rétegek is – mint a trianonizálás billogait nem látnák szívesen az egynyelvű kodifikációs szótárakban. Feltehetőleg elfogadóbbak lennének a román jövevényszavakkal szemben a kevésbé iskolázottak és kevésbé olvasott emberek – bár ez sem biztos.

Kontra azt állítja a válaszcikkében (Kritika, 2006), hogy Balázs Géza „anyázta” a kisebbségi nyelvhasználókat azzal, hogy a magyar nyelvi standardba oda nem illőnek minősítette a két levélben idézett román és szlovák jövevényszavakat. Kontra azt nem tette szóvá, hogy Balázs Géza az ironikus megjegyzését két megalapozott hallgatói vélemény alapján mondta el. Kíváncsi lennék arra az erdélyi magyarra, aki az **anyanyelve** szerves részének tekintené például a *csubuk* szót, és az anyját, az anyanyelvét érezné megsértve azáltal, hogy egy egynyelvű szótárba nem illőnek vélik. Ha valaki, akkor épp Kontra sérti meg az öntudatos magyar, kisebbségben élő nyelvhasználót azzal, hogy az ő nyelve részének tekinti a nyelvi stigmát. Magam is úgy emlékszem, hogy ezeket a szavakat írásban tudatosan nem használtam; szóban sem, és ezzel így volt nagyon sok ismerősöm. A nyelv számunkra különösen a Ceaușescu diktatúrája alatt az ellenállás legfőbb eszköze és szimbóluma volt.

Engedtessék megjegyezni még, hogy Kontra nyelvhasználta („anyázás”-t emleget) nem vall olyan fokú kulturáltságra, ami elvárható lenne bármely nyelvészről, akár publicisztikában! A szóhasználat olyan fokú indulatosságra utal, ami megkérdőjelezi a szerző objektív, tudományos hozzáállását, konstruktív kritikára utaló szándékait.

(*A Péntek János nyílt levelében felvetett problémákról*) Látszólag cáfolja állításomat az attitűdökről Péntek János válasza, aki Kontra álláspontját védte meg a kérdésben egy interneten közzétett levelében (Péntek, 2005. május 30.). Péntek János nyelvészprofesszor Kolozsváron él, ő is kisebbségben élő magyar nyelvhasználó, és kutatóként közreműködött annak a szójegyzéknek az összeállításában, amelynek alapján kiegészítették bizonyos szótárak szóanyagát. Korábban egy könyvet is publikált a gyűjtéseiről (Péntek–Márton–Vöö, 1977); és társszerkesztője volt a Bukarestben kiadott *Idegen szavak szótárának*. (Péntek–Bakos, 1979)

Nyilvánvalóan jó szándék és szakmai szempont vezérelhette a szójegyzék összegyűjtésében. A szalmái hozzáértés azonban nem zárja ki a tévedés lehetőségét a szójegyzék kontextusba helyezését illetően. Lehet, hogy Péntek nagy igyekezetében felkutatta mindazokat a szavakat, amelyek előfordulnak az erdélyi magyar szóhasználatban, és felvette a gyűjteményébe, csak még nem vizsgálta meg az elfogadhatóság szempontjait saját vagy más nyelvész kritériumai alapján. Nézzük például Daneš alapelveit ilyen tekintetben: „hatékonyság, adekvátság és elfogadhatóság”. (Idézi: Balázs, 2001.)

Hatékonyság. A *csubuk* esetén a **hatékonyság** részben talán igazolt, mert a szót sokan ismerik, és élőszóban használják. Miért kell azonban tovább terjeszteni? Miért kell fel-

venni egy egynyelvű értelmező szótárba? Akik szótárakat forgatnak, azok jobbára kerülnek a román és más, többségi eredetű idegen szavakat; a beszélt nyelvi közegben pedig a szótáraktól függetlenül használják vagy épp nem. Talán azért, hogy a magyar anyanyelvűek az anyaországban és az elcsatolt területek többi részén is tanulják meg? Nem indokolt, mert értelmező szótárból ritkán tanulunk szavakat. Ott inkább ellenőrizzük a formájukat, a jelentésüket, az elfogadottsági státuszukat. Azért lehet részben értelme, hogy ha valaki találkozik egy szövegben a szóval, utána tudjon keresni. A *csubuk* ugyan beszélt nyelvi, alacsony presztízsű, de az internet írott beszélt nyelviségével megjelenhet bizonyos magánjellegű bejegyzésekben vagy szépirodalmi művekben. A szó jelentésének ellenőrzésére, visszakereshetőségére azonban elegendő, ha például az *Idegen szavak szótárában* szerepel. Az *Idegen szavak szótárának* különböző kiadásai ugyanúgy megtalálhatók minden valamirevaló iskola és könyvtár polcain, mint az egynyelvű értelmező kéziszótárak. A *csubuk* felvétele az egynyelvű értelmező szótárakba nem indokolt, és nem hatékony, mert nem felel meg a szótár- és nyelvhasználók szokásainak.

Adekvátság. Az **adekvátság** kérdése itt talán arra vonatkozik, hogy van-e értelme a magyar nyelvű szót az idegennel helyettesíteni? Ebben az esetben nincs értelme, mert a szónak vannak közismert, köznyelvi megfelelői ('borraló', 'pluszmuka', 'túlórapénz', 'mellékereset', 'csúsópénz'), és a román jövevényszó nem ad hozzá lényegit stílusban és a jelentést tekintve.

Jelezni szeretném, hogy nem minden román eredetű jövevényszóval viselkednek az erdélyi magyarok elutasítóan. Azok a fogalmak, amelyeknek nincsenek magyar megfelelőik, pozitív attitűddel veszik át a nyelvhasználók. Nézzük például az *orda* szót. Román eredetű, mert a román hagyományosan pásztorkodó nép, tőlük vettük át, és a szónak, a fogalomnak nincs magyar megfelelője. A szó benne van az *Értelmező kéziszótár* 1972-es kiadásában, és jelöli a tájnyelvi jelleget és a román eredetet. Az *orda* jelentése: 'juhtej savójának forralásakor kiváló sajtyszerű tejtermék'. Aki evett ilyet, az nem kerülné a szó használatát. Rég bekerült a magyar nyelvbe, nem Trianon után, már a magyar artikulációs bázishoz idomult hangalakjából ítélve is. Az *orda* a román *urdă* megfelelője.

A példával azt is szeretném illusztrálni, hogy az erdélyi magyarokat nem a görcsös elzárkózás jellemzi az indokolt szóátvételektől. Nincs szó a román nyelvtől és kultúrájától való szélsőséges nacionalista idegenkedéstől, **lingvicizmusról** (Kontra 2005). Az elutasítás nem a románság kultúrájának és nyelvének egészére vonatkozik, hanem arra az egyoldalú hatalmi nyomásra, amelyik 1920 óta erőszakosan igyekszik beolvasztani a magyarokat a nagy Romániában. Ez a tendencia ugyan enyhült az 1990-es rendszerváltozások után, de meg nem szűnt.

Az erdélyi magyarok műveltségtől és társadalmi rétegüktől függetlenül használják azokat a román, a magyar artikulációs bázishoz igazodott jövevényszavakat, amelyeknek átvételét adekvátnak érzik. Azokat, amelyeknek nincsenek magyar megfelelőik, vagy bírnak megfelelő egyediséggel a jelentésüket tekintve. Az *orda* ilyen, hiszen a szó átvételének idején a fogalom és a tejtermék nem volt ismert a magyarok körében. A *csubuk* és a hasonló újabb keletű román szóátvételek viszont azt az időszakot szimbolizálják, amikor a román nyelv egyirányú, hivatalos, hatalmi pozícióból gyakorolt hatást a magyar nyelvre. Mondhatja a nyelvész, hogy nem kötelező átvenni a másik nyelv szavait, de a kiszolgáltatott helyzetben a nem eléggé öntudatos nyelvhasználók szóátvételei nem tekinthetők

önkéntesnek. Ezenkívül vannak, akik az indokolatlan szókölcsonzásnak-szóátvételnek ellenállnak. Az ők hangjukat is meg kell hallani, az érveiket felfogni.

Elfogadhatóság. Ezzel kapcsolatban felidézek egy személyes tapasztalatot a román nyelv egyoldalú, intézményesített hatásáról. 1984 és 1988 között Székelyudvarhelyen, egy gyakorlatilag színmagyar városban jártam szakközépiskolába. A képzés második felében nem engedélyezték a szakközépiskolában a magasabb presztízsű villanszerelői szakon a magyar tannyelvű oktatást annak ellenére, hogy a diákok és a tanárok mind magyarok voltak. Magyar diákok tanultak magyar tanároktól román nyelven. Kell ennél abszurdabb és megalázóbb helyzet? A román nyelvet és irodalmat, a történelmet és a földrajzot, illetve a szaktárgyakat korábban is románul tanultuk. A román nyelvet e tárgyak révén elsajátítottuk, de egyébként is. Miért kellett például a biológiát is románul ránk erőltetni? A főlöszleges román kölcsönszavak kerülésével mi ez ellen a román államhatalmi magatartás ellen tiltakoztunk. Nem voltunk, és nem vagyunk kevesen ezzel az attitűddel. Ezzel meg is érkeztünk a Daneš által legerősebbként megjelölt alapvetéshez.

Folytatva a *csubuk* szó vizsgálatát a harmadik, egyben utolsó kritérium, az **elfogadhatóság** szerint, elmondható, amit már korábban említettem, hogy az attitűdvizsgálatot érdemes lenne kérdőíves módszerrel és mélyinterjúkkal elvégezni. Kérdezni, persze, lehet úgy is, hogy az jöjjön ki, amit a kérdező hallani akar, de ha az igazságra kíváncsi, feltehetőleg megkapja a választ, hogy a *csubuk* az erdélyi magyarok jelentős hányada számára nem bír magas presztízsű használati értékkel. Szakmailag a végletes megoldások egészen biztosan nem indokolhatók. Nem logikus minden szóátvételt elutasítani, de befogadni sem. Az elfogadhatósági határsáv megállapítása a nyelvész egyik legnagyobb felelősséget igénylő feladata.

(*A nyelvész javaslatai*) Milyen erdélyi szavakat tart még fontosnak megosztani a nyílt levele szerint az anyaországiakkal Péntek János (2005)? *Csomakőrös, Körösfő, Babes–Bolyai Tudományegyetem, Erdélyi Múzeum-Egyesület, fridsider, aragáz, kazetofon, blokklakás.*

A tulajdonnevekkel semmi baj nincs. Nem is azokat kifogásolták a levélírók. Nem a magyar helyneveket, mint a *Körösfő*, hanem csak az alacsony presztízsű, beszélt nyelvi, román eredetű, újabb keletű jövevényszavakat. Péntek érdekes módon a hozzá hasonlóan erdélyi anyanyelvű attitűdjét kifogásolja, és a konklúziót ironikusan megfogalmazó nyelvész-műsorvezető magatartását kritizálja. A Balázs Géza által idézett levélírónak nem kellett tudnia azt, hogy a *fridsider frizsider* alakban Magyarországon is ismert és használatos, hiszen Németországban él. Kérdésként fogalmazta meg, hogy az említett három szó benne van-e az *Értelmező kéziszótárban*, hiszen ez közvetett úton jutott a tudomására valamilyen cikkből, amelynek a forrását a levél részlete nem említi.

Egy anyanyelvűnek szíve joga kerülni az idegen eredetű jövevényszavak használatát. A választás szabadsága megilleti őt, ugyanúgy a kérdésben megfogalmazott véleménynyilvánítási szabadsága is. Bárkinek alanyi joga kerülni egy idegen eredetű szót, ha tud rá magyar megfelelőt, és ha ezzel tiltakozni akar kulturált módon a magyar nyelv **trianonizálása** ellen. Miért kell egy nyelvésznek elvitatni a nyelvhasználótól a választás szabadságát? Ha valaki kerüli a *csubuk* szót, az ugyanúgy tény és nyelvészeti kérdés, mint például a múlt idejű igék ragozása. Előbbit elsősorban a szociolingvisztika, utóbbit a leíró nyelvtan vizsgálja.

Nagyon furcsa, ha Péntek János, a Kolozsváron élő nyelvész helyi használatnál nagyobb jelentőséget tulajdonít például az *aragáz* szónak, amelyet minden magyarnak meg kellene ismernie az erdélyi regionális köznyelv ékes, anyanyelvi ízű példájaként?

A *kazetofon* tetszik ugyan Balázs Géának (Balázs, 2000), de hadd vitatkozzam kicsit vele is, bár első olvasatban egyetértettem vele a szó széleskörű adoptálhatóságának kérdésében. Neki jónak tűnik a szóalak, mert egy szóval jelöli azt, ami a magyarban kettővel: *kazettás magnó*-val illetünk, és beleillik a szócsaládba: *magnetofon, diktafon*. Mivel Balázs Géza nem erdélyi, más a viszonyulása a román nyelvhez és annak a magyar nyelvre a nacionalista diktatúrában gyakorolt hatásához, mint egy kisebbséginek. Ő feltehetően nem hallja ki belőle az eredeti, román *casetofon* hangalakot, vagy legalábbis nem ugyanazok az emóciók tapadnak hozzá, mint egy erdélyi magyarnak. A *kazettás magnó* bár egy szóval és egy szótaggal több, mint a *kazetofon*, én magam szívesen veszem a fáradságot, hogy az utóbbit kiejtsem. Ez a konkrét dilemma azonban nem időszerű már, mert a *kazettás magnó* használata jelentősen visszaszorult, ahogyan a készüléke is.

Vannak nyelvészek – itt nem Péntek Jánosra gondolok –, akik az idegen szavak használatát pusztán emocionális kérdésnek tekintik, és túlságosan lebecsülik ezeket az emóciókat. Ez téves megközelítés, hiszen az emóciók határozzák meg a nyelvhasználói attitűdöket. Ha a szociolingvisztika a nyelvhasználatot vizsgálja, akkor az attitűdöket és az emóciókat is vizsgálnia kell. Egyes nyelvhasználatokat és nyelvi rétegeket épp az különböztet meg egymástól, hogy a beszélők különböző tapasztalatok és érzések alapján válogatnak az általuk ismert szókészletből.

Péntek János nyílt levele szerint ő maga Kolozsváron kritikátlanul használja a *blokklakást*. Parajdon, Székelyudvarhelyen és Temesváron inkább a *blokk* szót használták. Jómagam több barátommal és ismerősömmel nem tartoztunk közéjük, mert mi tudatosan kerültük az ilyen egyértelműen idegen eredetű szavakat. Én is laktam 2-3 évig előregyártott betonelemekből készült, többszintes épületben, de akkor is és máskor is inkább a *tömbházba* mentünk, amikor az ismerőseinket meglátogattuk. Nem igazán logikus a *blokklakást* a *panellakással* összevetni. Egészen másként alakult ki a két szóösszetétel. A *blokk* már önmagában jelölte és jelöli a *blokklakást*, és mi erdélyiek, székelyek ismertük a szó eredetét, tehát kerültük. A *panellakás* esetén viszont a magyar nyelvben az önállóan már meghonosodott *panel* szó kerül össze egy másik szóval. A *panelt* az anyaországi nem érzi egy többségi diktatúra vagy általában hatalom erőszakos kulturális hatásának. A *panel* egyébként önmagában nem jelöli a tömbházat és a lakást (bár újabban már igen), hanem a szóösszetétel utal arra, hogy előregyártott elemekből készült. A *panellakás* így sokkal inkább magyar szó, mint a *blokklakás*.

A *panellakás* nem feltétlenül kerülendő és a *blokklakás* sem, de tiszteletben kell tartani azt a magatartást is, ha valaki bármelyiknek szimbolikus használati értéket tulajdonít, és mellőzi. A jelenséget a kisebbségi létből fakadó kiszolgáltatottság miatt nem kell **lingvicismus**nak nevezni. (Kontra, 2005.) Az igényes nyelvhasználók gyakran használják a *blokk* helyett a *tömbházat*. A *panellakás*nak inkább az *Idegen szavak szótárában* van a helye, a *blokklakás*nak még inkább. Ugyanakkor ezek a legelterjedtebb megnevezések, tehát megindokolható az is, ha az egynyelvű értelmező szótárakban is szerepelnek. Mindezzel együtt fel kell ismerni, hogy a *blokk* és a *blokklakás* az egynyelvű értelmező szótárba való felvétele indokolatlanul növeli a presztízsét, és sérti azoknak a magyar anyanyelvű nyelvhasználóknak az önérzetét, akik az identitásuk erősítésében a nyelvhasználatot szimbolikusnak tekintik, és azzal ellensúlyozzák a többségi államhatalom befolyását az életükre, a gondolkodásukra.

Feltűnő, hogy Péntek a válaszelevelében a magyar tulajdonneveken kívül csupán román jövevényszavakat említett. A magyar tulajdonnevek lendületével akarja „eladni” nekünk a román jövevényszavakat. Ha valóban az erdélyi nyelvhasználat erősítését és az ősszmagyarság általi erősebb elfogadtatását kívánja előmozdítani, akkor miért nem

javasolt az anyaországi szótárakba erdélyi magyar nem idegen eredetű vagy régebben maghonosodott szóalakokat? Miért nem példálózott olyan tájnyelvi szavakkal, amelyek sokkal inkább gazdagíthatják a magyar irodalmi nyelvet, vagy tudományosabban mondva **standardot**?

Mért nem kutatott fel, és javasolt időközben elterjedt tájnyelvi szavakat? Hiányoznak Péntek javaslatai közül a szóváltozatok is. Ami máshol *csalán*, az Erdélyben, legalábbis a Sövidéken *csihány*. Nagyon eltérő ez a hangalak, és az se biztos, hogy a nem nyelvész felismeri a közös eredetet és az azonos jelentést. Változatként ugyanúgy fel lehetne sorolni a szótárban, mint a *fent* és a *fönt* hangalakjait, amelyek egyenrangúnak számítanak a standardban is.

Nem találjuk Péntek javaslatai közt a nyelv helyi, belső fejlődése során kialakult jelentéseket. Már említettem, hogy a *feltesz* Erdélyben [levelet] ’felad’ jelentéssel is ismeretes. Ugyancsak meg lehet adni a *megkap* másik jelentését a ’meglel’-t vagy ’megtalál’-t. Vagy hogy az *odakap* azt is jelenti, hogy ’odatalál’ [valamilyen helyre].

A példákat még sorolhatnám. Ezek, az említettek széles körben ismert szóalakok és jelentések, többek vagy legalábbis többek lehetnek a helyi szóhasználatnál, illetve a tájnyelvi szavaknál.

A hiányérzetem abból a szempontból nem indokolt, hogy én a fentiekben csupán Péntek János egy levelére reagáltam. Nem is alaptalan viszont, mert az sem mindegy, hogy ő, a nyelvész a kutatásai tanulságából mit emel ki, és mit oszt meg másokkal egy vitázó levélben.

Megnézek azonban egy másik, vitára indító anyagot, amelyet viszont közös munkával Kárpát-medencei nyelvészek állítottak össze, köztük Péntek János, és tartalmazzák azokat a határon túli idegen szavakat, amelyek szóba jöhetnek a szótárak gyarapítása szempontjából.

(*A határon túli idegen szavak, lexikális elemek adattára*) A kérdéses szójegyzék a következő kiadványban jelent meg: *Mi ilyen nyelvben élünk, nyelvészológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok* 2004. Dr. Papp György (szerk.), MTT Könyvtár 9., Szabadka, 293–381. Ennek a szójegyzéknek az összeállításában Péntek János is részt vett Benő Attilával. Van tehát olyan átgondolt, tudományos munka, amelyik reprezentálhatja a nyelvészprofesszor koncepcióját.

A szójegyzék címe szerény. Ez nem állítja, hogy a határon túli magyar regionális nyelveknek az anyaországi standardtól eltérő szókészletéből nyújt reprezentatív válogatást. Ez a lista csak az idegen eredetű szavakat tartalmazza. Elgondolkodtató, hogy az idegen eredetű szavak terjesztése a legfontosabb a határon túli nyelvvaltozatok presztízsének emelésében. Miért nem inkább a nyelvjárások azon elmeit válogatják ki, amelyek elterjedtsége egy kis régiónál nagyobb? Vagy miért nem azokat a szavakat javasolják a kéziszótárakba, amelyeknek használati értéke az egységes magyar köznyelvbe való beépülésüket is lehetővé teszi?

Lehet ugyan azt mondani, hogy a nyelvjárasi, tájjellegű szavakat a szótár-összeállítók gyűjtsék össze a nyelvjáraskutatóktól, a tájszó-tárakból, azonban a kérdés elsősorban szociolingvisztikai. A nyelvjárasi anyagot a helyi nyelvészeknek kellett volna (a jövőben: kell) megvizsgálniuk, hogy mely elemeit ajánlhatják potenciálisan a szótárakat készítő és használók gyűjtemébe.

A cím szerint csak idegen szavakat vettek bele a jegyzékbe, de Rajsli Ilona szintén a könyvben megjelent tanulmányában, ugyan egy „tájszó-tár” kapcsán elmélkedik azon egyes, eltérő hangalakokat érdemes felvenni a szótárakba. Egyik példája a *csanya*, ami – erről már volt szó –, a *csalán* szó változata Temerin környékén (Rajsli, 2004: 284.).

Ugyanez a szó a székelyföldi Sóvidéken *csihány*. Én akkor hinném el a „detrianonizálás” vagy a „határtalanítás” komoly szándékát a nyelvészek részéről, ha például az *Értelmező kéziszótárban* és a helyesírási szótárakban a csalán címszó alatt megjelenne a *csanya* és a *csihány* változat is.

Nagyon értékes tehát Rajsli Iлона felvetése, mert továbbgondolásra ad lehetőséget. Ha a regionális és tájnyelvi kiejtési változatok közül többet vennének fel a szótárakba, azzal sokkal inkább érvényre jutna a magyar nyelv „detrianonizálása” vagy „határtalanítása”, mint az idegen jövevényszavak presztízsének erősítésével.

Ki nem tapasztalt már vére menő vitákat például a *matekes* vagy *matekos*, a *motrot* vagy *motort* változatok helyességéről? Még művelt, olvasott emberek, sőt bölcsészhallgatók is féktelen indulattal igazítottak, ki, hogy a *matekes* nem helyes. Minél kisebb a különbség, annál erősebb az intolerancia. Ha véletlenül egy tájnyelvi szót használtam, például: *murok*, akkor legtöbbször udvariasan megkérdezték, hogy miről beszélek. A *motrot* vagy *motort* kérdésben viszont nem volt irgalom, az erdélyi változatot szinte minden anyaországi helytelennek tartotta.

Ha felvennék a helyesírási szótárakba az anyaországon kívül is széleskörűen használt variációkat, akkor lehetőséget adnának a kisebbségi nyelvhasználónak az „igazát” bizonyítani. Mivel álltak elő ilyenkor az intoleránsak? Nézzük meg, mi van a helyesírási szótárban! Ha benne van, akkor a nyelvészek közössége megvédte a kisebbségi nyelvhasználó anyanyelvi jogait.

A különböző változatok szótárak általi elismerésével erősödne a magyar nyelv határtalanítása, de az egysége mégsem szenvedne csorbát. Eleve léteznek a köznyelvben is sok szónak azonos értékű ejtési változata (*fent-fönt; férfival-férfivel*), ezek közt megférne a *matekes-matekos*, a *motrot-motort* és más hasonlók is.

Meglehet, hogy a *motrot* változat idegen, román hatásra terjedt el, de ezt a nyelvhasználók döntő többsége nem tudja. Minden hatásnak nem is kell ellenállni. A *motort*ban is van mássalhangzótorlódás, az *rt*, ami nem feltétlenül hangzik magyarosabbak, mint a *tr* a *motrot*ban. A *cukrot*ban is a második magánhangzó esik ki, nem a harmadik! Ezenkívül a különböző szóalakok a magyar nyelvhasználat gyakorlatának megfelelően különböző fogalmakat jelölhetnek: „Elvittem a barátomhoz a motort, aki megjavította benne a motrot.” A *motort* jelölheti a motorkerékpárnak, a *motrot* pedig a motorkerékpár motorjának a tárgyragos alakját.

Nézzük meg közelebbről a dr. Papp György által szerkesztett könyvben a határon túli idegen szavak listáját. Nem mindegyiket emelték be a gyűjteménybe azzal a céllal, hogy bekerüljön az anyaországi egynyelvű szótárakba is (Rajsli, 2004: 293.), de ha már egyáltalán felmerült a lehetőség, akkor meg lehet nézni, milyen szavak közül válogathatnak a szótárkészítők. Néhány példát részletesen is kiemelek, és általuk utalok a hasonlókra és az általuk jelzett jelenségekre, tendenciákra.

abonament [fr→rom] (közl) Er (biz) 1. autóbusz- vagy vonalbérlet(jegy), bérlet; 2. újság-előfizetés, megrendelés (→abonál, abonens)

Az *abonament* joggal kerül a listára, hiszen elterjedtsége, használata nem kérdéses. A jelentése alapján nem indokolt, mert a *bérlet* és az *előfizetés* a magyarban teljes értékű szinonimái, és ezeket az erdélyi magyarok is ismerik. Az írásképp alapján nem lehet eldönteni, hogy milyen mértékben honosodott meg a magyar nyelvben. Nincs benne idegen betű (graféma), nem kellett írásban igazítani rajta. Már abban az esetben, ha írásban is használatos. Ez inkább beszélt nyelvi szóalak, annak ellenére, hogy írott formája alapján,

pontosabban annak olvasása révén terjedt el a magyarban. A kiejtés, amelyet nem részletez a szócikk (talán, mert egyértelmű), de nem *ábonáment*, hanem *abonament*. Kiejtésben a magyar hangkészlethez és szókészlethez igazodott, ez bizonyítja elterjedtségét, ami azért nem minden. Beszélt nyelvi használati értéke abban áll, hogy a bérletek, előfizetések valamilyen nyomtatott bizonylathoz kötődnek, amelyekben a szó írásképe meglehetősen magabiztossággal jelenik meg. A nyelvhasználó lehet, hogy tudja: itt bérletről van szó, mégis, a hivatalosság, a bizonylat és dokumentumérték elbizonytalanítja a magyar anyanyelvűt a fogalom lefordításában. Ha bizonytalan a fordítást illetően, inkább az idegen nyelvű terminus technicust használja, és akkor nincs félreértés, nincs leégés, ha tévedne. Az *abonament* a tipikus példája a többségi nyelv, a román egyoldalú, hatalmi hatásnak. Ha a bérletre rá lenne nyomtatva a kifejezés magyarul vagy magyarul is, akkor a hatalom nem szolgáltatná ki a nyelvhasználót annak, hogy az anyanyelvi közegében a szót lefordítva esetlegesen tévedve megszegyenül. Az *abonament* valószínűleg nem került volna be az erdélyi nyelvhasználatba, ha nem a román a hivatalos nyelv, vagy ha nem csak az! Az öntudatos erdélyi magyar anyanyelvű nyelvhasználók az ilyen szavakat kerültk és kerülik, mert ezek jelképezték a román nyelv indokolatlan hatását a magyar nyelvre.

A szócikk jelöli, hogy a franciából a román közvetítésével került a magyarba. Ezt jó, ha feltüntették, fontos is ismerni az eredetet, de nem igazolja az átvétel indokoltságát, hiszen nem olyan ismeretlen fogalmat kellett meghonosítani, amelyre nem találtak szavakat.

A (közl) utal arra, hogy a fogalom közlekedéssel kapcsolatos. A címkézés jó, bár ebben az esetben fölösleges is. Ott kell feltétlenül megjelölni a használati közeget, ahol a jelentésből nem derül ki egyértelműen. Itt kissé zavart keltő is, mert a második jelentés az újságelőfizetésre vonatkozik.

Az Er az Erdély rövidítése. Ez nagyon fontos, bármilyen szótárba kerüljön is utána a szó, abban jelölni kell az előfordulási helyét. A többi régióban, így például Felvidéken és Kárpátalján nem fordul elő, legalábbis a lista alapján, tehát egyértelműen román hatás, közvetlenül a franciából nem vettük át. Más, környező nyelvek közvetítésével sem.

Jelölték a használati értéket a (biz), vagyis „bizalmas” kifejezéssel is. Ez hivatalosan közvetlen, fesztelen hangulatú társalgásra jellemző, élszavas megnyilatkozásokban előforduló szóhasználatot jelöli. Van, lehet létjogosultsága a kategóriának, de nem értem, hogy az *abonament* használata miért csak fesztelen, informális lehet? Igen, használják a mindennapi társalgásban is, de a hivatalosan ugyanúgy. Ha valaki egy bérletet akar vásárolni, még inkább a pontos román megfelelőt használja, hiszen nem akar tévedni. Amikor számláról beszélnek, akkor hozzátesszik, hogy *fakturát* kérnek, mert el akarják kerülni a félreértést. Ugyanígy a hivatalos erkölcsi bizonyítvány a *cazier*, szintén a félreértések elkerülése végett. Ha hivatalos nyelv lenne a magyar nyelv, ezeknek lenne hivatalos fordítása, nem lennének az erdélyiek rákényszerítve, hogy egynyelvű magyar kommunikációban ezeket használják. Hallottam én hivatalos helyzetben, így postán magyar ügyfél és magyar postai alkalmazott között az *abonament* szót, mivel így nevezik románul hivatalosan az újság-előfizetést is.

Fontos lett volna megjelölni a szó előfordulásának körülményeit, leginkább a gyakoriságát. Az *Értelmező kéziszótár* legújabb, 2003-as kiadásában van ilyen jelzés. Meghatározott, reprezentatív szöveg-adatbázisokban vagy korpuszokban keresőkkel ellenőrizték a szavak előfordulását. Öt sávba sorolták be a gyakoriságot bekarikázott arab számokkal 1-től 5-ig. Ha jól értem a jelzést, a leggyakoribb az 1-es jelzésű (1–2000. hely közötti a rangsorban és legalább 56/millió szó előfordulás); a legritkább az 5-ös (60 001. helytől és 0,34/millió szó alatt). Azok a határon túli idegen szavak, amelyek az *Értelmező kéziszótár* 2003-as kiadásában szerepelnek, és amelyeket visszakerestem, többségük az

5-ös kategóriába soroltatott. Ez azt jelenti, hogy a gyakoriságuk alig mérhető. Erősen kérdéses, hogy az ennyire ritka szavakat miért kell felvenni az egynyelvű értelmező szótárba. Ha erdélyi a szóátvétel, és az erdélyi köznyelv részének tekintik, akkor kimutathatónak kellene lennie az adatbázisokban. Erdélyben becsült adatok szerint 1,3 millió magyar anyanyelvű él, az összmagyarság mintegy tíz százaléka. Ha valami a nyelvhasználók tíz százalékánál nem mutatható ki ezrelékben sem kifejezhető mértékben, akkor kétséges, hogy helye van-e az egynyelvű értelmező kéziszótárakban. Az is lehet, hogy a vizsgált adatbázis(ok) nem tartalmaztak erdélyi korpuszt, de akkor az egész kategória informatív jellege megkérdőjelezhető.

Ennek ellenére üdvözölni kell az értelmező kéziszótár jelölését, ami a gyakoriságra vonatkozik, mert tájékoztat a használati értékről, ha nem is teljeskörűen. Angol szótárak már régóta alkalmazzák ezt a besorolást.

adeverință [ádeverinca; rom] (hiv) Er (biz) igazolás, elismervény, bizonylat

E szó láttán felmerül a kérdés, hogy a lista összeállítói egyáltalán tisztázták-e, hogy mi minősül szóátvételnek? A cím *Határon túli idegen szavak, lexikális elemek adattára. Az adeverință* ennek megfelel, hiszen idegen szó és lexikális elem, de mi a köze a magyar nyelvhez? Egy átvett szónak a használati értékét a korpuszokban kimutatott gyakoriságán kívül az jelzi, ha szó vagy írásmódban, vagy kiejtésben igazodik a magyar nyelvhez. Az *adeverință* írásban semmiképp sem igazodik a magyarhoz, mert két mellékjeles grafémája nem létezik a magyar nyelvben, a *ț* és az *ă*. A *ț*-nek a hangértéke a magyar *c*, de az *ă*-nek nincs magyar megfelelője; leginkább úgy ejtendő, mint a magyar *ö*, csak nem ajakkerekítéssel. A szerzők megadják a magyar kiejtést, tehát annak megfelelően már alkalmazkodott a magyar nyelv artikulációs bázisához. Amikor még Erdélyben éltem, hallottam a beszélt nyelvben.

Felmerül a kérdés, hogy mi minősül hivatalos szóhasználatnak. Az *abonament* nem hivatalos, de az *adeverință* hivatalos? Milyen hivatalos státusza van az igazolás román megfelelőjének? Ha hivatalos igazolást állítanak ki, akkor azt általában román nyelven írják meg. Ha viszont magyarul, akkor a fogalmat le lehet fordítani, és ez nem olyan szó, aminek ne ismernék az erdélyi magyarok az anyanyelvi megfelelőjét. Ezenkívül hogy lehet egy szó használata egyszerre hivatalos is, bizalmas is? Mit jelent hivatalosan, és mit jelent bizalmasan az *adeverință*?

Nagyon különös, hogy egyáltalán felmerül az *adeverință* magyar szószedetekbe való ajánlása. Rajsli Ilona elismeri, hogy ez a lista hosszabb annál, mint amelyeket anyaországi szótárak fel fognak használni (Rajsli, 2004: 293.), de ezekre a szavakra mégis úgy kell tekinteni, mint potenciális szócikkekre különböző szótárakban. Az idegen helyesírás, és a magyar nyelvben nem létező grafémák erősen megkérdőjelezzik az *adeverință* magyar nyelvi integrációját. Az anyaországban is megfigyelhető az idegen szavak fokozatos igazodása a magyar nyelvhez, de az eltérő írásmód önmagában ritkán okoz kompatibilitási nehézséget. A szavak az utóbbi évtizedben főleg a németből és az angoltól kerültek be. Ezekben a nyelvekben nincs vagy kevés mellékjeles graféma van, és azok, a németben megegyeznek a magyarral, például *ö*, *ü*.

Az *adeverință* jelképezi a legplasztikusabban a trianoni és poszttrianoni többségi, állami hatást a magyar kisebbség nyelvére. Teljesen abszurdnak tűnik, hogy jövevényszónak tartanak bármilyen szinten egy olyan szót, amely még az idegen grafémákat is megőrzi az írott formájában, és van azonos jelentésű magyar megfelelője.

adidaszka [szln; az Adidas márkanevből] Mv (köz) (bármilyen márkájú) sportcipő

Az *adidaszka* esetén nem jelölték az erdélyi előfordulást, csak a muravidékit, pedig az *adidasz* (kicsinyítő képző nélkül) Erdélyben is használatos. A szó az *Adidas* márkanevből köznevesült, és tetszőleges márkájú sportcipőt jelöl. A szójegyzék szlovén hatást mutat, de nem értem, hogy miért, hiszen az Adidas nem szlovén, hanem német eredetű nemzetközi márka. Ugyanúgy jelölhették volna a román eredetűt is, vagy épp nem.

Ugyanennyire elterjedt a *walkman* (ejtve: vókmen), ami szintén egy márka köznevesülése, és zsebmagnót, sétálómagnót jelent. A szójegyzékbe ezt is fel lehetett volna venni. Igaz, a *walkmant* az *Idegen szavak és kifejezések szótára* legújabb kiadásában már meg lehet találni. Mire már el is avult a technikai változások miatt. Ugyanúgy idézni lehetne a *xeroxot*, ami képzett formában is használatos volt („xeroxol” = ’fénymásol’) – egy időben biztosan. Ennél érdekesebb az, hogy kölcsönösen nem ellenőrizték a különböző területeken gyűjtött szavak listáját. Az *adidasz* vagy *ádidasz*, mint már említettem, Erdélyben is elterjedt. Ha az erdélyi gyűjtők végigolvassák a többi nyelvész által összeállított listákat, akkor kiegészíthetik az előfordulásokat.

Érdekes, hogy az *adidaszkat* köznyelviként jelölték meg, pedig inkább beszélnyelvi, informális, sőt szlenges. Nyilván, a Muravidéken kevesebb magyar anyanyelvű él, mint Erdélyben és egy kisebb tájegységen használt szó abban a kontextusban köznyelvi gyakoriságot, elfogadottságot jelölhet. Lehet, hogy Erdélyben is köznyelvi szó az *adidasz*, de akkor melyek a besorolás kritériumai? Emlékeim szerint heves viták dúltak ismerőseim és barátaim között még abban a tekintetben is, hogy az *adidaszt* és a *walkmant* tulajdonnévnek vagy köznévnek kell-e tekinteni.

antineuralgic [antinevráldzsik; lat→rom] Er (biz) fájdalomcsillapító tablettá

Még egyetlen román vonatkozású köznevesült tulajdonnevet találtam a szólistában, az *antineuralgicot*. Igaz, a szó latin eredetű, és az anyaországban is ismeretes volt hasonló gyökerű párja, az *antineuralgika*, ami szintén köznevesült, és általában fájdalomcsillapítót jelentett [az *Antineuralgica* nevű gyógyszer alapján – a szerk.]. Egyébiránt nehéz meghúzni a határt a tulajdonnevek és a köznevek között, mert általánosságban intézménynevek, feliratok is átkerültek a magyar nyelvhasználatba. Ilyenek például az *alimentára* (’élelmiszerüzlet’), az *aporzár* (’zöldségesbolt’) vagy az *autogára* (’autóbusz állomás’). E három szót is tartalmazza a vizsgált szólista. Ezek a szavak köznevek, de feliratként a boltokon, az autóbusz-állomáson olyan határozottsággal jelentek meg, amelyet szinte tulajdonnévi ranggal fogadott a magyar lakosság. Ezek is a román fennhatóság és hivatalos nyelvi erőszak stigmái. Valószínűleg sohasem kerültek volna át a magyar nyelvhasználatba, különösen a Székelyföldön, ahogy egy tömbben és többségben élnek a magyar anyanyelvűek, ha nincs román fennhatóság.

Az *antineuralgic* is heves viták tárgya volt. Nem mindenki tekintette a használatos szavak listája részének. Különösen a kiejtést kifogásolták egyesek: *antinevráldzsik*. Ezt épp komolyabb ok nélkül tették, mert épp az egy szó meghonosodásának egyik jele, ha a kiejtése igazodik az átvevő nyelv hangkészletéhez, artikulációs bázisához. Az ellenállás oka az is lehetett, hogy bizonytalan volt a kiejtés. Nem volt állandó, ki-kihagytak belőle hangokat.

A kiejtéssel kapcsolatban gyakran merültek fel kifogások. A nem egyértelmű és a változó ejtés, vagy az eredetitől nagyon eltávolodott hangalak bizalmatlanná tette a megszólalt. Hogyan mondja, hogyan írja, ha nem ejtik ki neki pontosan, és soha nem látja leírva?

Említék két példát: *Csöpling, röggöny*. Az első Chaplin, a világhírű nevetető családnevezés népi ejtéssel, a második pedig a röntgenkészüléket jelöli, amelyet Röntgenről, a felfedezőről neveztek el. Ezek kivételesen nem román hatások és átvételek, de az átvételi kiejtési problémák jelzői. Mai szemmel ezeket pozitív példáknak tekintjük, hiszen a befogadó nyelv erejét bizonyítja, ha a szót a nyelv artikulációs bázisához igazítja, viszont az 1970-es és 1980-as években ezek a szavak az idegen nyelvi hatás torzképeként jelentek meg a köztudatban, még több elutasításra adva okot főleg a fiatalok körében az idegen szavakat illetően. Nézzünk még egy ráadást példának: a szólistán *loz in plic*, ami ’sorsjegy’, és kiejtve így hangzott: *lózenpikk*.

cslovecse-nezlob-sze, cslovecse (cseh) Fv (biz) egy fajta társasjáték, ember-ne-mérgelődj

Ha már tulajdonnevek köznevesüléséről volt szó, tesztek ismét egy kivételt. Alapvetően a román jövevényszavakat vizsgálom, de a *cslovecse* megérdemel egy kis kitérőt, mert van erdélyi vonatkozása is.

A szó és a kifejezés egy társasjáték révén terjedt el, főleg a Felvidéken. A csehek terjesztettek el egy vonzó, ízléses kivitellű társasjátékot, amelynek az általánosabban ismert neve a *ki nevet a végén?* Ismeretes még egyebek mellett *lóverseny* néven is. A játék lényege, hogy bábukkal kell eljuttatni a célba dobókockával szerzett pontok alapján, de közben a játékos társak ki is üthetik a többiek bábuit, tehát valóban nem tudni, hogy ki nevet a végén. Lehet, hogy valaki az elején jól állt, de ha több bábuját a cél előtt kiütötték, akkor az utolsó helyre is kerülhetett.

Tehát volt ennek a játéknak egy elterjedt cseh kiadása, amelynek a borítóján a *Človeče nezlob se!* felirat volt olvasható. Úgy tudom, Romániában is kapható volt, bár a mi családunk egy példányát Magyarországon szerezte be. Magyarul is olvasható volt a játék neve, csak kisebb betűkkel, utólag ráragasztva: *Ne bosszankodj, emberke!* Ez a név azonban túl választékosnak, emelkedettnek tűnt, ezért *embernemérgelődj*nek neveztük. Ezt a szólista összeállítói jelentésként adták meg, tehát valószínűleg ez is ismert volt a Felvidéken. Erdélyben biztosan, mert nem csak a mi családunk használta ezt a nevet, hanem mások is.

Ennek a játéknak a hatása két nyelvi jelenségre is felhívja a figyelmet. Ha valami nagyon kedvelt és elterjedt, akkor idegen, hosszú, több tagból álló kifejezésként is meghonosodhat a neve. Az elfogadottságot a rövidülés (*cslovecse*) is jelzi, illetve az, hogy a szót tovább képzik magyar képzőkkel. A vizsgált szólistában a *cslovecsézik* címszó is szerepel, ami azt jelent, hogy valaki játssza ezt a játékot.

Másrészről a magyar nyelvi leleményességet is bizonyítja, hiszen a hivatalos magyar fordítás ellenére (*Ne bosszankodj, emberke!*) egy egyszerűbb, népiesebb, ízesebb, tömörebb kifejezés terjedt el: *embernemérgelődj* vagy *ember-ne-mérgelődj*. Könnyen be is fogadnak a nyelvhasználók bizonyos bonyolultabb szavakat, kifejezéseket is, ha valami a pozitív attitűdöt vált ki belőlük a fogalomhoz köthető tárgy, jelenség; de magyar névvel is illetik azokat, ha megvan a megfelelő inspiráció az anyanyelven. Ezért fontos a nyelvek státuszának erősítése. Lehetőleg minden feliratot az adott kisebbség nyelvén is meg kell jeleníteni. A nyelvhasználó, ha egyértelmű visszajelzést kap arról, hogy az adott tárgy fogalom mely magyar szóval jelölhető, akkor bátran használja azt, és annak a szinonimáit is. Mindez nem gátolja azt, hogy a szó többségi nevét is megtanulja.

csubuk [rom] (ker) Er (biz) borralaló, baksis

Nézzünk meg a kérdéses szólistáról még néhány lexémát. A *csubuk*ról már volt szó, hiszen az olvasói levél említette, és elhangzott az *Édes anyanyelvünk* műsorában. A kritikákat megfogalmazó nyelvészek nem reagáltak rá megfelelően, mert felmerül néhány anomália a szóval kapcsolatban. A szójegyzék román átvételt jelöl, de célszerű lett volna megemlíteni, hogy török eredetű. Más szavaknál jelölték azt a nyelvet is, amelyikből a románba került. Lásd: **csibuk**, **csubuk** = 'török: bot, cső, pipaszár, hosszúszerű pipa' (*Arab, török, perzsa, mongol/tatár szavak* – internet) Ha törökül pipát is jelent, akkor könnyen lehet, hogy köze van a borralaló fogalmához. A törököknél lehet, hogy dohányra valót adtak borra való helyett. A dohány több nyelv szleng-rétegében a pénzt jelöli, így össze-függhet a borralalóval, túlórapénzzel, egyáltalán javadalmazással.

A szónak a kiejtése kissé problematikus. A vizsgált szójegyzék rövid, egy *k*-val tünteti fel, miközben az ejtés mindenfele, ahol Erdélyben éltem, és többször megfordultam, hosszú, tehát dupla *k*-t kívánna: *csubukk*. Ugyancsak a vizsgált szójegyzék a *szukkot* hosszú, tehát dupla *k*-val jelöli: **szukk** [rom] Er (ker) 1. üdítőital; 2. szörp (→szok, szók, szokk, vitaszokk). A román eredeti mindkét esetben rövid *k*-val végződik (*ciubuc*, *suc*), ezért valószínű, hogy azonos módon alakult a magyar kiejtésük is.

Léteznek ugyan *-uk*-ra végződő magyar szavak is, rövid *u*-val (*csuk*, *luk*), de az idegen eredetű és hangutánzó szavak a hosszabb ejtés analógiáját teremtik meg inkább: *drukk*, *slukk*, *kakukk*. Azért is valószínűbb a hosszú *k*-val ejtés, mert a szó az erdélyi magyarban produktív, hiszen igét is képeztek belőle: *csubukkol*. Ennek az ejtése pedig valószínűtlen rövid (egy) *k*-val az erős analógiás hatás miatt. Ezt a szót csak hosszú (dupla) *k*-val hallottam.

Mindez összességében azt is bizonyítja, hogy a szó nem terjedt el írott formában. A beszélt nyelvi forma lejegyzése eseti és több változatot is mutathat. Lehet, hogy a képezhetőség az elfogadottság mértékét jelöli, de minden jel szerint csak a beszélt nyelvi rétegben, ami viszont alacsony presztízsű. Nem az a beszélői réteg használja, amelyik a nyelvet az ellenállás egyik eszközének és szimbólumának tekinti. A valószínűsíthető török eredet nem közismert a művelt nyelvhasználók körében sem. A hangzása miatt (*cs*, *u*, *k* hangzók) teljesen román hangzású, és hogy a román az átadó nyelv, az sem kérdéses.

A *csubuk* előfordul az *Értelmező kéziszótár* 2003-as kiadásában: **csubuk** 5 fn biz <Az erd. m-ban:> borralaló, baksis | Mellékkereset [rom.] Fontos megjegyezni, hogy a szótárt szerkesztők nem csak a vizsgált szójegyzékből dolgoztak, hiszen egy másik, újabb jelentést is megadtak: 'mellékkereset'. A szólista az *Értelmező kéziszótár* után jelent meg, 2004-ben, de az adatokat ugyanazoktól a nyelvészekről kapták, akiknek a listáiból egybeszerkesztették a jegyzéket.

Ugyancsak tartalmazza a *csubuk* szót az *Osiris Idegen szavak szótára* (2007, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor), de ott csak a két fő jelentést adja meg: **csubuk** [rom] ker Er borralaló, baksis. Ez a szótár általában nem jelöli a szavak gyakoriságát, és a nyelvhasználati besorolásnál e szócikk esetén csak a ker (kereskedelmi) van megemlítve. A különbség a két szótár közt e szócikk esetén sokatmondó. Ha úgy értjük a bizalmas megjelölést, hogy beszélt nyelvi, informális, kevésbé elfogadott, alacsony presztízsű, akkor kevésbé zavarhatja az öntudatos romániai kisebbségi magyar nyelvhasználókat különösen, ha látják, hogy 5-ös besorolás szerinti gyakoriságú a szó: 0–0,33/millió szó. Az *Osiris Idegen szavak szótára* csak a szó használati körét jelöli, miszerint kereskedelmi, ami viszont nem jelzi, mennyire lehet írott- vagy beszélt nyelvi, mekkora a gyakorisága és az elfogadottsága.

Az *Értelmező szótár* szerkesztőinek a hibája az, hogy a szót egyáltalán felvették egy egynyelvi értelemző kéziszótárba, és ezáltal mint poszttrianoni stigmát legitimálták. Ugyanezen szerkesztők erénye viszont az, hogy pontosabban jelölték a használati értékét, miszerint

bizalmas és nagyon ritka.

Az *Osiris Idegen szavak szótára* szerkesztője abból a szempontból helyesen járt el, hogy felvette a szót, hiszen a román és más határon túli jövevényszavaknak az idegen szavak szótárában van a helyük. Abban a vonatkozásban viszont nem eléggé körültekintően járt el, hogy a ker (kereskedelmi) besorolással azt a látszatot erősíti, miszerint a szó tágabb körben elfogadott. A kereskedelmi nem utal a szlenges jellegre sem! Tolcsvai nagy Gábor a *punga* esetén semmilyen rétegbesorolást nem ad: **punga** [rom] Er zacskó, tasak. Jelölés híján feltételezhető, hogy erdélyi köznyelvi. Ez feltételezhetően nem fedi a valóságot, de egy reprezentatív mintán felvett attitűdvizsgálat megválaszolhatná a kérdést.

A *csubuk*, a *punga* és a hasonló szavak, szócikkek az eddigiek és az én megítélésem szerint az idegen szavak szótáraiba valók, de azokban is jelölni kellene a gyakoriságukat, vagy legalábbis a használati értéküket: beszéltnyelvi, informális, szlenges, alacsony presztízsű stb. – mindezt természetesen a szótár magyarázó fogalmainak és rövidítéseinek megfelelően.

pix [ang→rom] (isk) Er golyóstoll

Röviden vessünk egy pillantást még egy érdekes szóra, szócikkre. A *pix* valóban a golyóstollat jelöli az erdélyi magyar szóhasználatban. Az (isk) itt viszont indokolatlan leszűkítést jelent, mert nem csak iskolai közegben használták és használják.

A gyűjtést végző azt jelöli, hogy a *pix* szót az angolból vettük át, román közvetítéssel. Lehetséges, ám azt tudni kell, hogy az angolok a golyóstollat *birónak* (bájrónak) hívják. Ezt a használati értéket volt szerencsém többször személyesen ellenőrizni angol ismerőseim révén. A golyóstoll angol és francia nyelvterületen Bíró László Józsefnek (1899–1985), a feltalálójának a nevét viseli.

A nyelvi és kulturális viszonyok abszurditását jelzi az, hogy egy magyar találmány elterjed idegen közegben a feltaláló neve alapján, de mi egy másik nevét vesszük át az angolból, román közvetítéssel.

Nemzetközi és helyi betűszók a vizsgált szójegyzékben

AIDS (ajc); **DPH** (dépéhá); **DVD** (dëvëdë); **IQ** (ikvé); **SZUP** (szup – szerb betűszó); **TVA** (tëvéá); **USA** (úészá)

A szójegyzékben előfordul néhány nemzetközi, vagy az adott ország nyelvében, kultúrájában ismert betűszó. Ezeket a kiejtési eltérés miatt adták meg, ami vagy a helyi többségi nyelv kiejtésének felel meg, vagy magyarul olvassák ki az idegen nyelvű rövidítést. Közülük egy erdélyi vonatkozású, a TVA, amit félig magyarul, félig románul ejtenek ki: *tëvéá*, de előfordul a *tevéá* is. Ha már fölmerül, hogy a különböző ejtés szempont lehet ahhoz, hogy a szótárakban új címszóként, vagy legalább változatként felvegyünk szavakat, akkor ezt fokozatosan át kell gondolni a magyar regionális és tájnyelvi szavak esetén is. Már említettem, de a betűszók logikája alapján is helyet kell kapnia a csalán mellett a *csihány* és a *csanya* is.

Idegen és jövevényszavak, amelyek Erdélyben is használatosak

dentiszt, konnektor, major, parkíroz, parter, pasztelin, rámpa, szvetter, telegram, tunel, turma (11 db.)

Ezt a rövid listát azért állítottam össze, mert találtam a jegyzékben tucatnyi olyan szót, amelyeknek erdélyi előfordulását nem jelölték, vagyis azt, hogy a román nyelvből is átke-
rülhettek a magyarba. A lista nem teljes, mert csak a legjellemzőbbeket írtam ki. Vannak még olyan, főleg latin eredetű szavak, amelyek több nyelv közvetítésével eljuthattak a magyarba. Nem azért említem a jelenséget, mert javasolnám ezeket a szavakat szócik-
kekként az egynyelvű magyar értelmező szótárakba. Az idegen szavak szótárában viszont biztosan helyük van, különösen, ha több különböző régióban ismerik őket.

Idegen és jövevényszavak, amelyeket román helyesírással vettek fel a szójegyzékbe

adeverință, agent, antigel, antinevralgic, aracet, autoservire, avocat, baraj, bazin, brinza, casier, certificat, citație, comerț, comisariat, conferențiar, contract, libreria, loz in plic, președinte, proces, proces verbal, pufuleț, ramburs, recomandat, regim, șantier, sediu, servicii, sondaj, vechime (31 db.)

abonament, apartament, aviz, batul, bon, bufet, buletin, buton, buza, duba, firma, livret, ordin, patron, pila, pix, plop, plutonier, popor, priza, punga, radina, rapid, tabel, ton, TVA, virament (27 db, összesen: 58 db.)

A szójegyzékből kiírtam azokat a román eredetű szavakat, amelyeknek a helyesírása megőrizte az átdadó nyelvét. A szójegyzék 242 szavából 58 a szerkesztők szerint átvétel-
nek minősül, de az átvétel után is úgy írják, ahogyan románul. Csak annyi a különbség a magyar változatban, hogy legfeljebb a román *a*-t nem *á*-nak, hanem magyarosan *a*-nak ejtik. 31 szónak a helyesírása ráadásul olyan, hogy azokat biztosan nem magyarul olvas-
sák ki. Az *agent* kiejtve biztosan *ádzsent* és nem *agent*, és a *citație* nem *citatie*, hanem *csitácie*. Ezek egyértelműen csak idegen szavak szótárába valók, és nem egynyelvű ma-
gyar értelmező szótárakba. Megkockáztatom, az olyan, mint az *adeverință* és a *președinte* még oda sem, hanem kétnyelvű, román–magyar szótárba.

Román szavak, amelyek részben igazodtak a magyar helyesíráshoz és ejtéshez

**áдресza, afisál, ákációs, alimentára, anticipatív, aparát, aprozár, aragáz, árdéj, árija, autobáza, autogára, bacsa, balkon, baszkuánt, báza, bázin, bélyegplikk, ber-
bécs, berszán, blokk, blokkalakás, blokknegyed, bordéj, bordura, borkán, brindza, burján, bursza, butélia, cáp, cirkula, cserge, csimpolya, csirkuláció, csokán, csorba, csbuk, csuma, dancs, dekontál, delegát, delkó, dezinfekció, diffúzor, direkt telefon, diszpenzár, dohott, dojna, doszár, dováda, dránica, editál, fáta, fataró, fisa, fogpaszta, frájer, fridsider, fustély, fuszujka, fuzsitus, galáta, gára, gátá, gogos, gráddolgozat, grádvizsga, gripa, gusa, hodály, indexál, indexálás, infarkt, infekció, inkadrál, internát, intermátus, jaurt, kaláka, kalifikál, kalorifer, kamin, kamion, kanális, kanalizáció, karióka, kartella, karuca, katrinca, kazettófon, kirpács, kitánca, kód, kokojza, kollektív, komplex, kondika, konnektor, kontaktkulcs, kontesztál, kozsók, kumul, kuptor, lektor, licencvizsga, líceum, lunka, majó, málé, márfa, marmaládé, marmelád, marmeládé, maszlina, média, megszakapál, meszeria, mesztekál, milícia, milicista, mokány, monetár, mósia, motoretta, motorina, mutuj, muzsdéj, navéta, navétázik, negocsiál, notár, nyám, olimpia, orda, padurár, parafa, pasaport, pasz-
ta, perfúzió, permisz, plakázs, plasztelin, plikk, plonzson, pojána, polícia, pomána, pontázs, porció, prefektúra, prefektus, prefix, prikulics, prokuror, prorektor, puj,**

rahát, ránga, reanimáló, referál, referinca, repartizál, rodál, salopéta, somer, szákos, szekretár, szektor, szemafor, szesszió, szirup, szokotál, szortál, taksza, tália, tituláris, tóka, tokány, tribunál, turka, virál, virózis, visináta, zrdánca, zsendice (186 db.)

Az átvett szavak többsége jelez igazodást a magyar kiejtéshez: a 242-ből 186. Az illeszkedés alapján azonban nem feltétlenül kell a nyelvbe beépült jövevényszavaknak tekinteni ezeket. A *lunka* például csak annyiban magyarosodott, hogy a *luncában* a román *c* helyett magyar *k* van, és a szó nem váltja le a ’liget’ és a ’berek’ tartalmát. A többségüknek helye van, vagy lehet az idegen szavak szótáraiban, természetesen alaposan megcímkezve.

Olyan szavak, amelyek magyar egynyelvű értelmező szótárba is bekerülhetnek (mérlegelés)

balkon, berbécs, berszán, blokk, burján, cáp, cirkula, cserge, csimpolya, csorba, dancs, fuszujka, fuzsitus, gripa, hodály, kaláka, kamion, málé, muzsdély, paszta, prikulics, referál, szirup, tokány, zsendice (25 db.)

Összegyűjtöttem a szójegyzékből azokat a szavakat, amelyek egynyelvű értelmező szótárba is eséllyel bekerülhetnek egyedi elbírálás alapján. Ezek zömmel olyan ismert szavak, amelyek vagy régen kerültek át a magyar nyelvbe, vagy több határon túli régióban feltűntek, és a jelentésárnyalataik, a használatuk, illetve tovább ragozható és képezhető voltak indokoltá teheti a kiemelésüket. Ismertségüket és használati értéküket illetően nagy e 25 szó között a szórás, de fontos érv még mellettük (vagy ellenük) a rendszerszerűség és az adekvátság.

A *balkon* szó felvételét egynyelvű szótárba én személy szerint nem támogatnám, de szólnak mellette érvek, mert például több régióban előfordul. A *blokkal* kapcsolatban ugyanezt mondhatnám, ráadásul több jelentéssel bír, és meg lehet említeni a ’háztömb’, ’panellakás’ jelentését is (ez így van egyébként az *Értelmező kéziszótár* 2003-as kiadásában), de a használati érték kiemelésével. A *gripa*, *kamion*, *paszta*, *referál*, *szirup* szavak is több régióban előfordulnak. Mindenképp szükség lenne egy kiterjedt attitűdvizsgálatra.

Azok a kultúrszavak, amelyek a több évszázados együttélés során kerültek át a magyar nyelvbe, szélesebb ismertséget feltételeznek, mint az erdélyi régióét. Az állattartással, mezőgazdasággal, étkezéssel kapcsolatos szavak a köznyelvben és a régebbi irodalmi művekben is előfordulhatnak, tehát ezekkel lehet határtalanítani a magyar nyelvet. A *málé* például olyan kukoricásütemény, amelynek nincs magyar megfelelője. Az ételt magát viszont sokan ismerik, csak a megnevezés nem mindenhol a *málé* vagy a *kukoricamálé*. Az erdélyiek ezt az ételt és az elnevezését magukkal vitték, viszik az anyaországba és máshová is. A *csorbát* szintén, amellyel nem csak irodalmi művekben, hanem étlapokon is találkozhatunk, ahogyan az ukrán *szoljankával* is. Mindkettő (különböző) ’savanyú leves’, és ez utóbbi nincs benne a szójegyzékben.

Néhány gondolat a Magyar értelmező kéziszótár 2003-as kiadásáról

Néhány gondolatot még hozzá kell fűznöm az *Értelmező kéziszótár* legutóbbi kiadásához. A szótár lényegesen jobb a magyar nyelv határtalanítása szempontjából, mint a korábbi változata. Több szócikk van benne, mint az 1972-esben: 70 000 helyett 75 000. Nincsenek már benne illusztrációk, de pontosabbak lettek a jelölések, a jelentésmeg-

adások, és a változatok. Csak egy jellegzetes példát említenék: A *tömbház* az 1972-es kiadásban még nem szerepelt. A 2003-asban sem szerepel önálló szócikként, de megadja a 'sokemeletes (lakótelepi) épület' kifejezést is mint egyik fő jelentést. A szó 3-as besorolású, tehát 10001–30000. a szavak rangsorában és 1,1–6,19/millió szó előfordulással bír: nagyságrendileg ugyanúgy, mint a *panel*, *panelház* és *panellakás*! Ez viszont azt jelenti, hogy a *panel*nek és származékainak van széleskörűen használt magyar megfelelője az anyaországban is, annak ellenére, hogy a korábbi, 1972-es kiadás nem tartalmazta! Nem alaptalanok tehát a magyarító törekvések, mert a szótárak útmutatása nélkül vagy azok ellenére is el tud terjedni valamely szónak a magyar és magyar eredetű megfelelője.

A 2003-as kiadású *Értelmező kéziszótárban* vannak olyan kétes használati értékű szavak, mint a *csubuk*, a *frizsider*, de a szűrőpróbák alapján nem nagy számban. Jelölték benne a szavak gyakoriságát, és valamennyire a használati kört és a stílusértékeket is.

A *bihal* ('bivaly'), *csihány* ('csalán'), *lapi* ('levél'), *megkap* ('meglel') erdélyi tájnyelvi változatok nincsenek benne, sok más hasonló viszont igen: *hiu* ('padlás'), *lajbi* ('mellény'), *murok* ('a Dancus carotából nemesített sárgarépa'), *pityóka* ('burgonya'). Az utóbbi négy címszót, mivel több nyelvterületen elterjedtek, az 1972-es kiadás is tartalmazza, így mindkét változat szerkesztői tettek a magyar nyelv „detrionizálása” és „határtalanítása” érdekében.

(*Összefoglalás és konklúzió*) A nyelvészek vitáit elolvasva, egy szójegyzék és a leghasználatosabb értelmezési, illetve helyesírási szótárak anyagát átnézve megállapítható, hogy a magyar nyelv presztízsének csökkentésére és emelésére egyaránt találhatók jelek és adatok az utóbbi években. Szakmailag indokolt és nemes gesztus a nyelvészek részéről felvetni és megvitatni a határon túli nyelvhasználatok státuszának minél erősebb elismerését és emelését, azonban a szakmai ténykedések és eredmények ezt csupán kis mértékben szolgálták.

A viták során egyes nyelvészek elkövettek két komoly hibát. Egyrészt egyetlen homogen nyelvhasználói közösségként tekintettek a határon túli régiók csoportjaira, például az 1,3 millióra becsült erdélyi magyarságra, illetve a 800 ezres székelysége; másrészt nem tettek különbséget a regionálisan ismert szavak gyakorisága, illetve azok használati és stílusértékei között. Ennek az lett a következménye, hogy az egyes társadalmi és kulturális rétegekben végzett attitűdvizsgálat elvégzése nélkül vettek fel szótárakba olyan szavakat, amelyek elfogadottsága meglehetősen kétséges. A hatékonyságuk és az adekvátságuk úgyszintén kétséges. (Danes elvei – idézi: Balázs, 2000.)

Az indokolatlan idegen szavak használatának kerülését lingvicizmusként bélyegezték (például: Kontra, 2005); és a cikkek szerint a kisebbségi magyarok anyanyelve részének tekintik azokat a szavakat, amelyek az egyoldalú politikai hatalmi viszonyok révén kerültek be az államnyelvekből a szóhasználatukba, és amelyeket joggal és okkal utasít el részben a kisebbségi magyarok jelentős hányada. A vita megoldása előtt a szótárszerkesztők magyar egynyelvű értelmező szótárakba is felvettek olyan jövevényszavakat, amelyek a deklarált szándékkal ellentétben nem a regionális nyelvhasználatok presztízsének emelését szolgálják, hanem ellenkezőleg, annak csökkentését.

A magyar nyelv deklarált „detrionizálása” mellett és helyett annak „trianonizálása” is kimutatható. Sajnos, leginkább épp azok védik a poszttrianoni idegen szavak stigmáit, akik szociolingvistaként elvben a nyelvhasználat és nyelvi attitűd sokféleségét kutatják. Nem feltételezsek senki részéről rossz szándékot. A vita esetleges folytatása és a gyakorlat meg fogja mutatni, ki milyen szándékkal áll ki a kisebbségben és az anyaországban élő magyar anyanyelvűek érdekeinek védelmében. Kíváncsi vagyok, készítene-e a szociolingvisták nyelvhasználati attitűdvizsgálatokat, és a szótárak következő kiadásai-

ban milyen szavakkal erősítik majd a magyar nyelv határtalanítását.

Természetesen vannak biztató jelek, mert az *Értelmező kéziszótár* 2003-as kiadásába olyan címszavak is bekerültek, amelyek növelhetik a kisebbségben élő magyarok nyelvhasználatának ismertségét, elfogadottságát, és egyúttal hozzájárulhatnak az egységes magyar irodalmi nyelv, a standard gyarapodásához is. Ilyenek az anyaországon kívüli magyar tulajdonnevek (földrajzi nevek, intézménynevek), ismertebb tájjellegű szavak, a magyarban régen meghonosodott jövevényszavak, illetve olyan idegen szavak, amelyeknek nincsenek pontos magyar megfelelőik.

A szótárszerkesztőknek előkészített *A határon túli idegen szavak, lexikális elemek adattára* (Szabadka, 2004: 293–381.) anyagát átnézve megállapítható, hogy akad még munka bőven a folyamat összes fázisában. Az idegen eredetű szavak kisebb hányada indokoltan kaphat helyet akár az egynyelvű magyar értelmező szótárakban is, a többségük inkább a szintén ismert és használatos *Idegen szavak szótára* kiadásába való, de azokba sem az összes. A besorolásnak szimbolikus értéke is van, a gyakoriságot és a használati értéket pedig mindkét típusú szótárban érdemes pontosabban, árnyaltabban megjelölni.

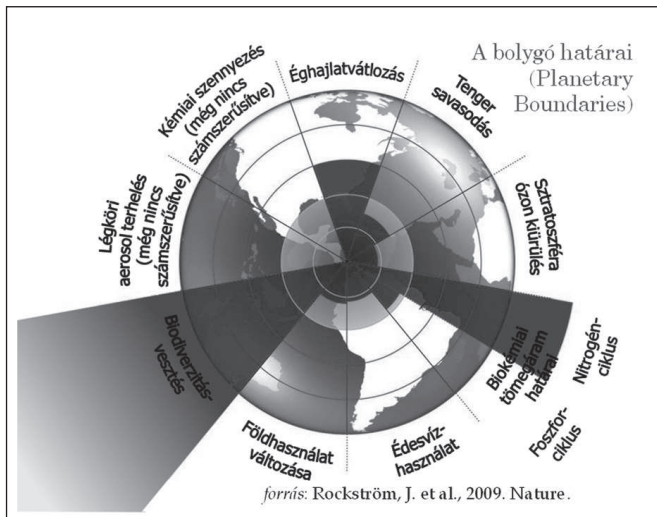
IRODALOM

- Arab, török, perzsa, mongol/tatár szavak* – http://w3.hdsnet.hu/kxl153/munka/keleti_szotar.txt
- Balázs Géza 2000. Nyelventés vagy nyelvárulás? *Magyar Nyelv*, 228–236. <http://epa.oszk.hu/00000/00032/00005/balazs.htm>
- Balázs Géza (szerkesztő-műsorvezető) 2005. ápr. 17. *Édes anyanyelvünk*, A Kossuth Rádió adása. – ht.nyud.hu/download/Balazs_Geza_otperce%2005.doc
- Kontra Miklós, Saly Noémi (szerk.) 1998. *Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 2005. Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni? In Gábrity Molnár Irén és Mírnics Zsuzsa (szerk.): *Közérzeti barangoló. (Műhely- és előadás-tanulmányok)*. Szabadka, 175–202. [Interneten:] web.unideb.hu/~tkis/kontra_lingvicizmus.htm
- Kontra Miklós 2006. Apropó „De azért egy értelmiséginek tudnia kell, hogy min ironizál”: Az egynyelvű szemlélet utóbbi negyedszázada. *Kritika*, 5: 14–16. – Kontra: *Hasznos nyelvészet* c. könyvében is (97–106.). [Interneten:] http://www.kritikaonline.hu/kritika_06majus_cikkek_apropo.html
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. [Interneten:] <http://mek.oszk.hu/08700/08745/08745.pdf>
- Lansztyák István* 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr*, 119, 213–236.
- Papp György, dr. (szerk.) 2004. *Mi ilyen nyelvben élünk, nyelvészológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok*. /MTT Könyvtár 9./ Szabadka. [Interneten:] <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00007/pdf/10.pdf>
- Péntek János 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion. (Márton Gyulával és Vő Istvánnal.)
- Péntek János 1979. *Idegen szavak szótára I–II*. Bukarest, Kriterion. (Bakos Ferencsel és Teiszler Pállal.)
- Péntek János nyílt levele Balázs Gézának, 2005. május 30. – web.unideb.hu/~tkis/csicsay.doc
- Pete István 1988. A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 779–789.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rajslí Ilona 2004. A történeti korpusz délvideki vonatkozásának számabvétele. A délvideki regionális tájszótár munkálatairól. In Papp György, dr. (szerk.): *Mi ilyen nyelvben élünk, nyelvészológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok*. /MTT Könyvtár 9./ Szabadka, 283–291.
- Szerzőcsoport 2004. A határon túli idegen szavak, lexikális elemek adattára. In Papp György, dr. (szerk.): *Mi ilyen nyelvben élünk, nyelvészológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok*. /MTT Könyvtár 9./ Szabadka, 293–381.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio*, 3: 166–173. A cikk a Kontra–Saly 1998 kötetben is megtalálható. [Interneten:] <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00007/pdf/10.pdf>
- Tolcsvai Nagy Gábor (főszerk.) 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest, Osiris Kiadó.

Mi legyen a gyerek neve? A haszonökonomiától a gazdasági teológiáig

A jelenlegi rendszer bajban van, ez már nemcsak közegyetértés, hanem közhely. Már a csapból is *fenntartható fejlődés* folyik. Ám hogy a jelenlegi miért és hogyan fenntarthatatlan, arról a legkülönbözőbb nézetek terjengenek. Ebben a cikkben amellet érvelek, hogy a világ most is (mint már legalább négyszer-öttször a legutóbbi történelemben) gyökeres értékrendváltás előtt áll. A bajok oka pedig az önmagát túlélő értékrendhez való irracionális (avagy racionalizáló) ragaszkodásunk. Ezt az értékrendet a jelenlegi paradigmában, a hatáskörét túllépő gazdaságossági logikában, az ökonomizmusban vélem megtalálni. Ez inkább tekinthető kvázi-vallásnak, mint tudománynak. Alternatívaként tárgyalom a morálökonomia utóbbi időben háttérbe szorult, de egyébként több ezer éves hagyományát, valamint javaslatot teszek két új gazdaságfilozófiára, amely valójában csak egy, az érengazdasági gyökerek miatt nem is annyira új, bár jelenlegi gondolkodásunkhoz képest igencsak újszerűen hathat.

Bolygunk, s rajta mi emberek válságban vagyunk, ez immár közhely. Először az ökológiai válságjelenségek jöttek az 1960-as évektől, legutóbb pedig a gazdaságiak 2008-tól. Nem hiszem, hogy ezt a kijelentést 2012-ben különösebben „adatolni” kellene, de azért álljon itt két ábra a pontosság kedvéért, a legjobban kutatott és leginkább átlátható környezeti fenntarthatatlanság¹ területéről.

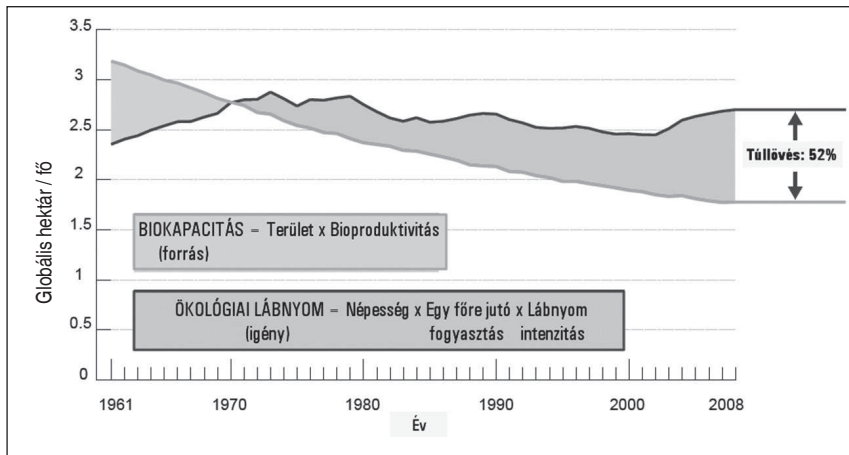

1. illusztráció

Rockström és közel 30 szerzőtársa a Nature folyóiratban 2009-ben publikált cikkükben új megközelítést javasolnak a(z) ökológiai fenntarthatatlanság számszerűsítésére. Összesen kilenc területen definiálják a Föld teherbíró képességét. A bolygó ezen „hatá-

rainak” túllépése súlyos, három esetben katasztrófális, irreverzibilis és kontrollálhatatlan változásokat valószínűsít. A kilenc területből hetet tudtak kvantifikálni a kutatók, közel felükön súlyos „határsértést” követtünk el. Ezek közül messze a legdrámaibb a fajok kikapcsolása.²

Ettől a kilencdimenzióstól hosszabb múltra tekint vissza az ökolábnyom egydimenziós mutatója, amelynek legfrissebb eredményeit éppen néhány nappal ezen cikk írása előtt publikálta a *Global Footprint Network*. Az ábrából világosan látszik, hogy a legutóbbi feldolgozott (2008-as) adatok szerint jelenleg 52% az ökológiai deficit, azaz ennyivel többet használunk fel a bolygó erőforrásaiból, mint amennyi az adott évben keletkezik.

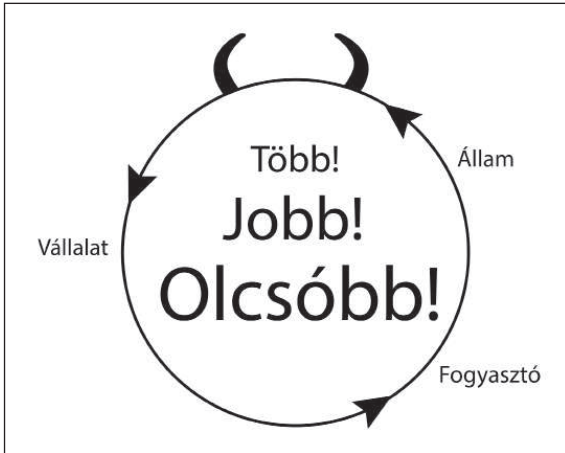

2. illusztráció: Az öko-lábnyom és a biokapacitás legfrissebb adatai immár 52%-os hiányt mutatnak. Forrás: WWF, GFN, ZSL [2012]: Living Planet Report, 40. o.

A bajok okának egyre többen a kapzsiságot tartják. Néhányan odáig mennek, hogy összeesküvés elméletekben kezdenek hinni (egyes csoportok, pl. „multik”, bankok haszonéhes összeesküvése), mások egyenesen az emberi fajt tartják reménytelenül rombolónak³. Sokan visszasírják a természeti népek, az ősmagyarság, vagy az animista vallások feltételezett természeti és társadalmi harmóniáját. A közös nevező leginkább az, hogy ez így rossz. Abban azonban, hogy a pénzt, a bankokat szüntessük meg, vagy egyenesen, hogy kevésbé bánkódjunk az emberiség pl. James Lovelock által megjósolt kihalásáért / drasztikus visszafejlődéséért, abban a legkevésbé van egyetértés. A vita ideológiáivá fajult, jó példa erre, hogy az utca embere a három legfőbb fenntarthatósági probléma között említi a túlnépesedést⁴, miközben a számok lassan pont az ellenkezőjét mutatják:

„... hivatkozva a vezető demográfusok elfogulatlan és széles körben elfogadott tudományos adataira és előrejelzéseire, mélységes aggodalmunkat fejezzük ki a közelgő világméretű elnéptelenedés veszélyeivel kapcsolatban. . . . Még az ENSZ konzervatív becslései szerint is az elkövetkező három évtizeden belül a teljes termékenységi arányszám az egész világon [TG: azaz Indiában, Kínában és Afrikában is] a reprodukciós szint alá süllyed.” (Moszkvai Demográfiai Csúcsértekezlet Nyilatkozata, 2011. június 29-30.)

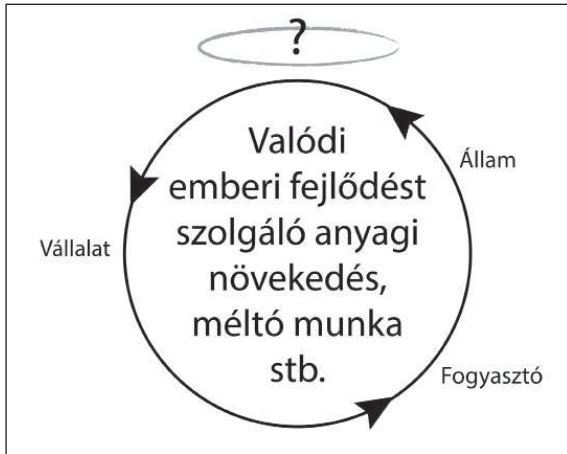
De mi a bajok oka? Sokszor a rendkívül bonyolult problémák is visszavezethetők egy fő okra, amely mintegy láncreakcióként idézi elő a többi bajt, egyfajta ördögi körbe, sőt lefelé tartó spirálba rántva a közösséget. Véleményem szerint nem a kapitalizmus eredeti alapeszméjével vagy a kamatos kamattal van a baj, inkább a helytelenül értelmezett gazdasági logika primátusával, amely már mintegy vallásként kormányozza Nyugat és Kelet, Észak és Dél gondolkodását.

3. illusztráció: A termelési-fogyasztási ideológia ördögi körként tartja össze a szereplőket az ökonomizmusrendszerében

Senki nem kényszeríti, sőt nem is készíti a gazdaság szereplőit a több jövedelem⁵ konstatálta magasabb fogyasztásra és termelésre, ők saját maguk belső meggyőződéséből törnek erre. Nem csak hasznos és jó termékeket gyártanak és vesznek meg, hanem feleslegeseket, rövid élettartamúakat, indokolatlanul messziről szállítottakat is. A vállalatok előállítják és forgalmazzák, amire van kereslet, s amire nincs, ott keltenek, ha nyereséghez jutnak belőle. Az egyének megveszik, mivel olcsó, s arra lettek nevelve, hogy többet fogyasztani jó.⁶ A három szereplőt végső soron nem a GDP, a pénz vagy a profit köti ördögi körbe, nem tudományos felismerés, nemzetközi akarat vagy más külső kényszer, hanem közös meggyőződésük, a fogyasztási ideológia: 'annál jobb lesz mindenkinek, minél több termék elérhető a piacon minél olcsóbb áron'. A GDP lecserélése alternatív mérőszámokra, az öko-hatékonyság vagy környezetbarát termékek kifejlesztése vajmi kevés lényegi változást hoz, mint azt a legutóbbi évtizedben bőven megtapasztaltuk. A mentális chipet, az ideológiát kell korszerűbbre cserélni, a hardver (ebben az értelemben az ember) rendszerben van. És itt a korszerűbb semmi esetre sem jelent gyorsabbat.

(Az ökonomizmus, mint kvázi-vallásos hit) A közgazdaságtan, más néven ökonómia, amely eredetileg (latin és ógörög) a háztartás javaival való ésszerű gazdálkodás jelentett, az utóbbi kb. 230 évben tudománnyá, később ideológiává és paradigmává, napjainkra pedig egyfajta kvázi-vallásos hitté merevedett, amelynek „szentháromsága” a növekedés-versenyképesség-hatékonyság.

4. illusztráció: A kör látszólag kilátástalan, ám „angyali” eszmével könnyen, egy ponton megtörhető. De mi legyen ez?

Ha ezeket a kifejezéseket halljuk, már nem gondolkozunk el, jó-e fokozni őket, s főleg mi az ára a versenyképesebb gazdaságnak (pl. nagyobb hajtás), hatékonyabb működésnek (pl. fokozott munkahatékonyság = több munkanélküli), vagy a profit növekedésének (kisebb gazdasági szereplők, hazai ipar tönkremenetele). A három elemet, ha nem is tudatosan, de hajlamosak vagyunk önmagában való és felsőbbrendű jónak, vallásos szóhasználatot követve bálványának tekinteni.

5. illusztráció: Az ökonomizmus „szentháromsága”

A mellékelt táblázatban azt foglaltuk össze, mik egy vallás és egy tudomány lényegi elemei.

	Tudomány, pl. közgazdaságtan	Vallás, pl. kereszténység
Alapító	Egy (és persze a görögök)	Egy (de persze három)
Érvelés	Axiómák + levezetések	Credo + Szent könyv
„Szakirodalom”	Klasszikusok + lektorált szaklapok	Egyháztanítók + Tanítóhivatal
Tekintélyek	Nobel-díjasok	Szentesek
Fő parancsok	???	10+1 parancsolat

6. illusztráció: A tudomány és vallás lényegének összevetése

Természetesen ez nagymértékű általánosítás, hiszen lényeges a különbség például egy társadalom és egy természettudomány között, avagy az iszlám és a kereszténység lényegi elemeiben.⁷ Az összevetés tárgyunk szempontjából mégis használható, hiszen kifejezetten a közgazdaságtanra és a kereszténységre gondolva már egyértelműbb a helyzet. A két rendszer komoly párhuzamosságokat mutat, a megfeleltetés csak az utolsó sorban nem sikerül. A tudomány ugyanis deklaráltan leíró és magyarázó jellegű, nem akar normatívát adni. Ebben tér el lényegében egy deklarált vallástól, mert a hit elsősorban cselekvésekben nyilvánul meg.⁸ Ahol egy tudós filozófusnak, politikusnak vagy mozgalmárnak teszi magát, korlátok között érvényesülő modelljét korlátlanúságra emeli, azaz a tudományos teóriát ideológiává kovácsolja, ott kezdődnek a bajok. Ez az izmusok veszélye.

A közgazdaságnál súlyosbítja a helyzetet, hogy nem épül kimondott és az emberek többsége által elfogadott, azaz valódi axiómára. A közgazdász képzésben Adam Smith *Nemzetek gazdagságát* szokták felhozni, mint ezen axióma kifejtését. Nevezetesen azért, hogy az ember alapvetően önérdékkövető lény, akit elsősorban saját gazdasági érdekei motiválnak. A szakirodalom *homo oeconomicusként* utal erre.

Először is vegyük szemügyre, mit is állított Smith a *Nemzetek gazdagságában*, amelynek megjelenésétől számíthatjuk a modern (utilitárius) közgazdaságtan korát. Smith a könyvben sokat foglalkozik a munkamegosztással, de a mű gerincét – legalábbis ahogy arra jó kétszáz év múltán emlékezünk – az ember két alaptulajdonsága képezi. A szerző szerint mindenki törekszik életkörülményeinek javítására az anyaméhtől a sírig. Másfelől természeténél fogva hajlamos a cserére és kereskedésre. A könyv legidézettebb bekezdése a következő:

Ebédünket ne a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik. ... [Inkább célhoz ér, aki] önzésüket nyergeli meg a maga javára és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek. (16. o.)

Azonnal felmerül a kérdés, hogy az egyéni önérdékkövetések eredőjéből hogyan fog létrejönni a közjó? Smith a láthatatlan kéz tanával vágja át a gordiuszi csomót:

...mindenki, aki tőkét a hazai tevékenység fenntartására használja, ezt a tevékenységet természetesen úgy igyekszik irányítani, hogy termelésének értéke a lehető legnagyobb legyen. [...]általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani, és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő. Ő csak a saját biztonsága miatt támogatja a hazai tevékenységet

inkább, mint az idegent és csak saját nyereségét keresi, mikor azt úgy irányítja, hogy annak termelése a legnagyobb értékű legyen. Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett. A társadalomnak pedig nem is éppen baj, hogy ő ezt a célt nem ismeri. Azzal, hogy ő a saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozdítja elő, mintha annak előmozdítása lett volna a valóságos célja. (449. o.)

7. illusztráció: A két nevezetes idézet pontos helye Adam Smith: *Nemzetek gazdagságában*

Sajnos nagyon kevés közgazdász hallgató vette kezébe Smith eredeti könyvét. Rohanó világunkban, ahol a ránk tornyosuló információtömeg már szinte megbetegít, kevés kivétellel mindenki megelégszik a fenti két idézettel. A forrásművek olvasása, az idézetek eredeti kontextusban való elolvasása egész egyszerűen nem követelmény.

Ha valaki mindezek ellenére kezébe veszi a *Nemzetek gazdagságát*⁹, megdöbbenve tapasztalja, hogy a fenti két idézet (és ennek szelleme) a műnek mindössze egy oldalát teszi ki! Ráadásul egymástól nagyon messze esnek. A *Nemzetek gazdagsága*¹⁰, amely valójában öt könyv, összesen 1027 oldalt tesz ki. Az első könyv a munkamegosztásról szól, itt fejt ki Smith, hogyan alakítja ki a kereslet és a kínálat a természetes árat. Ennek mindössze négyoldalas, 2. bevezető fejezetében szerepel a fenti, sörfőzős-pékes idézet, ahol Smith indoklást keres a munkamegosztás okára, de az ember önző természetét nem tudja, akarja vagy tartja érdemesnek bizonyításra, okainak firtatásától pedig egyenesen eltanácsolja az olvasót. Szerinte csereberélő természetünk miatt jött létre a munkamegosztás, de a *homo oeconomicus* kifejezés elő sem fordul a könyvben. A negyedik könyvben Smith vitába száll mind a merkantilisták, mind a fiziokraták nézeteivel, s leteszi voksát a nyitott gazdaságok felsőbbrendűsége mellett. Sokat foglalkozik itt a gyarmatokkal. Ezen rész második, 21 oldalas kifejtő fejezeté-

ben említi a *láthatatlan kezét*, a 449. oldalon, mindössze egyszer. A két egymás mellé tett idézetet tehát több mint 400 oldal választja el egymástól a könyvben, egymásra utalást nem találunk. A közgazdászok és politikai bölcselek között nem találunk olyat, aki meggyőzően leírta vagy feltárta volna a *homo oeconomicus* axiómáját, vagy empirikusan tesztelte volna annak érvényességét.

A filozófusok közül leginkább *Claude-Adrien Helvétius* (1715–1771) francia filozófus teremtette meg az utilitarista alapokat, 1758-ban *A szellemről* címmel megjelent fő művében. Kulcseleme, hogy bár az embert születése óta az önérdek és az önszeretet mozgatja, a természetes egoizmus megfelel a közösségi etikának, a közhaszon legfőbb elvének: az egyéni és közösségi érdek egybeesik, az önérdeket a közösség szolgálatába lehet állítani. Állítása szerint helyes nevelés kérdése az egész, ami az egyéni érdeket a közérdekhez köti. Helvétiuszal egy szinten említhetjük kortársát, *Jeremy Bentham* (1748–1832) angol jogtudóst és filozófust, aki a hasznosságot és az érdeket az élet és az életvitel alapelvevé tevő etikai irányzat megalapítója (utilitarizmus). Számára valamely jogi politikai intézmény hasznossága attól függ, hogy az a bizonyos intézmény mennyiben mozdítja elő a legtöbb ember lehető legnagyobb fokú boldogságát. Hangsúlyozta hogy a hasznosság-elv a gyakorlati életben ténylegesen alkalmazható, megadható a kalkulus, melynek segítségével bármely két tetről eldönthető, hogy melyik hasznosabb.

Láthatjuk, hogy a közgazdaságtan még elméleti tudományként is elég ingatag alapon áll, hiszen a profit, ill. az egyéni hasznosság mindenekfeletti maximalizálása, s ezzel a nagyvállalat és a racionális fogyasztó eszménye meginog. De főleg meginog a rendszer legitimációs alapja, miszerint így viselkedve a társadalom hasznát növeljük. Mégis, a rendszer sokáig működött, korábban elérhetetlennek gondolt anyagi jólétet, s ezzel egészséget, békét, iskolázottságot hozva hatalmas embertömegeknek.

Az utóbbi évtizedekben azonban egyre szaporodtak a kritikus hangok, s egyre több ember számára nyilvánvaló, hogy a gazdaság(i) gondolkodás) expanziójára épülő rendszernek vannak vesztesei is. 2008-tól pedig az ökonomizmus széles körben felismert kudarcáról beszélhetünk, aminek látványos jele a kapitalizmus zászlóshajójának számító európai gazdaságok megingása. Az utilitárius közgazdaságtan elméletből kifejlődött ökonomizmus tehát végleg kvázi vallássá merevedett, amelyet szinte egyöntetűen követ a világ politikai és gazdasági elitje. A következő részben sok szó esik majd vallási indíttatású közgazdasági iskolákról, ám naivitás lenne azt gondolni, hogy a buddhista országokat buddhista közgazdaságtannal, az arab nemzeteket iszlám közgazdaságtannal, Európát és Amerikát pedig keresztény közgazdaságtannal kormányozzák. A szekularizáció ugyan különböző mértékű, ám a vallási, erkölcsi korlátok mindenütt messze vannak a kormányrudtól: a vezető elit közös világvallása az ökonomizmus, a növekedés, versenyképesség, hatékonyság szentháromsága. Kevesen mondták ki ennek vallási jellegét¹¹, s még kevesebben hajlandók bevallani maguknak, hogy vélekedésük inkább mítoszon és vakhiten, mint mérnöki számításon és racionális levezetésen alapul, ezért az ökonomizmust kvázi vallásnak tekinthetjük.

Illusztrációként megfogalmazható az ökonomizmus-vallás tízparancsolata és krédója is.¹²

1. parancs: Az ember önző	Az ember haszonmaximalizáló, önérdekkövető lény, viselkedj hát te is így, s mások ilyen motívumaira építsd viselkedésed!
2. parancs: Költség/haszon	Mindig mérlegeld a két oldalt! Hiszen racionális lény vagy. Csökkentsd költségeidet, növeld hasznodat! Törekedj a mindig nagyobb profitra!
3. parancs: Munkamegosztás	A munkamegosztás segít, hogy ne csak alapszükségleteinket elégtűsük ki, hanem luxusigényeinket is. Márpedig fogyasztani jó.
4. parancs: Verseny	Igyekezz legyőzni versenytársaidat, a versenyképesség fejleszti folyamatosan képességeidet. Így van ez a természetben is.
5. parancs: Erő, nagyság	A természetben a gyorsabban alkalmazkodó nyer. Alkalmazkodj hát te is gyorsan, pörögjél, növekedjél, legyél erős és nyertes. Sikeres!
6. parancs: Határtalan világ	A piacoknak nincs határa, globális szinten kell gondolkodni. Egy piaci szereplő túl kicsi ahhoz, hogy kinője a rendszer határait.
7. parancs: Magabiztosság	Légy biztos magadban! A rendszer régóta működik, sokan megjósolták a végét, de még egyiknek sem lett igaza. A szocializmus csúfos kudarcot vallott.
8. parancs: Biztonság	Törekedj a tökéletes biztonságra, semmit ne bízz a véletlenre. Tervezz, ellenőrizz, javíts! Csökkentsd az emberi hibalehetőséget.
9. parancs: Korlátok	Ne szegd meg a törvényeket – ha nem muszáj (ld. 2. parancs) – ne szennyezd a környezetet, légy etikus. CSR!

8. illusztráció: A haszonökonómia „tízparancsolata”

Hiszek a Fejlődésben, fenntarthatóban,

a mindenható gazdasági növekedésben,

árak és szolgáltatások teremtőjében,

fejlődők és fejlettek gazdagítójában.

Hiszek a Versenyben,

A fejlődés és a kiválasztódás egyetlen zálogában,

amely az ősrobbanástól az evolúción keresztül elvezette az ember megjelenéséig.

Tudomány a tudománytól, paradigma a paradigmától,

bálványimádás a hatáskörét túllépő tudománytól.

Mindenki elhiszi, de senki sem bizonyította, a mémmel egylényegű,

és minden gondolatunkat meghatározza.

Értünk az emberekért lett, de ellenünk fordult, leszálolt a pokolba, s embertelen pokollá tette a földet.

Szellemi valóvá lett a felvilágosodás erejéből, Charles Darwintól, Jeremy Benthamtól és Adam Smithtól,

és Szellemmé lett.

... (itt tartunk)

9. illusztráció: A folyamatos fejlődés „hiszekegye”

(*Alternatív gazdaságtörténet: morál- és haszonökonómia*) A kapitalizmus alapkö-letételét kutatva az ipari forradalom és a felvilágosodás századaiba jutunk. Nagy- avagy multinacionális vállalatról a Kelet-Indiai Társaság(ok) megalakítása óta beszélhetünk (1664), a mai értelemben vett bankrendszer gyökerei pedig egy Franciaországba menekült skót kalandor nyomdokain (John Law, 1716, [Francia] Általános Bank) alakultak ki. A közgazdaságtan Adam Smith *Nemzetek gazdagsága* c. könyvének 1776-os megjelenése óta tiszteljük tudományként. Bár a diszciplína történetét szakaszokra és iskolákra szokás bontani, egy szinttel feljebb emelkedve azt mondhatjuk, hogy az irányultság és fejlődés a 18. század óta azonos. Más szóval a szabadpiaci rendszer alaplogikája a fenti gyökerek, s főleg John Maynard Keynes munkássága óta változatlan (Bretton Woods 1944, IMF és Világbank 1945, GATT 1947), eltekintve a derivatívák piacának 2008-as, látványos összeomlásától.

Am az ökonomizmus hitévé merevedett haszonökonómia csak az egyik irányzat, amelytől meg kell különböztetnünk a *morálökonómiát*, a közgazdaságtan elfelejtett ágát. Ez *Arisztotelésszel*¹³ 2300 éves múltra tekint vissza, *Aquinói Szent Tamásnak* (1269) köszönhetően egyértelműen uralta a középkor európai gondolkodását, iszlám közgazdaságtan néven pedig olyan elődökre tekinthet vissza, akik 400 évvel előzték meg a modern [szóhasználatunkban haszon- avagy utilitárius] ökonómia atyját. Ezt a titulust szinte az összes nyugati közgazdász egyértelműen *Adam Smithnek* (1776) ítéli, ő a közgazdaságtan (még egyszer, a mi szóhasználatunkban csak a haszonökonómia) koronázatlan királya.

Az utóbbi időben azonban más hangok is hallatszanak. Éltek és alkotott ugyanis egy muszlim történetíró, szociológus és közgazdász, *Ibn Khaldun* (1375), aki majdnem kere-

10. illusztráció: A morálökonómia és a haszonökonómia kezdetei, fő képviselői

ken négy évszázaddal Smith előtt megírta a *Nemzetek gazdagságához* fogható, sőt egyes vélemények szerint azon is túlmutató művét.¹⁴ Nem tudom megítélni, vajon csak az arab tavasz, az utóbbi századokban másodlagosnak tekintett muszlim kultúra és tudomány ma-

gára találásának jele, talán tudományosan is igazolható tény¹⁵: mindenesetre több komoly kutató is nemcsak az iszlám közgazdaságtan alapítójának, de a közgazdaságtan atyjának is Ibn Khaldunt tartja¹⁶ (Boulakia 1971, Al-Hamdi 2006).

A modern kapitalista rendszer és ezzel az utilitárius közgazdaságtan első előhírnöke a merkantilista iskola volt, melyet az ábrán *Jean-Baptiste Colbert* 1664¹⁷, a Napkirály pénzügyminisztere képe jelez. A legfőbb merkantilista és követőinek meggyőződése szerint a gazdagság nem a termelésben, hanem a forgalomban keletkezik, és csak pénzben (aranyban) testesül meg, ezért egy ország gazdagságának forrása a külkereskedelem. Minden eszükkel törekedtek az aktív külkereskedelmi mérlegre. A mellette szereplő *John Law* 1716¹⁸ skót kalandorról már említést tettünk, aki néhány évig megmenteni látszott Franciaország pénzügyi rendszerét, majd még mélyebbre taszította. Az Amszterdami Bank tanulmányozása során vált meggyőződésévé az a nézet, hogy ha bőségesen áll rendelkezésre a hitel és a papírpénz, a gazdaság a folyamatos virágzás állapotában juttatható. A teljes történet mellőzésével Law-t egyaránt tarthatjuk az infláció, a tőzsdekrach és a derivatíva-válság első út-törőjének. Az utilitárius és morálökonómia többi fő 18–19. századi képviselőjének leírását itt mellőzzük, mivel róluk bőségesen áll rendelkezésre szakirodalom minden könyvtárban és tankönyvben, nevezetesen *Adam Smith* 1776, *David Ricardo* 1817, *François Quesnay* 1759 és a fiziokrata iskola, *Thomas Robert Malthus* 1798 és *John Stuart Mill* 1848 leírását ugorjuk át.

Nem mellőzhető a bőséges dokumentáltság ellenére sem az angol *John Maynard Keynes* 1936 és a modern növekedésteória első empirikus kutatója és mintegy alátámasztója, a belorusz származású *Simon Kuznets*. Az 1945 és 1975 közötti harminc évet a legfejlettebb nyugat-európai országokban *Keynes korának* nevezték. John Maynard Keynes választotta ketté a közgazdaságot makro- és mikroökonómiára, egyes vélekedések szerint ő Karl Marx után a legismertebb elméleti közgazdász. R. F. Harrod így írt róla 1951-ben:

Napjainkban senki sem volt okosabb Keynesnél – s senki sem próbálta nála kevésbé véka alá rejteni ezt.

Keynes a gazdaságot mechanisztikusan szemléli, azaz kifinomult gépnek tekinti, amelynek célja a még több gazdagság előteremtése. A gépet tökéletesnek tartja, a hibát a kezelő hozzá nem értésében látja. Nem gondol a természet és az emberi természet szabta korlátokkal. 1936-ban jelent meg legfontosabb műve, *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. John Maynard Keynes minden vélemény szerint a 20. század legbefolyásosabb közgazdásza volt. A nagy többség Keynest a modern liberális irányzat megalapítójának tartja. Ő maga is így nyilatkozott:

Hiszek a szabad kereskedelemben, mivel hosszú távon és általában ez az egyetlen politika, ami technikailag megalapozott és intellektuálisan helytálló. (Előadás a Liberális Nyári Egyetemen, 1925)

A liberális közgazdaságtan legfőbb intézményeinek ma a Világbankot és az IMF-et szokták tartani, mindkettő Keynes sugalmazására alapult meg.

Simon Kuznets leginkább az ökonometria forradalmasításáról híres, ami fontos szerepet játszott a keynes-i fordulatban. Hozzájárult a GDP kidolgozásához, 1941-ben publikált, *A Nemzeti jövedelem és annak összetétele 1919–1938-ig* c. munkájában. A gazdasági növekedés empirikusan megalapozott magyarázatáért kapott 1971-ben közgazdasági Nobel-díjat. Beszédében minden benne van, ami a gazdasági növekedéshez, mint ideológiához szükséges. A gazdasági növekedést így határozta meg:

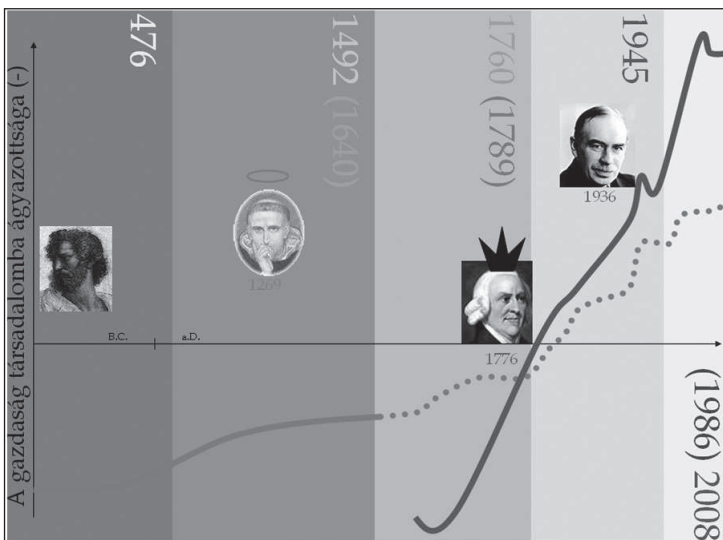
Egy ország gazdasági növekedésén azt értjük, hogy hosszú távon bővül a képessége népességének ellátására egyre többféle árucikkkel. Ez a bővülő képesség a technológia fejlődésén alapul, valamint a szükséges intézményi és ideológiai változásokon. (Kuznets, 1971)

A gazdasági növekedés szerinte sok problémát okoz, de létre is hozza a megoldásukhoz szükséges eszközöket. Másfelől soha, senki¹⁹ nem vitatta, hogy összességében az előnyök messze felülmúlják a hátrányokat. Kuznets többször és kiemelten buzdította a fejlődő országokat, hogy szálljanak be a növekedés nagy játékába, a nyugati demokráciák láthatólag nyertes útját követve. Ehhez intézményi és ideológiai alapot kell teremteni, hogy a technológia, tudomány és nem utolsósorban a gazdaság növekedhessen. Kuznets a növekedésnek nem látta határát.

Hacsak nem támad nem várt akadály, [a gazdasági növekedés] olyan mechanizmus, amely biztosítja az önmagát fenntartó technológiai fejlődést, aminek, tekintve az univerzum nagy kiterjedését (viszonyítva az emberiség nagyságához ezen a bolygón), nincs nyilvánvaló és közeli korlátja. (Kuznets, 1971)

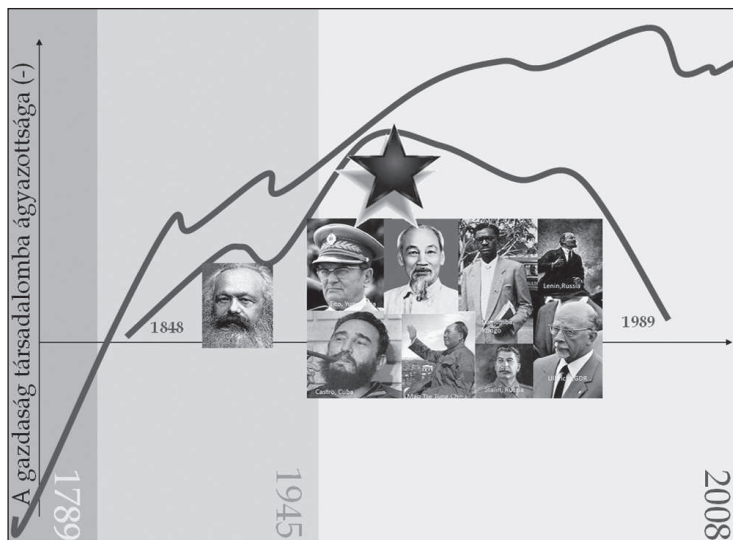
Talán nem túlzás az itt közölt 11. ábra, amely az előzőt kissé letisztázva mutatja az utóbbi négy történelmi kor legjelentősebb közgazdászát.²⁰ A képlet egyszerű: a morálökonómusoktól hosszú uralkodás után a haszonökonómusok átvették a szellemi hatalmat. Választási ígéreteiket – persze a technikai és tudományos újítókkal karöltve – megtartották, a világ az elmúlt két évszázadban hihetetlen mértékű anyagi fejlődést, s az ezzel együtt járó egyre hosszabb békeidőket tapasztalt meg. A bizalmat az utilitárius közgazdaságtan sokáig megszolgált, John Law mélységű válság 1929–33-ig nem fordult elő.

Mégis, Karl Marxsal és követőivel eljött a kapitalizmus legnagyobb kihívója, amit az 1848-as évszámmal jelöltünk. A marxistákkal nem foglalkozunk külön a könyvtárnyi pro-

11. illusztráció: Történelmi korok – legfőbb „közgazdászok”

és kontra mű okán, csak azt a kérdést vetjük fel, besorolható-e a morál vagy a haszonökonomia irányzatába. Véleményem szerint a mozgalom elméleti idealizmusa ellenére „nem tudja” a kapitalizmus legfőbb erényét, az egyéni szabadságot, de az emberarcúbb erkölcs-

12. illusztráció: Haszon- vagy morálökonomia a marxizmus? Harmadik út, mely tudjuk, hova vezet, avagy a ló másik oldala.

gazdaságtantól is alapvetően eltér, mivel túlhangsúlyozza a köz (egyések által megállapított) érdekét, azaz az individualizmus végletéből a kollektivizmus végletébe, mondhatjuk: bűnébe. Harmadik út tehát, amely már bizonyította a gyakorlatban élet- (ill. halál) képességét, hiszen a kommunizmus 100 millióra becsült emberéletet követelt (Courtois 1997). Az ábrán egy 1989-ben nagyjából lefutott harmadik színű grafikonnal jelöltük, diktátorait külön nem nevezzük meg vagy tárgyaljuk.

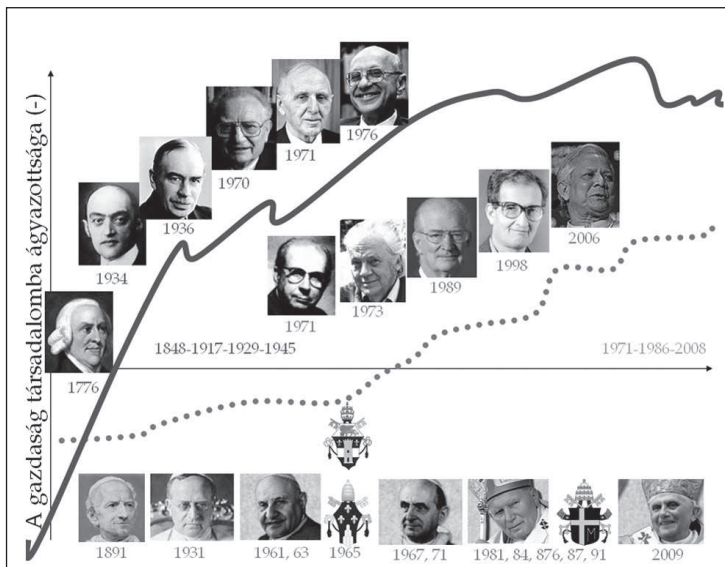
A nagyközönség számára kevésbé ismert a kapitalizmus másik, fél évszázaddal későbbi, szinte azonos kritikai alapról induló, azonban békés kihívása, a (Római Katolikus) Egyház Társadalmi Tanítása²¹. Az azonos alap a munkásság kizsákmányolásának tartathatatlanság helyzete, első dokumentuma pedig XIII. Leó pápa 1891-ben napvilágot látott *Rerum novarum* kezdetű enciklikája. Talán furcsának tűnik a megállapítás, de véleményem szerint ez a legkonzisztensebb és -mélyebb közgazdasági iskola! Ott²² egy-egy korszakalkotó tudós (és néha bölcs) követőkre lel, majd egy másik iskola ezzel vitába szállva meghaladja azt, s ez adja a tudomány fejlődésének dinamikáját. Itt Isaac Newtonnal szólva²³ minden pápa vagy zsinati atya tudja, hogy „óriások vállán áll”, azaz méltatja az előző dokumentumokat, megismétli és kissé továbbgondolja azokat, új kérdéseket vetve fel. Az egyház társadalmi tanítása már a 19. század végén olyan fogalmakat emelt be a köztudatba, amik mára nemcsak maguktól értetődővé, de a munkajog alapjává váltak. Ilyen a minimálbér, a szerveződés joga, a pihenőidő. A legárnyaltabban tárgyalják a magántulajdon, emberi méltóságot segítő munka és anyagi növekedés, az ökológia (szóhasználatukban teremtésvédelem) kérdését. Részletes szakirodalom itt is bőven áll rendelkezésre a körülbelül 15 dokumentumra és 700 oldalra rúgó szövegből, amely minden nyelven hozzá-

férhető, további elemzés helyett álljon hát itt két rövid idézet az 1931-es *Quadragesimo anno* megnyilatkozásából:

Az erő szabadversenye önmagát falta föl, a szabad piac helyére a gazdasági hatalom lépett, a profithajszát fékevesztett hatalomvágy követte, és a gazdaság világa egészében félelmetesen keménnyé, könyörtelenné, erőszakossá lett. Ehhez jön még... az állami tekintély elvetése, holott ennek minden pártos törekvéstől mentesen, egyedül a közjóra és az igazságosságra figyelve királynóként és legfőbb bíróként a magasban kellene trónolnia –, most mégis az emberek ösztöneinek és vágyainak kiszolgáltatott rabszolganő, árucikk. (QA 109) [...] Mert a holt anyag megneemesítve kerül ki a gyárból – s ugyanebben a gyárban az ember silány portékává kocsosul. (QA 135)

A másik oldalon azt is el kell mondani, hogy a CST legalább negyven százaléka társadalmi, politikai és természetesen vallási-erkölcsi, azaz nem gazdasági tanítás, így jelen formájában nem értelmezhető közgazdasági iskolaként vagy konzisztens teóriaként. Viszont könnyen azzá fejleszthető, természetesen nem önmagában, hanem a többi eszmrendszerrel való kapcsolatában.

A 13. ábrán alul ábrázoltuk a tárgyalt katolikus²⁴ társadalmi tanítást (CST), középen a vele összekovácsolható többi vallási és laikus morálökonomiai irányzatot, úgymint

13. illusztráció: i) Haszonökonomusok és kihívóik: ii) az alternatív közgazdasági iskolák és iii) az egyház társadalmi tanítása (főbb pápai enciklikák)

az e keretek között méltatlanul csak megemlített buddhista közgazdaságtant (*Ernst Friedrich Schumacher* 1973) a környezetgazdaságtant, ökológiai gazdaságtant (*Nicholas Georgescu-Roegen* 1971, *Herman Daly* 1989), a szegények ökonómijával foglalkozó indiai származású Nobel-díjas tudósokat (*Amartya Sen* 1998, *Muhammad Yunus* 2006) és számtalan egyéb név alatt megjelenő laikus irányzatokat.

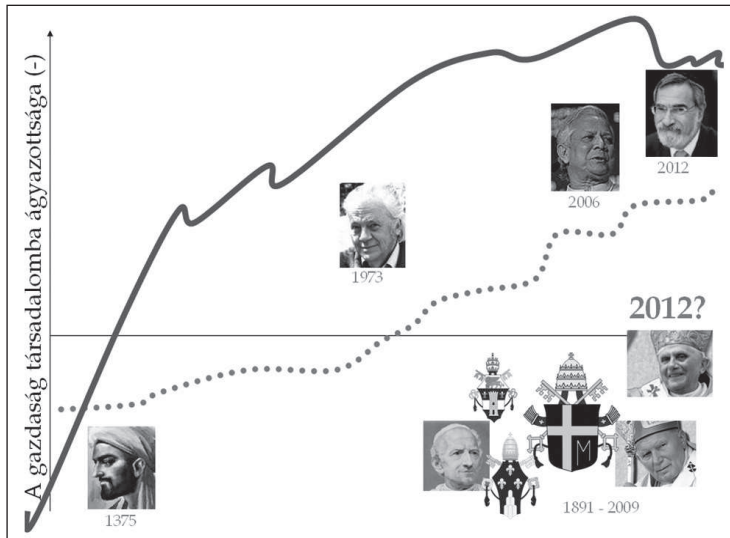
A haszonközpontú és erényetikai gondolkodás és gazdaságfilozófia közötti különbséget végül Baritz Laura doktori értekezésében közölt táblázat alapján foglaljuk össze.

	Haszonközpontú	Erényetikai
Ész	Tapasztal, empirikus	Spekulatív, felismer (törvényt)
Jó	Szubjektív, haszon, hedonista	Objektív, célra irányul, hierarchikus, racionális
Én	Birtokol, individuum, Én – AZ	Létezik, kiteljesedik, személy, ÉN – TE
Boldogság	Hêdoné, állapot	Eudaimonia, dinamizmus
Erény	Hatalom, birtoklás, mértéktelenség	Jóra való cselekvési készség
Önérdek	Szubjektivista: látszólagos önérdekét követő, látszólagos önszeretet	Objektivista: valódi önérdekét követő, valódi önszeretet

FORRÁS: BARITZ LAURA [2012]

14. illusztráció: A haszon- és erényökonomia viszonyulásainak különbsége

(Az új paradigma keresése: ökumenikus, vallásközi, vagy még annál is több?) A cikk harmadik részében arra keressük a választ, hogy a sokak által óhajtott paradigma-váltás milyen alapokon történhet meg? Kézenfekvőnek látszik a válasz, hogy ha az alap rossz vagy gyenge, ezt erősítsük meg, rengeteg kísérlet volt is a *homo oeconomicus* felváltására (*homo oecologicus*, *homo sociaologicus*, *homo reciprocans*, *homo humanus*). Ezek általában az ember rossznak vélt önzőségét igyekeznek felcserélni valamilyen altruisztikusabb tulajdonsággal, pl. a közösségi léttel vagy a természet szeretetével. Bár az elgondolás nem

15. illusztráció: Az erkölcs gazdaságtan világvallásokhoz köthető irányzatai

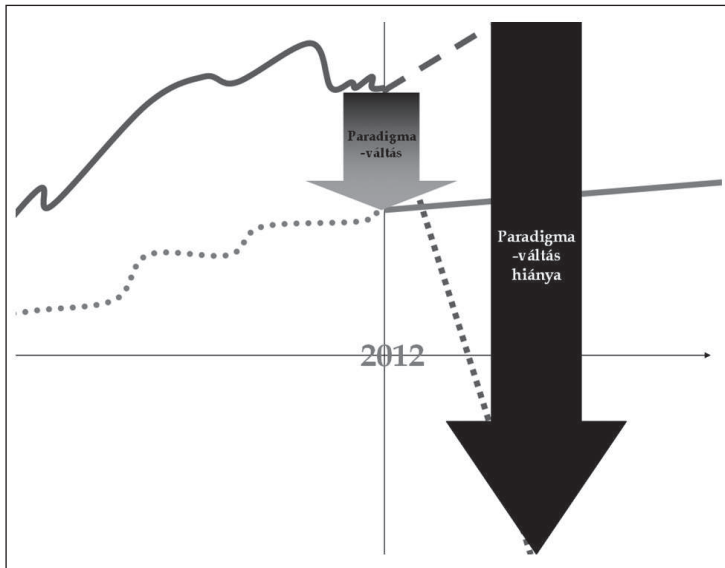
rossz, véleményem szerint kicsit gyenge, legalább két szempontból. Először: a hasonlat-hoz visszanyúlva nem lehet egy házat úgy újraalapozni, hogy felemelem, megerősítem az alapjait, majd visszahelyezem rá a felépítményt. Másodszor: nem az a fő hiba, hogy az önérdek eredendően rossz, az önzetlenség pedig jó, hanem hogy nem szabad az emberké-pünket egydimenziósra szűkíteni, majd arra építeni az egész fejlődést. A morálökönómia megközelítése árnyaltabb, ennek talaján közelebb állhatunk a jelenlegi állapotból előre-vívó értékrendhez. Ehhez be kell látnunk azt, amit Selye János *önzelen önzésnek* nevez, s ami Aquinói Szent Tamás erényetikájának alapja volt: az *objektív hasznosság* helyén-valóságát. Hosszú távon az jó nekem, ami a közösségnek is jó, a pénz felhalmozása általi határboldogság pedig csökken. Ezt az elemet azonban nem ragadhatjuk ki sok ezer év alatt kifejlődött közegéből és kontextusából, mivel pont a nagy világvallások jutottak el először erre a következtetésre, részben komoly bölcséleti munkával, tanítók generációin keresztül, részben a kinyilatkoztatás által.

A 15. illusztráción a morálökönómia vallásokhoz kötődő irányzatai szerepelnek, de a 2012. évvel egy új elem is került az ábrára. Ezzel *Jonathan Sachs*, a Brit Nemzetközösség ortodox főrabijának előadására utalunk.²⁵ Ebben a zsidó egyházi vezető hangsúlyozta, hogy a piacgazdaság a kereszténység által meghatározott Európában, ezen erkölcsi alapon jött létre, de egyben a vallás kódolta erkölcs szabta meg határait is. Véleménye szerint a történelmi ellentétek dacára ma az egyik oldalon a hívő zsidók és keresztények állnak, a másikon az Európát egyre inkább és agresszívabban szekularizáló erők. Beszédében így fogalmaz:

A kereszténység túlélte kétezer évet, a judaizmus kétszer ennyit. . . . A zsidó-keresztény örökség az egyetlen rendszer, amit ismerek, ami képes legyőzni az entrópia törvényét, ami szerint minden rendszer elveszti idővel az energiáját. . . . Az eurót stabilizálni egy dolog, meggyógyítani a kultúrát, ami körülveszi ezt, az másik. Egy olyan világban, ahol az anyagi értékek jelen-tenek mindent, a lelkiek pedig semmit, nincsenek stabil államok, sem jó társadalom. Itt az idő, hogy helyreállítsuk a zsidó-keresztény etikát, ami szerint az emberi méltóság az istenképiségből fakad. Amikor Európa helyre-állítja lelkét, helyreállítja jólét-teremtő energiát is. De először arra kell em-lékeznünk: az emberiséget nem a piacok szolgálatára teremtették. A piacot teremtették az emberiség szolgálatára.

Én tovább mennék egy lépéssel, s a fejezet címében feltett kérdésre három igenes vá-laszt adva. Más szóval az új gazdasági paradigmának nemcsak a kereszténységen belül kell egységet teremtenie (ökumenizmus), de a nagy monoteista vallásoknak is meg kell nyugodniuk ezen az alapon (vallásköziség), sőt minden jószándékú és felelős gondolko-dót fel kell sorakoztatnia maga mögött (a fenntarthatóság közgazdaságtana). Az alternatív tudomány és a vallás erői így talán elegendő erőt képeznek a paradigma-váltáshoz. De le-hetséges ilyen alapot teremteni, az eltérő hátterek és fontos különbségek elmosása nélkül? Úgy gondolom, a gazdasági tanítás szintjén igen. Isten neve, a földi és égi mennyország elképzelése talán merőben eltér, de a jövőorientáltság, a természetért és szegényekért érzett felelősség, az önmérséklet erénye nagyon erős és kiforrott közös alapot képeznek. De főleg közös alapot kell képeznie annak a felismerésnek, hogy egységes föllépés nélkül legfontosabb emberi és vallási értékeink végleg elvesznek, csakúgy mint gyermekeink jövője.

A jelen évre koncentráló 16. ábra szerint kétségtelenül nyeresre áll a haszonökönómia, amely egyre növeli előnyét a 18. század vége óta. Ám ha a jövőt nézzük, a jelenlegi tren-dek könnyen megfordulhatnak. Pontosabban három forgatókönyv valószínűsíthető:

16. illusztráció: Hatalmas feladat a paradigmaváltás – a mulasztása még nagyobb

1. Katasztrófa-forgatókönyv: a közlegelő összedől

Minden előrejelzés tartalmazza ezt a baljós jövőképet, amelyet Hetesi Zsolt frappánsan jellemez: „A jövő – amely tulajdonképpen nincs is”. Az ábrán pontozott kék vonal jelöli, amely gyors zuhanást jelez. Jelei az éghajlati és erőforrásválság (Worldwatch Institute, Al Gore, IPCC), nagy népvándorlások, háborúk a vízellátásért és az alapvető erőforrásokért jellemzik a katasztrófa forgatókönyvet. Ennek lényege, hogy a természeti ellátó rendszer az ember túlfogyasztása (s egyesek szerint a túlnépesedés) miatt nem képes ellátni feladatát, azaz a közlegelő hozamai drasztikusan lecsökkennek, ami katasztrófális hatással lesz az emberiségre. Ebben a lehetséges jövőben a gazdaság további, erőltetett növekedése felborítja a természet egyensúlyát, amittől egyfelől maga a gazdaság is összedől jelenlegi formájában, ami súlyos társadalmi drámákat idéz elő.

A globalizációs stratégiát folytató vállalat egyik percről a másikra elveszti létbiztonságát. A távoli alapanyag- és energiaellátás akadozik vagy megszűnik, a luxusvásárlások leállnak, a tőzsdék és a bankok bezárnak. A tovagyrúzó hatás felborítja a jól működő rendszert. Ha nem valami totális és hirtelen katasztrófát képzelünk el – ahol természetesen a gazdaság, mint olyan megszűnik létezni –, hanem az állapotok normalizálódásával és új egyensúlyra beállásával számolunk, akkor azok a gazdasági szereplők lesznek a nyertesek, amelyek alapvető jószágokkal látják el az adott régiót, amelyben működnek.

2. Töretlen globalizáció: a közlegelő még nem telt meg

Előfordulhat, hogy a cikk elején kifejtett diagnózisunk hibás, a közlegelő látszólag megtelt ugyan, de az emberi találékonyság megoldja a gondokat. A technikai fejlődés (hatékonyság és helyettesíthetőség), valamint a piaci mechanizmusok továbbra is növelik a hozamokat, tehát képesek vagyunk a közlegelő eltartóképességének töretlen fokozására.

Szaggatott kék vonallal jelöltük az ábrán ezt a lehetőséget, további gyors és töretlen növekedést előrevetítve.

Bár kevesen állítják, hogy ez a helyzet, a nagy gazdaságok kivétel nélkül ebben a szellemenben élnek. Az Európai Unió tudás gazdasággá kíván válni, a világ legversenyképesebb régiójává. Kína hajlandó bármilyen alacsony színvonalú termelésre, ha cserébe a világ vezető gazdasági nagyhatalmává küzdheti fel magát, az USA vonakodása közismert a globális klímaváltozás pusztta tényének elismerése tekintetében. A gazdasági növekedés továbbra is érinthetetlen szent tehén, fogyasztás visszafogása vagy az elosztási rendellenességek kiigazítása fel sem merül. A klímaváltozást pusztán technikai és piaci eszközökkel akarjuk megoldani, divatos téma a CO₂ elnyelés, a szennyezési jogok kereskedelme, a hibrid autó, a biomassa hasznosítás. Bűvszó lett az energiahatékonyság. Kevesen vetnek pillantást az energiahatékonyság valóban szépen alakuló görbéje mellett az összes energiafogyasztására, amely sajnos nem vesz tudomást a *decoupling* elméletéről, s töretlenül nő. Ezen forgatókönyv szerint az áramkör így is működőképes, azaz a fejlett gazdaságok eljuthatnak a szétválás (decoupling) állapotába, ahol immár a környezetterhelést nem növelve gazdagodnak, s az Easterlin paradoxon ellenére ez további boldogsággal tölti el a társadalom tagjait.

3. Erősödő lokalizáció: még visszafoghatjuk a teheneket

A harmadik forgatókönyv szerint a repülőgép nem zuhan le, de továbbrepülni sem képes. Rendben lesz a szigeten, az utasok pihenés közben elgondolkoznak. A nagyvállalatoknak nyilvánvaló veszteséget jelent mindez a mostani állapothoz képest, hiszen piacuk beszűkül, helyivé válik. Elvesztik a méretgazdaságosság nyújtotta előnyöket, ha méretüket meg is tartják, helyi egységeiknek növekvő autonómiával kell testreszabott megoldásokat nyújtaniuk a kisebb, helyi piacokra. Ez azt jelenti, hogy a reálszférában újra több ember és kevesebb gép dolgozik, a nagyvállalati lét újra inkább a munkáról, mint a profitról szól. A nagy szereplők kezében összpontosuló, kisebb keletkező nyereségnek immár nagyobb része marad a helyi leányvállalatoknál. A felszabaduló energiákat a kisvállalatok és egyéni vállalkozások „kapják”, akik eddig egyre inkább kiszorultak a globális ellátási láncból, azok ismét piacot nyernek. Az ábrán folyamatos narancs vonal jelzi a konszolidált forgatókönyvet, amely lassú, mérsékelt növekedést ígér.

A katasztrófa-forgatókönyvet senki sem akarja, egyszerűen nem érdemes hinni benne, mert ez egyenlő a jövőnköntről való lemondással. A remény kizárása káros, összeegyeztethetetlen az emberi szabadságról és cselekvésről szóló hitünkkel. Gyakorlati szinten megbénítja a cselekvést, apátiát eredményez. A töretlen globalizációban egyre kevesebben hisznek. A jelenlegi fejlődési út mentén egyre több az ökológiai válságjelenség, kevésbé látványosak, de azért statisztikailag is kimutathatóak a társadalmi válság jelei (kevesebb házasság, csökkenő gyerekszámok, öregedő népesség), végül a gazdasági válság megoldására sem látszik képesnek a rendszer. Így egyedül a lokalizációs forgatókönyv marad reális alternatívaként, amely talán kevésbé modern és csillogó jövőt ígér a töretlen globalizációnál, de olyan alternatíva, amelyben tudunk hinni és küzdeni érte.

Joggal merül fel a kérdés, hogy csak széplelkek álmodozása vagy reális, ökomenikus-ökonómikus alternatíva a paradigmaváltás, azaz az erényökonómia újbóli meghatározóvá válása és a haszonökonómia alulmaradása? Az eddigiekből kitűnik, hogy évtizedeken belül anyagi világunk és gazdasági berendezkedésünk gyökeres megváltozására, s egyben mindennapi gondolkodásunk, értékrendünk átalakulására kell számítanunk. A kérdés csak az, hogy az utóbbi fog először bekövetkezni, vagy az előbbi. A 16. ábrán jól látszik, hogy a tudatos paradigmaváltás nagy feladat, de kisebb jólét-csökkenést fog eredményezni, mint ha a globális forgatókönyvet tovább erőltetve jutunk el a katasztrófaig, s ez határolja be tudatunkat, lehetőségeinket. Azaz alapvető jelentőségű, hogy először fejünkben dőljön el, melyik a győztes a három forgatókönyv közül, s

ne az eseményekre reagáljunk utólag. Meghaladná e cikk terjedelmét és fókuszát, hogy felsoroljunk biztató kezdeményezéseket, amik a lokalizáció térnyerését mutatják az utóbbi időkben. A számos pozitív példa mellé ráadásul számos olyan ellenpélda sorakoztatható fel, amik azt mutatják, egyesek gondolkodása semmit sem változott. Bonyolult világunkban már nem elég, ha okosan és ügyesen cselekszünk, bölcsen is kell. Más szóval a közjót is kell szolgálni egyéni cselekvéseinknek, nem elég jól tenni a dolgunkat, mert az talán éppen a fenntarthatatlanság irányába visz. Még egyszer, a közjót a harmadik forgatókönyvvel azonosíthatjuk, ami viszont csak értékrend váltás után, az ökonomizmus elvetésével valósulhat meg.

A cikk záró részében megpróbálunk választ adni a címben feltett kérdésre, azaz hogy hogyan nevezzük az új elméletet²⁶. Összefoglalva elmondhatjuk, mit is tudunk a keresett tudományos elméletről:

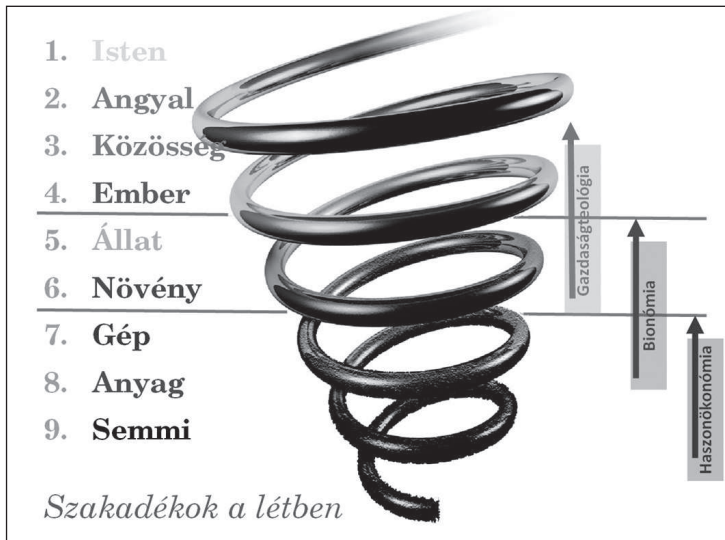
1. Gazdasági elméletnek kell lennie.
2. Nem hozhat lényeges visszaesést, de nem is kell képtelen ígéretekkel keltenie.
3. Nem lehet vallásos nyelven elmondani,
4. De harmonizálnia kell a vallásokkal, különösen a kereszténységgel.
5. Harmonizálnia kell a természettörvénnyel (szűkebb értelemben az ökológiával, biológiával, etológiával).
6. „Ütősnek”, összefogottnak, könnyen érthetőnek kell lennie.
7. Legyen egyszerű, igazságos, hatásos, hatással szép!

A fenntarthatóságot ígéro közgazdaságtan újrameghatározása valami ilyesmi lehet: A **közgazdaság** a technikailag és piacilag bővíthető, de végső soron szükös erőforrásokkal való helyes gazdálkodás, az ember és közösségei szolgálatában. Ehhez muszáj figyelembe venni legalább az eljövendő hét generáció testi-lelki szükségleteit, valamint életteret és lehetőséget hagyni más fajoknak is a lényükhöz méltó életre.

Talán csalódást okoz, hogy nem jutunk tovább, mint az új gazdasági elmélet nevének kimondásánál és a meghatározásnál. Ám a név az irányultságot is megadja: míg a régi (haszonökonómia) irányultsága a takarékoság és racionalitás, addig az új elméleté a szükséges elég és a racionalitás felettibe vetett hit.

Az egydimenziós (anyagi növekedésre koncentráló) közgazdaságtani elméletet két lépésben vélem meghaladhatónak. Első lépésben a természettől tanulva alkothatunk olyan alapelveket majd programokat, amelyek nem hordozzák magukban a fenntarthatatlanság problémáját. Ezt bionómiának kereszteltük el. A **bionómia** az élet és az élővilág törvényeinek gondos tanulmányozásán alapuló *új közgazdaságtani elmélet*, amelynek célja az élet – kiemelten az emberi közösségek – szolgálata. Második lépésben azonban túl kell haladnunk a kézzel foghatón, a pozitívizmuson túllépve kell a magasabb rendű felé törekednünk, egységes célt vive a közgazdaságba. Ez a gazdaságteológia. A **gazdaságteológia** a *morálökonómia* iskolájába tartozó gazdaságfilozófia, amely az anyagiakat az Isten felé haladás, az emberi felemelkedés egy *eszközének* tekinti, s amely leginkább a világvallások, az alternatív közgazdasági iskolák és a *fenntartható* fejlődés tanaiból áll össze.

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért nem az egyik vagy a másik, avagy miért van szükség egy Isten létét feltételező elméletre egy olyan korban, amikor a hitet igencsak magánügynek tekintjük, miközben a gazdasági fejlődés szinte a legelfogadottabb közügy. Erre az utolsó ábrával adnék választ. A haszonökonómia a gép mintájára építette fel a gazdaságot, s ez rendjén is volt, amíg a gazdaságnak pusztán többet termelni volt a feladata. A bionómiával megpróbálunk tanulni a természetbe fellelhető bölcsességből, s ettől kiváló eredményeket várhatunk: növekedni amíg kell, s abbahagyni, ha már nem. Ám pusztán a „természet bölcsességére” hagyatkozni két okból problémás. Először – és ez a kisebbik ok – nehéz tanulunk olyantól, aki vagy ami öntudatlanul végzi cselekedeteit. Nem tudjuk a fáktól megkérdezni, miért is növekednek egyre kisebb

17. illusztráció: Az új gazdasági paradigma nevének és fókuszának elméleti tisztázása

mértékben, s miért helyezik a hangsúlyt egy idő után a gyümölcsök meghozatalára. Miért nem teszik ezt állandóan, miért engednek az évszakok vagy a jól és rosszul termő időszakok ciklusosságának. A természet bölcsessége egyfelől vak és működésén túl kutathatatlan, másfelől alkotót feltételez, amelyik beleplántálta a bölcsességet. A másik ok, hogy az ember a bionómiával még mindig egy maga alatt álló létforma mintájára alkotná közösségeit. Hiszen a létezők hierarchiájában a növényt, de még inkább az állatot magasabb rendűnek kell tekintenünk a megjavítható és pótolható gépnél, de alacsonyabb rendűnek az embernél. A jó közösségben titokzatos módon az ember Isten felé meghaladja önmagát, s ez nagyon is igaz az Isten által alapított intézményekre, mint a házasság vagy a család. De igaznak kell lennie a munkaközösségre is, amelynek így az emberi személy felemelkedése a végső célja, a konkrét termék termelése vagy más feladat ellátása pedig csak alárendelt célja. Ezzel a kevésbé kimunkált, gondolatébresztő cikkel is szeretnénk hozzájárulni a fenntartható gazdaságteremtés tudatos elterjesztéséhez.

IRODALOM

- Mohaned Talib AL-HAMDI [2006]: *Ibn Khaldun: The Father of the Division of Labor*; International Conference on Ibn Khaldun in Madrid, Spain November 3-5, 2006, Islamic Research and Training Institute.
- BARITZ Laura [2012]: *Alternatív gazdasági modell erényetikai paradigmában*. Előadás a *Vállalkozás, etika, erkölcs* szekcióban, Kautz Gyula Konferencia, Győr, 2012. június 12.
- Jean BOULAKIA [1971]: *Ibn Khaldūn: A Fourteenth-Century Economist*. *The Journal of Political Economy* (The University of Chicago Press) 79 (5): 1105–1118.
- Stéphane COURTOIS (ed., et.al) [1997]: *Le Livre noir du communisme*, magyarul: *A kommunizmus fekete könyve: Bűntény, terror, megtorlás*, Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- Ibn KHALDUN [1375]: *The Muqaddimah*. Translated by Franz Rosenthal, Bollingen Series, Princeton University Press. Princeton, N.Y. 1989.

- Simon KUZNETS [1971]: *Modern Economic Growth: Findings and Reflections*, Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 11, 1971.
- Jeff GOODELL [2007]: *The Prophet of Climate Change: James Lovelock*, Rolling Stone Magazine, November 1, 2007.
- Roy HARROD [1951]: *The Life of John Maynard Keynes*. MacMillan, USA.
- HETESI Zsolt [2008]: *A felélt jövő – A Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoport helyzetértékelője*, FFEK, Budapest.
- KRÚDY Tamás [2012]: *Döglött népségbomba*. Képmás, 2012-03, 28–31. o.
- KRÚDY Tamás [2012]: *Mégis, kinek az érdeke? A Kissinger Jelentés*. Képmás, 2012-04, 34–37. o.
- MOSCOW DEMOGRAPHIC SUMMIT [2011]: *Declaration – Family and the Future of Humankind*, 2011. június 29–30., Moszkva. www.worldcongress.ru, magyarul: <http://www.noe.hu/index.php?hir=283>
- Johan ROCKSTRÖM (et al) [2009]: *A safe operating space for humanity*. Nature 461, 472–475.
- Joseph A. SCHUMPETER [1994]: *History of Economic Analysis*. Oxford University Press. New York 1994.
- Adam SMITH [1776]: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, online verzió: http://www.online-literature.com/adam_smith/wealth_nations
- GFN, WWF, ZSL [2012]: *Living Planet Report 2012*, Global Footprint Network, World Wildlife Fund, Zoological Society of London, www.footprintnetwork.org

JEGYZETEK

- 1 Nem értek teljesen egyet a fenntarthatóság hármaskörének megközelítésével, az ún. *hármaskör optimalizálás*sal, amely John Elkington nevéhez köthető, a mélyebb elemzést nem igénylő helyeken mégis ezt használom. Eszerint a fenntartható fejlődés három oszlopa a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság. A szakirodalomban és a nagyvállalati szakemberek körében a megközelítés általánosan elfogadottnak mondható, leginkább angol nevével szoktak rá utalni: *Triple Bottom Line*.
- 2 A pontosság és főleg az optimizmus kedvéért hozzá kell tennünk, hogy legalább az egyik területen a jelek szerint hosszú távon is sikerült megoldanunk a problémát: a CFC tartalmú hajtó- és hűtőgázok tilalmát kimondó Montreali Egyezmény a globális környezetvédelem kevés sikertörténte közé tartozik.
- 3 Egy vicces természetvédő pólo megfogalmazásában: „Én a denevérekkel vagyok.”
- 4 A Moszkvai Demográfiai Kongresszus közel ezer résztvevővel zajlott le. Nagyon érdekes a témában Krúdy Tamás két cikkből álló sorozata. Az első cikkben leírja a feltételezhetően jó szándékú és gyanútlan tudósok (Malthus, Rousseau, Condercet, majd a 20. század második felében Ehrlich és Holdren) megnyilatkozásai mellett azt az igencsak tudatos és erkölcsileg megkérdőjelezhető mozgalmat, amelyet az 1980-as években tetőfokára hágott túlnépesedéstől való félelem hívott életre (Margaret Sanger, International Planned Parenthood Federation). Taglalja Kína, Peru és India erőszakos fajmentesítő intézkedéseit, amelyekre Amartya Sen adott frappáns választ: „A születésszabályozás elsődlegességét hangsúlyozó stratégia azt az üzenetet küldi a világ szegényei számára, hogy »Bárcsak ne lennétek itt!«” A második cikk a NSSM 200. népszerűbb nevén a Kissinger Jelentést taglalja, amely 25 évvel 1974-es elkészülte után került nyilvánosságra. Ez az USA tudatos állásfoglalása és stratégiai dokumentuma, amely leszögezi pl.: „A népségnövekedés a fejletlen országokban közvetlen módon veszélyezteti az amerikai befektetéseket”, avagy „Ahol pedig a csökkenő születésszámból következő visszafogottabb populációs nyomás elősegíti ennek a stabilitásnak a megerősödését, ott a népességgazdasági való beavatkozás relevánsabb válik az Egyesült Államok gazdasági érdekeinek védelmében.” Az USA a kérdés kényes volta miatt nem közvetlenül, hanem a semlegesnek tartott ENSZ-en és világbankon keresztül avatkozott be.
- 5 Legyen szó makrogazdasági (több GDP), mikrogazdasági (több profit) vagy egyéni fogyasztói (több diszkrecionális reáljövedelem) szintről.
- 6 S tegyük hozzá: egy szintig és más, fontosabb értékek megmaradása esetén tényleg jó, egyébként meg pusztán testi fennmaradásunk okán is szükségszerű.
- 7 Az iszlám például szigorú értelemben vett monoteista vallás, míg a kereszténység az egy Isten titokzatos módon három személy szentháromságként értelmezi és Jézus istenfiúi voltához mindenekfelett ragaszkodik.
- 8 Jézus mondja: „Nem mindenki, aki azt mondja nekem: »Uram, Uram!«, megy be a mennyek országába, hanem csak az, aki megteszi Atyám akaratát, aki a mennyben van.” (Mt 7,22) Az Isten akaratát pedig a szeretet, úgy kell szeretnünk, ahogy Isten szerette a világot. Ez a fő parancs, amely betetőzi az Öszövétség tízparancsolatát.
- 9 Adam Smith munkáját ötször adták ki magyarul: (1) Adam Smith [1891]: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest; (2) Smith Ádám [1940]: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I-II. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest; (3) Adam Smith [1959]: *A nemzetek gazdasága, e gazdaság természetének és okainak vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest; illetve (4) Adam Smith [1992]: *Nemzetek gazdasága, e gazdaság természetének és okainak vizsgálata*. KJK, Budapest, 1992.

- 10 Itt az 1940-es magyar kiadás adatait vesszük alapul, mivel ez teljes.
- 11 Pl. Robert H. Nelson [2001]: *Economics as Religion: from Samuelson to Chicago and Beyond*, vagy Duncan K. Foley [2006]: *Adam's Fallacy*.
- 12 Utóbbit szándékosan csak a feléig öntöttük formába, egyrészt hogy ne essünk az istenkáromlás bűnébe, másrészt mert a történet még nincs „lejátszva”, sőt nagyon is valószínűsíthető a közeli feltámadás az ökonomizmus bálványimádásából, tudományos szóhasználatával élve a bifurkáció.
- 13 A vonatkozó ábrán csak a tudósok képét tüntetjük fel, de az évszámok alapján könnyen azonosíthatóak. Az egyszerűség kedvéért nem születési és halálozási éveikkel helyezzük el őket az időben, hanem fő művük kiadásának évével. Ez egyedül Arisztotelész esetében bizonytalan.
- 14 Teljes nevén *Abū Zayd 'Abdu r-Rahman bin Muhammad bin Khaldūn Al-Hadrami* 400-500 évvel megelőzte korát, amikor megfogalmazta a munkamegosztást (nyugaton Adam Smith 1776-ban), a kereslet-kínálat törvényét (nyugaton Alfred Marshall 1867-ben), sőt erényökonomiai összefüggésként arra is rámutatott, hogy az országok ereje a társadalmi köhézióban rejlik: nem szabad túl nagy különbségek kialakulnia a gazdagok és a szegények között.
- 15 Az 1960-70-es évek óta kezdenek a nyugati tudósok is felfigyelni az iszlám közgazdaságtan eredményeire. Ezzel együtt kapott életre az a mozgalom, hogy az iszlám közgazdaságtan elmélet mellett valóságos gazdaságpolitikává is váljon. Ebben különösen nagy szerepet játszott a Saddam Hussein által halálra ítélt Mohammad Baqir al-Sadr (1935–1980) *Iqtisaduna* (A mi közgazdaságunk) c. művével, valamint a kortársak közül Waleed Ahmad J. Addas. A fiatal tudós *Methodology of Economics: Secular Versus Islamic* c. írásában ugyanakkor vitatja, hogy az iszlám közgazdaságtan önálló, konzisztens tudomány lenne, véleménye szerint inkább a Korán és a Shaira elveinek hangoztatásáról van szó, míg az iszlám országok egyetemének közgazdasági kurzusain a nyugati főáram módszertanát tanítják.
- 16 Schumpeter (1994, 73. o.) felhívja a figyelmet a közgazdasági gondolkodás több évszázados szakadékára, ami a görögök és a modernek között fennáll. Csak élete utolsó napjaiban bukkan Ibn Khaldun munkásságára, akkor viszont a legnagyobb elismerés nyelvén fogalmazott, sokkal eredetibb gondolkodónak tartva az arab tudóst Adam Smithnél. Boulakia (1971) így vélekedett róla: „Ibn Khaldun sok közgazdászt messze megelőzött, véletlen üstökös a történelemben, akinek munkássága hatás nélkül maradt a közgazdasági gondolat későbbi fejlődésében... Nevének a közgazdaságtan alapító atyái között kellene szerepelnie.”
- 17 A Francia Nyugat-indiai Társaság és a Francia Kelet-indiai Társaság megalapításának éve.
- 18 Ekkor alapították a világ első nemzeti bankját, a (Francia) Általános Bankot.
- 19 Legalábbis szerinte, a történelem ironiája ugyanis, hogy Kuznets kitüntetése után mindössze egy évvel, 1972-ben megjelent a Római Klub jelentése *A növekedés határai* címmel (Meadows et al). A kutatók az ún. rendszerdinamika (Jay W. Forrester) új tudományán keresztül vizsgálták a világ gazdaságának alakulását. Az LTG (Limits to Growth) matematikai modell követni tudta öt változó kölcsönhatását az idő függvényében. Ezek a következők voltak: világnépesség, iparosodás, szennyezés, élelmiszer termelés és erőforrás kimerülés. A szerzők több forgatókönyvet dolgoztak ki, s arra az eredményre jutottak, hogy ha fejlődésünknek nem adunk radikálisan új irányt, a mai értelemben vett ipari civilizáció a 21. század közepén kipusztul. Ennek fő okát az erőforrások korlátozott voltában látták. A Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, és William W. Behrens által jegyzett könyvet rögtön kiadás után 30 nyelvre fordították le, 30 milliós példányszámot ért el, ma is a fenntartható fejlődés irodalmának legtöbbit emlegetett darabja.
- 20 A „közgazdász”-t a tudomány megjelenése előtt természetesen idézőjelbe kell tennünk.
- 21 Angolul pontosabb a megnevezés: A CST rövidítés a *Catholic Social Thought* vagy *Catholic Social Teaching* kifejezést takarja.
- 22 Főleg a főáramú közgazdaságtanra, a haszonökonomiára gondolok, de a megállapítás igaz a morálökonomia világi, alternatív irányzataira is, sőt még az iszlám fiatalabb, kevésbé összeérett, indulataiban néha még le nem csillapodott eszmerendszerére és gazdasági tanítására is.
- 23 „Én távolabbra láthattam, de csak azért, mert óriások vállán álltam.” Levél Robert Hooke-nak (1675. február 5.).
- 24 Amely a gazdasági teória szintjén a legkidolgozottabbnak mondható a keresztény egyházak között, s amely lényegében azonos a többi Jézust követő felekezet ebbéli gyakorlatával, ld. pl. keresztény szocializmus..
- 25 Elhangzott Rómában, a Pápai Ergely Egyetemen 2011. december 12-én. Az értekezést a CatholicEducation.org jelentette meg, magyarul a mandiner blogon olvasható *Brit főrabbi: elvesztette-e a lelkét Európa?* címmel (2012. február 22.). Fent ebből a cikkből idézünk.
- 26 Szándékosan nem paradigmát mondom, mert bár a cél a közgondolkodás és mindennapi értékrend megváltoztatása, ilyen nem lehet cikkekből vagy mozgalmakkal létrehozni. Ki lehet dolgozni azonban olyan tudományos elméletet, amelyet elhisznek az emberek, s amelynek szellemében élve maguk idézik elő a paradigmaváltást.

A jogi, közgazdasági és a mérnöki tudományok szerepe a magyar gazdaságpolitikai döntések előkészítésében és végrehajtásában

A nemzetgazdaság a nemzet történelmének elválaszthatatlan része. Annak a fundamentumnak egyik alapköve, amelyre az egymást követő nemzedékek nemzetmegtartó identitástudatának épülnie kell!

A magyar nemzetgazdaság alapvetően két gazdasági ágazatra épült és épül: az iparra és a mezőgazdaságra.

Nyugat-Európa nagy változásai, technikai és társadalmi átalakulásai a reformkorig alig érződtek Magyarországon. Az osztrák és a cseh területek 18–19. századi iparfejlesztéséből hazánk kimaradt. Metternich szerint „Magyarországnak nem kell gyár, mert ott minden szegény emberre a földművelésben van szükség.”

Az ipari forradalom valóságos kibontakozása, vele párhuzamosan a polgári életforma visszavonhatatlan térhódítása az 1860-as évektől kezdődik hazánkban. Az 1867-es kiegyezés óriás lendületet adott a magyar nemzeti ipar kialakulásának és a mezőgazdaság modernizálásának. A kiegyezést követő évek, a millennium hatása robbanásszerűen léptette a magyar ipart Európa és a világ vérkeringésébe. Ami különösen kiemelkedő, hogy ennek a folyamatnak meghatározó eleme a magyar szellemi érték volt. Világhírűvé váltak a magyar szabadalmak, amelyek hozzájárultak olyan szakmakultúrák kialakulásához, amelyek Európa és a világ piacain az élmezőnyt jelentették.

- Jedlik Ányos (1861) a dinamó elvének a feltalálója,
- Mechwart András (1874) a hengerszék feltalálója,
- Déri-Bláthy-Zipernovszky (1885) a transzformátor feltalálói.

Ennek az időszaknak, az 1867–90-es évek ipari fejlődése élén a vas- és fémipar, az élelmiszeripar, az építőanyag-ipar, vegyipar, faipar, textil-, bőr-, ruházati, papír- és nyomdaipar, az energiaigényeket kielégítő szén-, és a nyersanyagot biztosító vasércbányászat állt. Tehát az iparszerkezet teljes tára.

Gépiparunk legfejlettebb ága a járműgyártás volt mind a vízi, mind a vasúti közlekedés vonatkozásában.

A Duna Gőzhajózási Társaság óbudai hajógyára Közép-Európa legnagyobb folyami hajóépítő üzeme volt. 1895-ig több mint 300 gőzhajót és 700 uszályt épített. Hasonlóan jelentős a Pesti vontató Gőzhajó Társaság, a Magyar Pest-Fiumei Hajógyár Rt. és az ezekhez beszállító kis és középvállalkozások sokasága.

1870-ben indul meg a Magyar Államvasutak Gépgyárában, a MÁVAG-ban a gőzmozdonygyártás. A kiegyezés évében alakul az Első Magyar Vagongyár Rt., amely 1880-ban a Ganz tulajdonába kerül. A magyar vasutakat 1880-tól kizárólag a magyar ipar látta el sínekkel, mozdonyokkal, vagonokkal és berendezési tárgyakkal. Évente 500 km vasútvonal került átadásra a forgalomnak.

A járműgyártás mellett a mezőgazdasági gépgyártás is kiemelkedő volt: ekék, vetőgépek, boronák, gőzüzemű cséplőgépek készültek. Az egyik legjelentősebb gyár Röck István gyára. 1868-ban alapított gyárat Láng István is, ahol az 1880-as években már 1000 LE feletti gőzgépek épültek.

Az élelmiszeriparhoz tartozó vállalkozások mennyiségben és minőségben kiváló árukat állítottak elő. Nemzetközi hírnévre tettek szert a malmok, cukorgyárak, olajgyárak, szeszgyárak, a kőbányai sörgyárak, vágóhidak és húsfeldolgozó üzemek.

Építőanyag előállító és építőipari vállalkozások tömege működött, iskolák, gyárak, középületek, városrészek nőnek ki a fölből az ország minden részén.

És ez a fejlődés töretlen, új találmányok születnek:

- Bánki Donát és Csonka János (1893) a karburátor feltalálói,
- Puskás Tivadar (1893) a telefon hírmondó feltalálója,
- Eötvös Lóránd (1896) a gravitációs inga feltalálója,
- Just-Hanamonn (1906) a wolframszálas izzólámpa feltalálója,
- Kandó Kálmán (1906) a háromfázisú váltakozó árammal táplált villamos vontatás feltalálója.

Ezek világszabadalmak voltak, ezekre iparágak épültek, a világ műszaki fejlődésének tényezőivé váltak és ma is azok. A magyar tudomány, a magyar műszaki fejlesztés eredményei történelmet írtak.

A létrejött iparágak tovább erősödtek a századforduló éveiben. Felépült Kispesten a Monarchia legnagyobb mezőgazdasági gépgyára, a Hofherr és Schrantz, Mosonmagyaróváron a Kühne gépgyár – mindkettő világhírű termékeket állított elő. A vasművek és gépgyárak egyesülete elégedetten írta a mezőgazdasági gépiparról: „minőség, szerkezet, a gépek kiállításának csínja és kivitele tekintetében gyáraink már felülmúlták az erős külföldi versenyt.”

A gőzkazánok, gőzgépek, gőzturbinák, vízi turbinák és szivattyúk világszínvonalú termékekké váltak. A Láng Gépgyár 1910 után 10 000 LE-s gőzturbinát készített. A belsőégésű motorokat a Ganz, Bánki Donát főmérnök irányításával kezdte el gyártani, és kezdetét vette 1910 után a dízelmotor gyártása is.

Megindult a hazai autóbusz- és tehergépkocsi-gyártás, a vezető szerepet a Győri Vagon- és Gépgyár, illetve az aradi Magyar Automobil Rt. töltötte be.

1913-ban Budapesten létesült a Monarchia legnagyobb repülőgép-építő üzeme, a Magyar Repülőgép Rt.

Egyes üzemek kifejezetten a hadsereg szükségleteinek kielégítésére épültek. Ilyen a Weiss Manfréd, és Győrben létesült a Monarchia legnagyobb ágyúgyára is.

A híradástechnikát és az erősáramú ipart a Siemens Telefongyár, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt., a Ganz és a Magyar Villamossági Rt. képviselte, sok más kisebb és nagyobb vállalkozás mellett.

Büszkén kijelenthetjük, hogy 1867-től 1917-ig, azaz 50 év alatt Magyarország nemzeti ipara felzárkózott a világ ipari teljesítményéhez, és rendkívül dinamikus gazdasági fejlődést eredményezett.

Mindez azonban nem valósulhatott volna meg a célirányos szakképzés nélkül. Mind a szakmunkásképző, mind a felsőfokú fémipari iskolák, mind az 1857-ben alapított Budapesti Műszaki Egyetem olyan ismeretanyagot adott hallgatóinak, hogy akár a műszaki fejlesztés, akár a gyakorlati munka során kifejtett eredményeik a világon mindenhol elismerést váltottak ki.

Természetesen mindehhez olyan jogi és pénzügyi feltételekre volt szükség, ami alapvetően és elsősorban a nemzeti érdekeinket vette figyelembe. Vagyis szolgálta a nemzet javát. A gazdasági ismeretek és műveletek is e cél irányában hasznosultak. Nem vált külön „tudománnyá” a közgazdaságtan, hanem beépült a mindennapok gyakorlatába, ami egy adott termékre vetítve azt jelentette: használati értékben többet adjon, mint az eddigi, hogy a hazai és a nemzetközi piacon is fizetőképes kereslettel bírjon, s ezért a lehető leg-

olcsóbb, a lehető legjobb kivitelben és optimális darabszámban kerüljön megvalósításra. Tulajdonképpen ezek a piac értékmérő jellemzői!

Követelmény volt, elsősorban az összetett (pl. motorkerékpár) termékek vonatkozásában: a tervtanulmány elkészítése (megvalósíthatósági tanulmány), amely taglalja a kereslet, a hely, idő és gazdaságossági kérdéseket, a tervcél, amely a műszaki követelmények mellé rendeli a célparamétereket, és a műszaki terv elkészítése, ami teljes részletességgel jeleníti meg a termék működésére és gyártására vonatkozó ismereteket. Ennek előírásait a Magyar Szabvány is rögzítette. Minden egyes fázist műszaki szakemberek zsűriztek, a továbblépés csak elfogadottság esetén volt engedélyezve. A műszaki és gazdasági ismeretek hasznosítása, a megvalósítás tehát egy helyen, egy időben, azonos képzettségű emberek bevonásával történt.

Ez a fegyvelmezett, elsősorban a mérnöki munkára alapozott gazdasági tevékenység és teljesítmény segítette át Magyarországot a trianoni diktátum, az 1930–32-es gazdasági válság és a II. világháború utáni újrakezdet időszakában. A világháborúban elpusztult az ország nemzeti vagyonának 40%-a. 1947-ig folyt a romeltakarítás és az újjáépítés, ezt követően az ország gazdasági működését a 3 és 5 éves tervidőszakok határozták meg (első 3 éves terv: 1947–49; első 5 éves terv: 1950–54; második 3 éves terv: 1958–60; második 5 éves terv: 1961–65).

1945 után indult meg a közszolgáltatási körön kívül eső magántárgyak kárpótlás nélküli kollektivizálása, az államosítás. Az üzemek, a gyárak azonban továbbműködtek eredeti profiljuk megtartásával. A névváltozás is csak néhánynál következett be.

Az első öt éves terv indításával egy időben 1947-ben, a terv és részleteinek kidolgozására, valamint végrehajtásának ellenőrzésére Tervgazdasági Tanácsot és Országos Tervhivatalt (OTH) létesítettek. Az OTH 1991-ben szűnt meg, tevékenységét a pénzügyminisztérium vette át. 1948-ban jött létre a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem mint önálló intézmény – 1953-tól Marx Károly nevet vette fel –, egyben megszűnt a Budapesti Műszaki Egyetemen a Közgazdaságtudományi Kar. Ezzel megteremtődött a szocialista gazdaságot és államépítést igazoló ideológia tudományos bázisa.

1949. január 25-én hozták létre a KGST-t (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) azzal a céllal, hogy a szocialista országok közötti gazdasági együttműködést erősítsék, és így a szintén 1949-ben megalakult Európa Tanács közös piaci elképzelését ellensúlyozzák. Az egyes termékek előállítására szakosodott tagállamok közötti kereskedelem kétoldali elszámolással folyt a konvertibilis valuta híján a tervgazdálkodás keretei között.

1947 és 1990 között a magyar gazdaságfejlesztésnek két szakasza különböztethető meg: 1970-ig az extenzív, a mennyiségi, 1970-től az intenzív, a minőségi szakasz. Az első szakaszra jellemző a túlzott, adottságainkat meghaladó iparosítás, a második szakaszra a kutatás és fejlesztés, és a fejlett technológiákra épülő mezőgazdaság térnyerése. Az 1970-ben létrejött OMFB (Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság) tevékenysége is ezen időszak eredményességét szolgálta.

Mivel a gazdaság szerkezete intézményesen tagozódott a szakminisztériumok működése szerint, a kutató- és fejlesztőintézetek megoszlása is ezt a sémát követte. Így pl.: Autóipari Kutató Intézet, Mezőgépjeltesztő Intézet, Kohó és Gépipari Minisztérium Tervező Irodája, Fémipari Kutató Intézet, Bányaiipari Kutató Intézet stb. Kiváló személyi összetételben, kiváló kapcsolatot tartva fenn a gyárakkal, üzemekkel és az egyetemekkel.

Az intenzív szakasz előkészítője, a bevezetés feltételeinek megteremtője az „Új Gazdasági Mechanizmus” 1968. január 1-jén történő beiktatása volt.

A reform három területen hozott lényeges változást:

1. Csökkent a központi tervezés szerepe, és nőtt a vállalati önállóság a termelés és a beruházás terén.

2. Liberalizálódtak az árak, vagyis a hatóságilag rögzített árak mellett az egyes termékek árai a piaci keresletnek megfelelően alakulhattak.

3. A központilag meghatározott bérrendszert egy flexibilisebb, bizonyos korlátok között a vállalatok által meghatározott szabályozás váltotta fel. Tehát az új gazdasági mechanizmus a központi tervezést és a piaci önszabályozást egyesítette a tulajdonviszonyok megváltoztatása nélkül. A rendszer a piacgazdaság hatékonyságát nem érte el, de az addigi és a szomszédos szocialista országokban továbbra is normának tekintett tervutasításos rendszert felülmúlta. Következménynek tekinthető az is, hogy a jövedelmek közötti különbségek nőttek.

Kádárnak az új gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatban kételyei voltak. Hozzászólásainak visszatérő motívumai, hogy milyen mértékben vállalható a kockázat: a világpiac felé való nyitás, a munkanélküliség, az infláció, az üzemi csődök és az esélyegyenlőségek megbontása tekintetében.

Felvetései vajon ma is aktuálisak? De mennyire! A legkínzóbb dilemmája azonban az, *hogy hogyan őrizhető meg a párt – a politikai döntéshozók – hegemon szerepe, ha a döntések meghozatalában és kivitelezésében a gazdasági racionalitás és szakszerűség érvényesül, azaz a hatalom hogyan és kiknek a kezébe kerül?* Ugyanis, az új gazdasági mechanizmus bevezetésével az ország gazdasági csődjét akarták megakadályozni a kezdeményezők, remegve attól, hogy a következmény nehogy egy második 56 legyen. Kádár egyik enje ezzel az indokkal tökéletesen egyetértett. Ugyanakkor másik enje tiltakozott az új mechanizmussal a rendszerbe beépülő kapitalista elemekkel szemben, hiszen ezek gyakorlattá válása „56” jogosságát is igazolják. Első enje győzött, „56” megismétlődésétől való állandó félelme mindennél erősebb volt! Tehát Kádár szerepe a mechanizmus előkészítésében jelentéktelen, döntése az elfogadottságra viszont meghatározó volt, hatalmi pozíciójánál fogva.

Nem sejtette, hogy a rendszerváltás magja ekkor lett elültetve!

A liberalizálódó Magyarország kihívást jelentett Brezsnyevéknek és a magyar „balosok” számára. Moszkva megálljt parancsolt a folytatásra, és előállt az a helyzet, hogy Kádár, akinek a támogatásával 1966–68-ban felülkerekedtek Magyarországon a reformerők, 1972 tavaszán szovjet szolgaként az ellenreform meghatározó személyiségévé vált. A folyamatot azonban megállítani akkor már nem lehetett.

A reform első célkitűzését, hogy csökkenjen a központi tervezés szerepe és növekedjen a vállalati önállóság a termelés és beruházás terén, a legkönnyebben teljesíthető feladatként kezelték a vállalatok vezetői. A folyamatra a legekleatásabb példa a Mezőgéptörzszt létrehozása 1971-ben és tényleges működtetése 1986-ig. A tsz-ek eddigi gépi technikájának kiszolgálását és részbeni biztosítását végző gépállomások megyei vállalatokká alakultak, melynek központi vagy anyavállalata általában a megyeszékhelyen, míg gyáregységei a megye területén elszórva, de inkább nagyobb községekben helyezkedtek el, a volt gépállomási bázisokra épülve. Mind az anyavállalat, mind a gyáregységek igazgatói, főmérnökei döntő többségben egyetemi végzettséggel, műszaki képzéssel rendelkeztek. Nem pártkatonának tekintették magukat, bár kivétel nélkül párttagok voltak, hanem szakembernek, műszaki és gazdasági vezetőnek, ehhez tulajdonosi magatartást is tanúsítva. Ezeknek a vállalatoknak az összessége, a 27 mezőgazdasági gépgyár alkotta a Mezőgéptörzsztöt, melynek feladata a magyar mezőgazdaság technikai hátterének biztosítása volt, így az ország legnagyobb konglomerátumává vált, szinte teljesen önálló működéssel, lényegtelen beszámolási kötelezettséggel a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium felé. A magyar mezőgazdaság akkori gépigényének a 60%-át ezek a vállalata-

tok produkálták. Az állam szerepe a fő gazdasági irányvonalak, ezen belül célprogramok meghatározásában és az ehhez kapcsolódó anyagi források biztosításában merült ki. A végrehajtás teljes fázisa vállalaton belül zajlott, a fejlesztéstől az értékesítésig. A kereskedelmi folyamatok – mind a külkereskedelmi, mind a belkereskedelmi – kiereszkolták a KGST-n kívüli vállalati együttműködések szoros kapcsolatait. A 70-es évek közepétől fejlesztési, gyártási és közös értékesítési folyamatok indultak, főleg német, olasz, francia és magyar vállalatok között.

A világszínvonalba ekkor berobbanó nagyüzemi mezőgazdasági termelésünk a legmodernebb gépi technikát és technológiát követelte meg, amelyre a magyar ipar akkor még nem volt felkészülve, ezért ennek biztosítása nyugati import útján volt lehetséges és szükséges. Ugyanezek természetesen a nemzetgazdaság más területeire is érvényesek voltak, de legélesebben ez a mezőgazdaságban jelentkezett.

Ekkor jöttek létre az úgynevezett „termelési rendszerek”, amelyek szinte kizárólag nyugati technikákra és technológiákra specializálódtak – Nádudvar, Bábolna, Szekszárd stb. – és látták el eszközökkel a rendszerekhez kapcsolódó tsz-eket és állami gazdaságokat. Ehhez azonban iszonyú sok pénz kellett, amihez csak kölcsönök útján lehetett hozzájutni. A kölcsönöket elsősorban azoknak az országoknak a bankjai folyósították, ahonnan technikai eszközöket vásároltunk. A kölcsön szerzési lehetőség kibővült azzal, hogy 1982-től tagja lettünk a IMF-nek, a Nemzetközi Valutaalapnak, ami azt jelentette, hogy megfelelő kvóta befizetésének fejében kölcsönöket vehettünk fel a gazdaság működtetéséhez és az adóságaink törlesztéséhez. Ezzel a lépéssel indult meg az ország fokozódó eladósodása, aminek nem szabott semmi gátat. Azaz jórészt gátat szabhatott volna, ha azoknak a hazai műszaki fejlesztéseknek az eredményeit, amelyeknek a célja a nyugati import kiváltása volt, a nyugatnak elkötelezett „termelési rendszerek”, tsz-ek, állami gazdaságok befogadták, kihasználták volna, mely eszközök műszaki paraméterei és árfekvései megegyeztek, sőt sok esetben jobbak voltak a nyugati import gépeknél, amit ők maguk is elismertek. Itt elsősorban a legnagyobb értéket képviselő önjáró és vontatott betakarító és célgépek domináltak.

A fejlesztések a legpéldásabb összefogással történtek mind a tervezők, mind a gyártók között. Nemzeti feladatnak tekintettük a bizonyítást – aminek nagyon sokunk tevékeny részese volt –, s ha feltételeink mások is, de mindent tudunk, amit nyugaton, és a versenyre készen állunk! *Itt szeretném kihangsúlyozni, hogy a fejlesztő, a tervező mérnök, mindig versenyben áll önmagával és a világgal, hiszen ez szakmája eredetéből adódó alapvető követelmény, és az is, hogy felelősége másra soha nem hárítható!* Tehát gondolkodása csak pozitív lehet! A hazai fejlesztésű és gyártású mezőgazdasági gépeink összehasonlító vizsgálatait az import gépekkel párhuzamosan azonos táblán, valamelyik rendszer – IKR, Bábolna – vagy tsz földjén történt. A minősítő a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium Műszaki Intézete, de a leendő felhasználó vagy a feldolgozó képviselője – előttünk akkor még érthetetlen módon – nem a magyar termékért drukolt, holott az eredmények az előírás szerinti agrotechnikai és műszaki követelményeket maradék nélkül teljesítették.

Egy példa a számos közül: sok ezer hektáron termeltünk akkor cukorrépat az országban, ehhez igazodott a magyar cukorgyári kapacitás is. Tudvalevő, hogy a hozam minőségét és mennyiségét döntően a betakarítás időbelisége és vesztesége határozza meg. Az optimumra való törekvés érdekében elengedhetetlen volt a legkorszerűbb betakarító gépek használatba vétele. A termelési rendszerek a technikailag és árban is világszínvonalon álló francia Herriau típus mellett döntöttek. Az import gépek ára azonban elviselhetetlen terhet jelentett a cukorrépa ágazatnak, ezért a Mezőgéptrösz, a MÉM-el egyeztetve, ezek

kiváltására hazai fejlesztésű és gyártású gépek előállítását kezdeményezte. A kezdeményezés sikerrel járt. A Mezőgépfelvezető Intézet tervezésében, a Szekszárdi Mezőgép Vállalat gyártásában és a Danuvia közreműködésével a legkorszerűbb agrotechnikai és műszaki paraméterekkel rendelkező – egymenetes (a répafejet levágó, a szarát kiemelő és pótkocsiba továbbító) – RTA-602 típusjelű [répa termesztési alapgép] betakarítógép a mezőgazdaság számára 20 db-os 0 szériával 1982 őszére rendelkezésre állt. Ugyanilyen eredményes volt az önjáró paradicsom-, zöldborsó-, zöldbab-, vagy a szőlő- és bogyós-gyümölcs-betakarító gépeink fejlesztése is.

A választás lehetősége tehát a felhasználók kezében volt; vagy hazai gyártású gépek, vagy export gépek biztosítsák a magyar mezőgazdaság meghatározó szegmenseinek igényeit. Alapvetően két momentum határozta meg a döntésüket:

A konkurencia – példánkban a francia fél, de az eset általánosan tekinthető – a magyar fejlesztés eredményét látva, az eladási árait hirtelen irreálisan alacsonyra csökkentette, amivel a magyar árak nem voltak versenyképesek, így a gyártásba vétel nem volt vállalható, vagy ha már megkezdődött, le kellett állítani. Az természetes, hogy a felhasználó, a vevő az olcsóbb berendezést választotta, ezzel a hazai, tehát a magyar kínálatra nemet mondott. Ettől a pillanattól kezdve azonban az import árak két-háromszorosára növekedtek. Erre a mezőgazdaság fizetőképes kereslete csak úgy tudott megjelenni, ha a különbséget az állami támogatás fedezte. *Ezzel a magyar állam nem a magyar nemzeti ipart és közvetve a mezőgazdaságot, hanem a konkurens tőkét támogatta az ország további eladósodásának terhére.*

A nyugati konkurencia egyszerűen lefizette, korrumpálta a felhasználókat, melynek formái: bankbetét az illető ország pénznemében és bankjában, kereskedelmi és műszaki képviselő biztosítása, ajándékozások különböző formái, ösztöndíjak, utaztatás, ami „tanulmányi utak” nevét viselte és tartott a Húsvét-szigetektől az alaszakai vadászatokig.

Külkereskedelmünk is a tőkés piac totális befolyása alá került. Az egy-egy iparágra szakosodott külkereskedelmi vállalatokon belül nyugati és keleti reláció tevékenykedett. A tőkés ügyletek döntő többsége nem a magyar fél számára volt előnyös, a kenőpénz már akkor is, ott is eredményesen működött.

Az ismertetett folyamatok a magyar nemzetgazdaság minden területén a párt és az állami vezetés tudtával és beleegyezésével zajlottak.

Kádári megfogalmazás szerint „a szocializmus építése töretlenül halad elvtársak, biztos lépésekkel menetelünk a szocializmus teljes kiteljesedése felé”. Ennek a menetelésnek az eredménye, Fekete János gátlástalan vezényletével az ország teljes eladósodása mellett, a szociálkapitalista rendszer tudatos és folyamatos kiépítése volt, melynek keretét az életminőség fokozatos javulása jelenítette meg. Lakásépítési programok, tsz melléküzemágak, termelőszövetkezeti csoportok, háztáji művelés, a termelő és szolgáltató magánszektor folyamatos tágitása stb. A tulajdonszerzési lehetőségek biztosítása: hétvégi telkek, nyaralók, tartós háztartási cikkek kínálata stb. Külföldi utazási lehetőségek bővülése. Mindebben mélyen beleágyazva folyt az emberek tudati és lelki rombolása, a magyarság és a nemzet tudat, a szolidaritás, a hit és az erkölcs pusztítása, melynek eredményei napjainkban kulminálnak. Ez a „legvidámabb barakk” ugyanakkor egy nemzetellenes diktatúra karmaiban élt, átszöve a legaljasabb spicli rendszer, a korrupció és a hazugság minden szálával, a pártoligarchák korlátlan politikai és gazdasági hatalmával.

A rendszerváltás magja tehát elkezdett csírázni!

Mi volt ennek a közvetlen háttere? 1980. január 1-jén bevezetésre került a „II. új gazdasági mechanizmus”. Ennek alapvető célja az 1972-ben folyamatában lefekezett, de mégis élő piaci elemek visszacsempészése, legalizálása a gazdaságirányítási rendszerbe.

1980 elején a KB Gazdaságpolitikai Osztályán szigorúan titkos minősítéssel tanulmány készült az 1965 márciusában létrejött Európai Közösség (EK) rendtartásáról és Magyarország külgazdasági kapcsolatairól. A tanulmány célja az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet az 1968 óta egységes vámhatárok között élő EK országaival kialakítandó kapcsolatok szükségességére.

A tanulmány kimondta: érdekeink megkívánják, hogy az EK fokozatos bővülésével párhuzamosan, pozícióink romlásának megakadályozása érdekében Magyarország is átfogó megállapodással rendezze gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatait e szervezettel. Számolni kell azzal, hogy a szocialista országokban ilyen lépés gyanakvást kelt, s az is előfordulhat, hogy nagyobb politikai nyomás nehezedik ránk. Ezért a szocialista országok számára hangsúlyozni kell, hogy a megállapodás a békés együttélés politikáját erősíti, amely a helsinki záróokmány alapelve. Figyelembe kell venni azt is, hogy Nyugat-Európa legtöbb országában a szociáldemokrácia van hatalmon, melynek politikai filozófiájától nem áll távol az ilyen irányú rendezés politikai elfogadtatása.

A tanulmány kihangsúlyozta, és ez nagyon fontos, hogy az egyezményvel a magyar vállalatok nem kerülnek idillikus helyzetbe az EK piacán, sőt a verseny következtében nyomás fog nehezedni rájuk, ám ez hosszabb távon gyümölcsöző lehet.

Ez a helyzetelemzés tökéletesen helytálló volt, de akkor miért nem tettünk meg mindent annak érdekében, hogy védjük magunkat, miért nem készültünk fel a versenyre? Pedig, minden esélyünk megvolt, úgy a politikai mind a gazdasági, hogy kikényszerítsük nyugatról a partneri viszony elismerését.

Mi volt a politikai esélyünk? Hát az, hogy a vasfüggöny mögé legalísan a tőke és vonzatai Magyarországra léphetett be először!

És mi volt a gazdasági esélyünk? Hát az, hogy a hetvenes évek közepétől a magyar kutatás-fejlesztés kimagasló eredményeket ért el. Versenyképes ágazatok jöttek létre, ennek következtében versenyképes árualapokkal rendelkezünk. Mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk, a közúti járműgyártásunk, az optikai, informatikai, elektrotechnikai, finommechanikai és az alumíniumipari termékeink elérték az európai színvonalat, sőt sok esetben meg is haladták azt. Kézműipari termékeink pedig a világszínvonalat jelentették. Mérnök, technikus, ipari tanuló képzésünk és szakmakultúránk a világ minden táján elismerést aratott. A kutató és fejlesztő intézetek célirányosan, célprogramok mentén dolgoztak és kiváló eredményeket értek el. Bejelentett szabadalmainkkal a világ élmezőnyébe kerültünk. Tehát minden alapunk megvolt ahhoz, hogy versenyképesek legyünk. Ezt a kiváló szellemi, fizikai és manuális kapacitást kellett volna az optimumon járattatni!

A magyar mérnök társadalom ezzel tisztában volt, pontosan tudta a helyét és szerepét, erejét megfeszítve dolgozott. Munkáját az egészséges sikerélmény mellett nemzeti elkötelezettsége és versenyszelleme is inspirálta. Sajnos nem ez volt a jellemző a közgazdászok köreibre.

Nem értették és ma sem értik, hogy nincsen gazdasági verseny fizetőképes kereslettel bíró árualap nélkül. A kereslet kielégítésének feltétele kétféle lehet:

1. Azt termelem, amit a piac egzakt módon meghatároz, ami legkevésbé sem szellemi, mint manuális kapacitás kérdése (magyarul bér munka), ami huszonöt év óta a magyar gazdaságra jellemző és ami a rendszerváltást követően szinte egyeduralkodó.

2. Saját szellemi tulajdonra épülő termékgyártás, amit nekünk kell a piac felé kínálni

és elfogadtatni, ami azonban állami szerepvállalás és hazai referencia nélkül szinte lehetetlen. Ez nemcsak ránk, hanem a világgazdaság minden fejlett és fejlődő országára érvényesülő feltétel volt és lesz! E nélkül versenyképes gazdasági fejlődés, húzó ágazatok megjelenése nem lehetséges.

Nem ezt tettük. Pedig a ma is és az akkor is meghatározó pozícióban lévő, politikailag stabil közgazdászok (tervhivatal, egyetemek, pénzügyintézetek stb.) élhettek volna befolyással, de nem éltek. Akkor is, ugyanúgy, mint ma, a kölcsönök fejében elfogadták, elfogadtatták a politikával a Nyugat diktátumát: pénzért piacot! Ennek egyenes velejárója volt az ipari termelés válogatás nélküli drasztikus csökkentése és az ezzel járó piaci pozícióink fokozatos feladása. 1986-ban a központi alapból a kutatás-fejlesztésre fordítható költségek a féltre csökkentek. A kutató-fejlesztő intézetek programjait kénytelenek voltak befejezetlenül abbahagyni, sőt tevékenységüket végleg befejezni, így pótolhatatlan szellemi értékek veszttek kárba.

Tisztelt Közgazdász Hölgyek és Urak! Tudják Önök, hogy ez a lehető legnagyobb pazarlás? Mikor a magyar mérnök társadalom ez ellen a legerélyesebben tiltakozott, az Önök válasza az volt: „minek olyannal foglalkozni, amit már máshol kitaláltak vagy kitalálnak, majd megvesszük tőlük”. Önök sem akkor nem voltak tisztában, sem most nincsenek tisztában a „saját szellemi tulajdon” fogalmával és erejével. Produktív nemzeti ipar és mezőgazdaság e nélkül nem létezhet. Tudják Önök, hogy iparágaink épültek a magyar szabadalmakra, a magyar szellemi eredményekre? Tudják Önök, hogy mit jelent a gyártási folyamat, a szakismeret? Tudják Önök, hogy a világon mindenhol elismert szakmakultúránk ebből fakadt, hogy a magyar mérnök és szakmunkás külföldi keresettsége erre épült? Tudják Önök, hogy a társadalom gazdasági és erkölcsi létalapja a szellemi és a fizikai munka és, hogy ezek szét nem választható kategóriák? Sokak szerint a közgazdaságtan követő tudomány, de, hogy ennyire az legyen, az már bűn. Napjainkra sem változott semmi! Fennhangon harsogják, hogy a válságból való kilábalás meghatározó lehetősége a munkahelyteremtés!

Ez valóban így van, de csak akkor, ha az tudással és szakmai tartalommal van feltöltve, melynek alapja a szakmunkás- és a felsőfokú képzés célirányos volta.

Apropó, válság! Ez a válság nem termelési válság, hanem aljasul manipulált pénzügyi spekulációk halmaza, a neoliberais gazdaságpolitika eredménye, ami születése pillanatában megbukott, hiszen kibékíthetetlen uralkodó és kiszolgáló szektorokra osztotta a világot a piac és a pénz korlátlan hatalmának büvöletében, a globalizmus jegyében.

Magyarországon a nyolc évet regnáló posztkommunista–balliberális kormány a neoliberais minden jegyét magán viselve, nemzetromboló tevékenységével mélypontra taszította az országot.

Ahhoz, hogy az értékek ismét a helyükre kerüljenek, tudatos nemzeti gazdaságpolitikára van szükség, ami csakis a legteljesebb társadalmi összefogással lehetséges. A társadalmi összefogás alapvető feltétele pedig a közös cél meghatározása. Olyan célé, aminek a megvalósításához lehetőségeink, adottságaink és képességeink tudatában és birtokában kell tevékenykednünk, melynek mozgósító erővel kell bírnia.

Az 1980. év elején készült tanulmány azt javasolta, hogy belső politikai csatornákon kapcsolatot kell keresni a hatalmon lévő, Magyarországhoz érzelmileg is legközelebb álló Németországi Szociáldemokrata Párthoz (SPD), és segítségükkel kell megvizsgálni, hogy

a magyar közeledés esetén az EK kész lenne-e a kereskedelmi kapcsolatok kölcsönösen előnyös átfogó rendezéséhez.

Havasi Ferenc a PB tagja azonnal támogatta az elképzeléseket, amihez Kádár beleegyezését is megszerezte. Kádár most először adott szabad jelzést a nyugati nyitáshoz.

Havasi NSZK-beli útjára 1986 májusában került sor. Találkozott Kohl kancellárral és Straus bajor miniszterelnökkel. Mindkettő előtt megerősítette a vezetés eltökéltségét, hogy Magyarország, a helsinki együttműködés szellemével összhangban, hajlandó szorosabb kapcsolatok kiépítésére a nyugat-európai országokkal, ezen belül elsősorban az NSZK-val. A találkozásokon részvevő Horváth István nagykövet szerint Havasi kimondta, hogy „*a szocialista államberendezkedés életképtelen*”. A látogatás legfőbb célja azonban egy névre szóló hitel kieszközlése Magyarországnak, amellyel az NSZK jelezné, hogy közvetlenül érdekelt a magyar reformok támogatásában, ezáltal a kölcsön Havasi személyéhez is kötődne.

A hiteltárgyalások kezdetéről a legfelső politikai körökben a nagykövet szerint csak Kádár János, Havasi Ferenc, Németh Miklós és Horn Gyula tudott. Hogy miért maradt ki Fekete, ez számomra talány. Ámbár lehet, hogy az ő más irányban kitaposott útjai zavarták volna az egyezséget?

Grósz 1987 októberi NSZK-beli látogatása alkalmából írták alá az 1 milliárd márkás hitel-megállapodást.

Mit jelentett ez az NSZK számára? Szépen fogalmazva a politika nyelvén azt, hogy az NSZK kormányja bízik a magyar reformfolyamatok hosszan tartó sikerében. A tőke nyelvén meg azt, hogy megszereztük, benn vagyunk Kelet-Európa KGST-piacán nemcsak áruval, hanem működő tőkével is, azaz a piacgazdaság – bár még csak a szocialista rendszer viszonyai között, de – teret kapott. Ennek azonban minél előbb meg kell teremteni a jogilag védett, intézményes formáit. A tőkének tudniillik ez az egyik legfontosabb elvárása. A kihelyezés biztonsága!

És mit jelentett a hitel Magyarország számára? A túlélést! Azt a kommunista nómenklátúra is tudta, sőt nagyon is tudta, hogy az államcsőd fenyegetettségéből, a szovjetek még szorítóbb markából csak a Nyugat felé lehet menekülni. Hogyan? Biztosítsunk jogilag védett piacot a Nyugatnak, és ezért kapjunk kölcsönt, azaz működő tőkét! Vagyis pénzért piacot! Nem árut, piacot! Ez a neoliberais gazdaságszemlélet teljes győzelmét jelentette már akkor is.

A magyar piaci jogvédelmet a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. törvény garantálta.

A törvény célja, hogy:

- korszerű jogi keretek megteremtésével segítse a népgazdaság jövedelemtermelő képességének javítását, a piaci jellegű termelési-értékesítési együttműködés fejlődését, a tőkeáramlás, valamint a külföldi működő tőke gazdaságunkba való közvetlen megjelenését;
- a törvény mozdítsa elő a társadalmi tulajdon, különösen pedig az állami tulajdon hatékonyabb hasznosítását;
- a gazdálkodó szervezetek és az állampolgárok közötti együttműködés akadályainak megszüntetésével váljon lehetővé az egyéni megtakarítások közösségi hasznosítása [vagyis a lopott pénzek legalizálása];
- nyíljanak nagyobb és biztonságosabb lehetőségek az állampolgárok társadalmi érdekekkel összhangban álló vállalkozásai számára;
- a gazdasági társaságok működése ne korlátozza a versenyt, ne teremtse monopóliumokat, ne sértse a hitelezők érdekeit és a közérdeket.

A rendszerváltás 1968-ban elvetett magja tehát 20 év múlva az 1988. évi VI. törvénnyel meghozta a gyümölcsét!

A törvény alapvetően a német társasági törvény sémájára készült, Sárközy Tamás és szerzőtársai szerkesztésében. Itt is bizonyossággá vált, hogy a jog érdekérvényesítő szerepének nincsenek határai.

Sárközy büszke arra, hogy 1998-ra a gazdag németek után másodikként fejeztük be a privatizációt, és hogy a jobb- és baloldali politikusok „az én társasági törvényem alapján szereztek nagy vagyont”.

1988-ban az állam vállalkozási vagyona kb. 2200 milliárd Ft-ban volt megállapítható, a privatizálás szempontjából számba jöhető vállalatok száma pedig 2000 feletti volt. A privatizáció kezdetén, tehát 1989-ben, megközelítően a nemzeti vagyon 90%-át tette ki az állami tulajdon. Adósságunk – ami 1970 és 1989 között halmozódott fel – nettó 14 milliárd dollár volt, amiből a nettó forrásbevonás 1 milliárd dollár, a többi a kamat és az árfolyamvesztés.

1990. február 17-ére az MDF elnöksége Mérnök Fórumot hirdetett a Budapesti Műszaki Egyetemre. 800 fő várta az előadó Antall József miniszterelnök-jelöltet. Beszédének lényege: „a magyar műszaki értelmiség részvétele és tapasztalatának felhasználása nélkül nem lehet a rendszerváltást végrehajtani.” A magyar műszaki értelmiség hitt e szavaknak. Odaadó elkötelezettséggel, óriási lelkesedéssel készült az önzetlen segítségre és szerepvállalásra. A műszaki értelmiség ismerte a magyar ipar erősségét és gyengeségét. Ismerte a termelési folyamatok és a rendelkezésre álló termelési kapacitások kihasználhatósági és piaci lehetőségét, a magyar szabadalmak, a magyar szellemi tulajdonok megvalósulásának és értékesítési feltételeinek módját. Óriási szellemi kapacitás állt tettere készen!

Az MDF-ben megalakult „Mérnök-Technikus Fórum” felölelte a műszaki értelmiség színe-javát. Ennek ellenére nem kellettünk!

A magyar ipar egészének – nehéz-, könnyű-, hadi, építő-, bányá-, energiaátviteli... stb., és az ágazatokhoz kapcsolódó kutató-fejlesztő intézetek – tulajdonosi jogait és felügyeletét Antall József az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumra bízta. Az oda kinevezett miniszter, a közgazdász Bod Péter Ákos sajtósági elvet állított fel a minisztérium feladatáról és működéséről:

- az IKM-ben nincs szükség mérnökökre, csak közgazdákra,
- minél előbb meg kell szüntetni az IKM tulajdonosi és felügyeleti szerepét, a minisztériumnak politizálnia kell.

Mindkét gondolat székfoglaló beszédének fő vonalát képezte, amit regnálása idején következetesen be is tartott. A magyar ipar felszámolása, piacaink feltételek nélküli kiárúsítása a privatizáció égisze alatt ekkor kezdődött és vált visszafordíthatatlan folyamattá.

Az Állami Vagyonügynökség a Közgazdasági Egyetemet és a Nemzetközi Bankárképzőt végzett Csepri Lajos ügyvezető igazgató és az igazgatótanács elnöki posztját betöltő jogászprofesszor, de emellett mindenhez értő – a tudománypolitikai, a privatizációs és a bankfelügyeleti feladatokat is ellátó – tárca nélküli miniszter, Mádl Ferenc tevékenységével is ezt az időszakot fémjelzte.

Szóban és írásban, kihasználva minden lehetőséget követelte az MDF mérnök-technikus fóruma – a legszélesebb műszaki értelmiségi háttérre támaszkodva – annak az általunk teljes mértékben támogatott kormányzati programnak a végrehajtását, amelyek közül a legfontosabbnak tekintettük:

- az állami tulajdon védelmét,
- a kutató-fejlesztő bázisok ésszerű állami működtetését,
- a prosperáló iparágak felszámolásának azonnali leállítását,

- az iparitanuló-képzés gazdasági feladatokhoz való alkalmassá tételét,
- a kis- és középvállalkozói kör fejlődésének, versenyképességének a támogatását és
- az azonnali személyi változtatásokat az állami vállalatok élén.

Az ezekért felelős miniszter részéről indokok nélküli teljes elutasítást kaptuk, sőt el-lenségének tekintett minket.

1990. december 20-tól 1991. december 15-ig az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium közigazgatási államtitkára voltam. Azt követően a Hadiipari Hivatal elnöki posztját töltöttem be 1993. május 15-ig címzetes államtitkárként mindaddig, amíg az SZDSZ-paktum ki nem követelte a hivatal megszüntetését és a hadiipari vállalatok felszámolását, illetve privatizációját. Én a privatizációt akkor is és ma is eszköznek, a miniszter és körei célnak tekintették. Antall József lelkiismeretét azzal nyugtatták – akiben egy-egy találkozáskor úgy tűnt, hogy felébredt a kétség: „a piac majd mindent megold”. És ez megnyugtatta a miniszterelnököt.

Magyarország a jogászok és a globális érdekeket kiszolgáló neoliberális közgazdászok, ezen belül a bankok és bankárok hálójába került, és a rendszerváltás óta ebben vergődik. A műszaki értelmiség teljesen kiszorult a gazdaságirányítási szférából, pedig közreműködésük nélkül a nemzetgazdaság működésképtelen. Ők a természettudományokra épülő tudományágakat, az értékkeremtő szakmákat képviselik és művelik. Mindenkor és mindenhol ők a gazdasági stabilitás és növekedés letéteményesei. Munkájuk eredménye értékben mindig kifejezhető, legyen az akár szellemi, akár anyagi jellegű.

A másfél évszázados magyar ipartörténet sikerei bizonyítják a műszaki értelmiség nélkülözhetetlen jelenlétét a gazdasági folyamatok egészében, a tervezésben, a végrehajtásban és a folyamatos megújulásban.

Mit neveznek ma közgazdaságtannak? Hivatalosan olyan „társadalomtudományt”, amely a gazdasági rendszerrel, vagyis a javak megtermelésével, elosztásával, értékelésével és fogyasztásával foglalkozik. A közgazdaságtan két legfontosabb ága: a gazdaság szereplőinek (emberek, háztartások, vállalatok) döntéseit vizsgáló mikroökonómia és az ország gazdasági kérdéseivel foglalkozó makroökonómia. A közgazdászok gyakran megkülönböztetik a pozitív közgazdaságtant, amely a gazdasági jelenségek értékelés nélküli magyarázatával és leírásával foglalkozik, és a normatív közgazdaságtant, amely értékítéletet alkot és a jövőre vonatkozó döntéseket lenne hivatott megalapozni. Ez azonban csak akkor volna lehetséges, ha a közgazdaságtan olyan felkészülést, tudáshalmazt adna művelőinek, amelynek birtokában egy-egy termelési – akár a makro-, akár a mikroökonómiai – folyamat egészét ismerné és értené! Ezek hiánya adja azt a bátorságot, hogy modellekhez rendelik az általuk nem ismert folyamatokat, mechanizmusokat, melyeknek eredménye nemcsak a célfüggvény hibás felállítása, hanem a generális tényezők hatásvizsgálatának teljes félreértelmezése is. Mindezt tetézi, hogy nézeteik, elképzeléseik izmusfüggővé váltak, hiszen egymást is kihangsúlyozottan megkülönböztetve képviselnek konzervatív, liberális, neoliberális, jobb- vagy baloldali álláspontokat. A diktatúra utolsó harmadától kezdve döntő többségük a globális pénzvilág feltételek nélküli kiszolgálójává vált, így a nemzetközi érdekszféra támogatását is élvezve, politikai befolyásuk lehetőségeivel élve a magyar gazdaságirányítás és pozícióinak elfoglalási jogát vindikálták és vindikálják a maguk számára. Ebből következik, hogy Magyarországnak húsz éve nincs célirányos gazdasági programja, ezen belül sem ipari, sem mezőgazdasági politikája. Mindkét ágazat versenyképes termelési bázisait az izmusok befolyása alatt eladták vagy felszámolták, piacainkat kisajátították, a globális pénzvilág totális kiszolgáltatóitjaink lettünk. Állam- és deviza-eladósodottságunk 2002-t követően – soha nem tapasztalt módon – meredeken

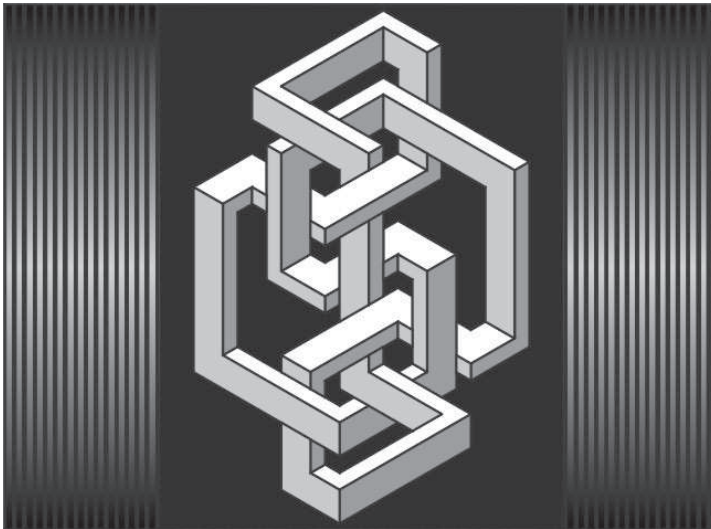
emelkedett. A gazdasági csőd elkerülésének eszközeként az ország szuverenitását megkérdőjelező feltételek teljesítéséhez kötött hitelek váltak.

Orbán Viktor miniszterelnök, kormányának megalakulását követően többször kezdeményezett „az ország vezető közgazdászaival” konzultációs találkozót gazdaságunk eredményessé tétele érdekében. A közvélemény előtt az vált ismerté, egyben elfogadhatatlanná is, hogy tízen harmincféleképpen értékelték és tippeltek a kibontakozás esélyeinek a lehetőségeire. Tehát tippeltek, ami azt jelenti, hogy vagy bejön, vagy nem. Interjúk százaiban elemzik az eseményeket – azok elteltével. A „gondterhelten” levont következtetésekből szükségessé váló cselekvési javaslatok azonban az esetek döntő többségében csak a vagylogosság szintjét érik el.

A gazdasági folyamatok objektív elemzéséből levont tényadatok, azok feldolgozása alapvetően a közgazdaságtan fogalomkörébe tartozik. A következtetések jövőt alakító értelmezése a gazdasági tervezés, a gazdaságpolitika meghatározása azonban csak a reáltudományok, a reálértelmiségi bevonásával lehet sikeres. És ez az a pont, *ahol a közgazdaságtan mint társadalomtudomány és a természettudományok – benne a mérnöki tudományok – kötelezően ki kell hogy egészítsék egymást.*

A Nemzeti Kormány programjának sikeres végrehajtása, az „Új [II.] Széchenyi Terv” és a „Széll Kálmán Terv” teljesülése, a gazdasági növekedés tényleges beindulása – ami az adósságállomány csökkenésének is alapkérdése – csak akkor válhat valóra, ha a magyar műszaki értelmiség ismét elfoglalhatja másfél évszázad alatti, eredményekkel bizonyított nemzetépítő szerepét.

A magyar nemzetgazdaság jelent és jövőt teremtő feladatát csak akkor lesz képes betölteni, ha az a Magyarország érdekeit szolgáló jog, közgazdaság és az értékeket teremtő természettudományok harmonikus együttműködésére épül!

I. Péter cár hadiflottájáról

1721. október 22-én ünnepi ülést tartott a Szenátus Péterváron, az északi háborút (1700–1721) lezáró nystadi béke megkötése alkalmából. Az ünnepi ülésen Golovkin kancellár emlékezetes szavakkal fordult a békét „kivívó” I. Péter cárhoz: „[...] az ismeretlenség homályából az egész világ dicsőségének színterére és úgyszólván a nemlétből a létbe vezetgeténnk elő, és a politikai nemzetek társaságához kapcsolattunk [...]”¹

Valóban, a nystadi béke révén – kijutván a Balti-tengerre –, I. Péter geopolitikai értelemben is új vizekre kormányozta „Oroszország-hajót”. A béke fontos állomás volt Oroszország nagyhatalmi állásának megalapozásában.

Hosszú út vezetett idáig. A 17–18. század fordulóján, Oroszország előtt még az évszázados történelmi feladvány állt: északnyugaton kijutni a svédek által uralt Balti-tengerre („ablakot vágni Európára”), délnyugaton pedig felszámolni az oszmán-tatár fenyegetettséget a Krím térségében (kijutással az Azovi- és a Fekete-tengerre). Mindezt gazdasági és geopolitikai okok indokolták.

Ami az előbbi okokat illeti, a „Péter előtti” Oroszország gazdasági fejlődésének lehetőségeit beszűkítette az a körülmény, hogy az ország nem rendelkezett közvetlen tengeri kereskedelmi összeköttetéssel Európa gazdaságilag fejlett nyugati régiójával. Nyugat-Európa felé Arhangelszk volt Oroszország egyetlen, világtengerekre is kivezető (fehértengeri) kijárata. (Másik jelentős kikötője, Asztrahány, a zárt Kaszpi-tengerre szolgált, mint ázsiai tranzitkereskedelmi központ.) Az arhangelszki kikötő a mostoha időjárási viszonyok miatt csak időszakosan – a nyári hónapokban – működött, ráadásul a rajta keresztül történő kereskedelmet nehezítette, hosszadalmassá tette, drágította, hogy csak Skandinávia megkerülésével lehetett bonyolítani. Következésképpen, a részvétel igénye a közvetlen európai kereskedelmi áruforgalomban a Balti-tengeren át, kétségtelenül elemi érdeke volt Oroszországnak.

Nem kevésbé játszottak szerepet a geopolitikai okok. A „Péter előtti” Oroszországnak az európai status quóban elfoglalt előnytelen pozíciója két olyan egyezményre vezethető vissza, melyeket vesztés félként kényszerült megkötni a háborúktól sújtott 17. század második felében. Mindkét egyezmény Oroszország ellenlábasainak (északnyugaton a svédeknek, délnyugaton az oszmánoknak) az érdekeit preferálta. A Svéd Királyság által 1661. június 21-én ráoktrojált kardiszi egyezmény északnyugat (azaz a Balti-tenger) felől gyakorlatilag bezárta Oroszországot a szárazföldre. Ugyanilyen helyzet alakult ki délnyugaton (az Azovi- és a Fekete-tenger) felől, az Ottomán Birodalommal 1681. január 3-án aláírt bahcsiszeráji egyezmény következtében. Satuba szorítva, az orosz állam európai tájékozódásának, kapcsolódásának főiránya a nyugati szomszéd (a litván állammal unióban álló) Lengyel Királyság (Rzeczpospolita) felé mutatott. Jóllehet Oroszországnak a 17. század elején és közepén még súlyos védekező háborúkat kellett vívnia az ő rovására terjeszkedő Rzeczpospolita ellen, konfliktusuk az andruszovói fegyverszünettel (1667) nyugvópontonra jutott, majd néhány év múlva (1678) meg is erősítették azt. I. Péter trónra lépésekor a két állam között már szövetségi szerződés volt érvényben, amelyet 1686. április 21-én kötöttek Moszkvában.

Ezen alapvető tényezők motiválták tehát Oroszország külpolitikai céljait. E céloktól pedig különválaszthatatlanok I. Péter katonai modernizációs törekvései – a sokrétű hadügyi reform. (A hadügyi reform, bel- és külpolitikai, gazdasági-társadalmi hatásai

miatt, rendkívül fontos komponens Oroszország átalakításában, európaizálásában.) Nem szorul további magyarázatra, hogy I. Péter külpolitikájának eszköztárában a háború meghatározó elemként szerepelt. Szívós oszmán- és svédellenes küzdelme egyszersmind geostratégiai jelentőséget öltött.

I. Péter katonai modernizációs törekvéseit szemlélve, meghatározó jelentőségűnek kell tartani a *tengeri* haderő létrehozását. Ez ugyanis nem képezte részét a „Péter előtti” Oroszország fegyveres erejének! A tengeri hadviselés szükségességét I. Péter dél-, majd északnyugati külpolitikai aktivizálódása kényszerítette ki.

A sors iróniája, hogy az orosz tengeri haderő szellemi atyja, s megteremtője, gyermekként még erős viszolygást érzett a víztömegtől. Ifjú uralkodóként, a „nagy követség” idején (1697–1698), ellátogatott a világ két vezető tengeri hatalmába, Hollandiába és Angliába. Hollandiában (amint az Nomennek, egy holland posztókereskedőnek, zaandami városi elöljárónak 1697. évi feljegyzéseiből közismert), a cár „*nagy figyelemmel szemlélte a hajógyárakat és a fafeldolgozó üzemeket*”, azok praktikus munkaszervezését és technikáját. A hajógyáráról híres Zaandam (Saardam) városban a Rogge cégnél mint hajóács tevékenykedett: „*Ő cári felsége [...] (Zaandamban) különféle ácsszerszámokat vásárolt*”. Amszterdamban, ahol a nagyobb tengerjáró hajók készültek, „*A Kelet-Indiai Társaság igazgatói ő cári felségét meghívták az ő hajógyáraikba dolgozni és nyugodtan élni. Ezen a zárt területen meg volt védve a nép kíváncsiságától. (Zaandamban sehogyan sem volt nyugta a tolatkodó szájtátiaktól, s egyet közülük állítólag fel is kévelt.) Itt jelen lehetett egy száz láb hosszúságú hajó felszerelésénél. Munkához látott, és azt kívánta, hogy itt Pieter timmerman van Zaandamnak (Péter, zaandami ács) hívják.*” Máskor, „*néhány munkás nehéz gerendát cipel; a mester hirtelen elkiáltotta magát: »Péter, zaandami ács, te miért nem segítesz cipelni ezeknek az embereknek?» Ő mindjárt engedelmeskedett, odafutott hozzájuk, alátette vállát a fának, és [...] a többi áccsal együtt a kijelölt helyre vitte.*”²² Hollandiai tartózkodásának befejeztével I. Péter igazoló bizonyítványt is kiérdemelt Pool mestertől, a hajóépítés mesterfokú elsajátításáról.

Londonban a tengerhajózás elméleti alapjaival ismerkedett, Portsmouthban pedig alkalma nyílt megtekinteni egy flotta-gyakorlatot. A „nagy követség” alkalmával pillantotta meg I. Péter első ízben a Balti-tengert is (a kurföldi Libaunál), 1697. május 2-án.

Miként jött létre a flotta, az orosz tengeri haderő?

A flotta nélkülözhetetlenségét I. Péter már 1695-ben megtapasztalta, amikor ifjú uralkodóként (1672-ben született) első ízben hadba lépett – az Azovi-tengernél, az Ottomán Birodalom ellen. A cár azovi hadjáratai (1695–1696) összefüggésben álltak az európai törökellenes felszabadító háborúval, hiszen Oroszországot már a Liga Sacra alapító tagjainak 1684. évi, elvi állásfoglalása oszmánellenes aktivitásra inspirálta, 1686-os szerződése a Rzeczpospolitával pedig tényleges fellépésre is kötelezte; ettől az évtől kezdve Oroszország permanens hadiállapotban állt az oszmánokkal és vazallusaikkal, a krími tatárokkal. A nagy reményekkel kezdett első azovi hadjárat mérlegét a cár (egyik bizalmasához, Aprakszinhoz írt, 1695. november 30-án kelt levelében) végül mégis „*Azov be nem vétele*”²³ gyanánt volt kénytelen megvonni. Az 1695. évi balsikerből I. Péter mindenképp előtt egy nagyon fontos tanulságot szűrt le. Felismerte: a tengeri hadviseléshez szükséges eszközöknek a hiánya (amelyek Azovnál egyelőre a blokádrozáshoz kellettek volna) a legfőbb akadálya annak, hogy Oroszország felszámolhassa „Európán kívüli” pozícióját! I. Péternek ez felismerése óriási elvi jelentőséggel bírt az orosz haderő megreformálása szempontjából – és történelmi jelentőségűnek bizonyult.

A cár a fentebb említett 1695. november 30-i levelében vetette fel először annak gondolatát, hogy „*a következő háborúhoz galerákat*”²⁴ kell készíteni. Ebben az elvi jelentőségű

döntésében ragadhatjuk meg hadügyi reformjának közvetlen előzményét. Egy hónap múlva Péter cár Lefortnak (svájci születésű, Oroszországban letelepedett, katonai-diplomáciai szolgálatot teljesítő bizalmas barátjának) az admirálissága alá rendelte az egész – ekkor még pusztán csak „papírra vetett”, leendő – tengeri haderőt.

A hajók elkészítésének fő bázisául a cár Voronyezst jelölte ki. Húszezernél több ember robotolt a folyami hajóépítés e telephelyén a hajók ácsolásán, hogy azok elkészüljenek a tavaszra. I. Péter demonstratívan maga is szekerét fogott. „*Verejtékkal esszük kenyertünket.*”⁷⁵ – írta másik bizalmasának (Sztresnyevnek), 1696. március 6-án kelt voronyezsi levelében. A munkálatokat holland szakember (Timmerman) felügyelte. 1696. április 2-án készült el az első gálya. Némely frissen ácsolt hadihajó bizony kívánnivalókat hagyott maga után. Mégis: 1695–1696 fordulóján, néhány hónap feszített munkájának eredményeként új hadnem született Oroszországban: a tengeri flotta! A születő flottát mintegy kéttucatnyi, kisebb-nagyobb gálya és egyéb típusú tengeri hajó, valamint folyami bárkák, s csónakok százai alkották. E flotta büszkesége két óriási, harminc ágyúval felszerelt hadihajó volt, a „Péter apostol” és a „Pál apostol” (építésüket orosz mester, Tyitov irányította). A hajókon csupa gyakorlatlan, a Preobrazsenszkij- és a Szemjonovszkij-ezred tisztikarából kinevezett „kapitány” parancsnokolt. Maga I. Péter, a zászlóshajónak – a „Principium”-nak – a parancsnoki hídját foglalta el. E hajó fedélzetén adta ki első tengeri szabályzatát, 1696. május 3-án.

Oroszország tengeri flottája 1696. május 27-én futott ki az Azovi-tengerre. Oroszlánrésze volt a második azovi hadjárat sikerében, Azov erődjének bevételében (amelyet az oszmánok „Szaad-ul-Iszlám” – „az iszlám védőbástyája” – névvel illettek). Azov stratégiai fontosságú bevételével elhárult a közvetlen szárazföldi oszmán veszély. Ezután az azovi orosz flotta hegemoniájának biztosítása volt soron, hiszen az nem vált egyszersmind urává is az Azovi- (és pláne nem a Fekete-) tengernek. Ez a körülmény esetlegessé tehetette a győzelmet, veszni hagyva minden addigi erőfeszítést. Biztosítani kellett tehát a Kereszteszoros (mint Fekete-tengerre nyíló kapu) feletti ellenőrzést.

A cár napirendre tüzte a flotta kibővítését. A Bojárduma munkához látott. Az 1696. október 20-i дума-határozat volt az első magas állami szintű döntés a flottaépítésről. Deklarálta: „*Lenniük kell tengeri hajóknak.*”⁷⁶ (A döntés napja az oroszországi hadiflotta „születésnapja.”) Ugyanekkor döntöttek arról is, hogy a bővitendő flotta számára Oroszország – fokozva a nyomást az Ottomán Birodalomra – új, kedvezőbb fekvésű hajózási bázist létesít az Azovi-tenger partján – a Taganrog-fokon. A két héttel későbbi, november 4-i дума-határozat megerősítette: „*hajókat kell építeni.*”⁷⁷ A flottabővítés költségeit I. Péter világi és egyházi birtokosokból alakított „kompániákra” róta. A világi birtokosoknak minden tízezer, az egyháziaknak minden nyolcezer jobbágyporta után egy, a gazdag városi kereskedőknek pedig együttesen tizennégy hadihajó kiállítását kellett vállalniuk; mindösszesen ötvenkét hadihajóét, két év alatt. E flottabővítési kampány során épült Voronyezsben – orosz mesterek, Szkljajev és Verescsagin keze alatt – az ötvennyolc ágyúval felszerelt „Goto Predestinatia” (latinul „Isteni Látomás”) nevű hadihajó, melynek tervrajzát, a fáma szerint, maga I. Péter készítette. Figyelemreméltó a porosz követségi titkárnak (Vockerodt) a jellemzése, miszerint a cár „*Legkedvesebb [...] foglalkozása a hajóépítés és egyéb, a tengerhajózáshoz tartozó dolgok voltak. [...] Sőt, ha Péter új hajó építésén gondolkodott, [...] az időt az árbócok és vitorlák arányának kiszámításaiba és rajzokba temetkezve töltötte [...].*”⁷⁸ 1698-ra vízre bocsátották az azovi flotta új hadihajóit.

A flotta nem létezhetett képzett tisztikar nélkül! Építése pillanatában még nem lehetett tengerészeti képzettséget szerezni Oroszországban. Kezdeti lépésként, I. Péter hatvanegy nemesifjút küldött (némelyeket vaskézzel „penderített”) ki, Velencébe, Hollandiába és Angliába. A cár 1697. januári instrukciói szerint, „*Ismerni kell a tengeri ábrákat és térké-*

peket, valamint az iránytűt és egyéb tengeri jeleket.”, „*Tudni kell a hajó irányítását mind a harcban, mind egyszerű menetben, ismerni kell minden felszerelését és a hozzátartozó szerszámokat [...], keresni kell a lehetőséget, hogy tengeri ütközetben részt vegyen, [...] és [...] a tengerészparancsnoktól [...] aláírással és pecséttel ellátott írást kell kérni arról, hogy szolgálatukra méltóak*”.⁹

I. Péter hadügyi reformjának a tengeri haderőre vonatkozó erőfeszítései meghozták első eredményeiket: Oroszország újdonszerű flottája bővült, új hadikikötő és erőd épült Taganrogban, s megtették az első lépéseket (egyelőre külföldön) egy fiatal tengerészeti szakembergárda felkészítése, képzése irányába.

A nagy erőfeszítésekkel létrehozott azovi flotta 1695 és 1710 között számos hadihajóval gyarapodott. Ezt a flottát azonban, I. Péter balsikerű 1711. évi pruti hadjárata után – az oszmán ultimátum értelmében – Oroszországnak meg kellett semmisítenie.

Vajon az azovi flotta sorsára jutott-e I. Péter tengeri koncepciója is? Semmiképpen! Hiszen már bő évtizede zajlott az északi háború a (Balti-) tengeren is, másfelől a megsemmisítésre ítélt flotta alapvető tanulságokkal szolgált: a gyakorlatban igazolta, hogy az állandó tengeri haderő nélkülözhetetlen Oroszország geopolitikai céljaihoz. Hasznos tapasztalatokat nyújtott továbbá a hadihajók tömeges építéséről. Bár az oszmán ultimátum súlyosan korlátozást jelentett az orosz flotta egésze tekintetében, a tengeri haderő koncepciója 1711 után is prioritást élvezett, hiszen kiterjesztése a Balti-tengerre, az északi háború kezdete óta napirenden volt.

Az új (balti) flotta szervezésekor, pillanatára sem lehetett szem elől tévesztetni, hogy annak Európa egyik legerősebb tengeri haderőjével, a svédde szemben kell majd helytállnia, mi több, fölébe kerekednie, a legkülönbözőbb vízi körülmények (folyók, tavak, öblök, sziklás partmenti vizek, nyílt tenger) közepette. Látni lehetett, hogy egy hatékony flotta létrehozása és folyamatos bővítése, felszerelése, óriási kincstári összegeket fog felemészteni. (Ennek összköltsége I. Péter uralkodása alatt, számítások szerint, mintegy másfél millió akkori rubelt tett ki.) De nemcsak a gazdasági háttér biztosításáról volt itt szó. A tengeri haderő fejlesztése komplett, gigantikus állami vállalkozásként bontakozott ki, s annak – modern kifejezéssel élve – humán erőforrás-oldalát sem szabad figyelmen kívül hagyni. Hiszen nemcsak hajóépítő, fegyverkészítő bázisokról, munkaerőről kellett bármi áron gondoskodni. Gondoskodni kellett a flotta „lelkéről”: legénységi és tisztai állományról. Tengerészeti képzettséget nyújtó tanintézményekről, képzett oktatói gárdával. Továbbá: a bővítendő tengeri haderő nem nélkülözhetette működésének átfogó, általános szabályzatát, legfelső szintű irányításának alapelveit, valamint ki kellett építeni annak intézményes kereteit.

Sürgöten előtérbe került a korabeli tengeri hadviselésnek megfelelő főbb hadihajó-típusok „sorozatgyártása”: a nyílt tengeri ütközeteket eldöntő, félelmetes artillériával felszerelt hatalmas vitorlás sorhajóké, az evezős hadigályáké és félgályáké, a partközeli hadműveleteknél bevett fregattoké, a felderítésre, futárszolgálatra alkalmazott gyorsjárátú vitorlásoké, s más típusoké.

A balti flotta első jelentősebb hajóépítő műhelyei 1702–1703-ban létesültek. Elsőként a szjaszi (a Ladoga-tóba ömlő folyótorkolatnál), majd az olonyeci és a szeleckij rjadoki. I. Péter parancsára, a hajóépítési kapacitás bővítése érdekében, 1704. november 5-én kezdődött meg a Balti-tenger parti (tehát a hadszíntérhez közelebbi) Péterváron az Admirális, s a hozzá tartozó műhelyek, kikötő építése. A pétervári hajóépítő bázis jelentősége azt követően nőtt meg, hogy a svédek Poltava alatti veresége (1709) után a hadászati kezdeményezés I. Péter kezébe ment át a tengeren is. Péterváron készült a balti flotta büszkesége, az első ötvennégy ágyús hadihajó – a „Poltava”. Az Admirális hajóépítő és hajójavító „komplexuma” folyamatosan bővült, s a 18. század első negyedének végére

Európa legnagyobb hajóépítő üzemévé nőtte ki magát. Arhangelszk szerepét az (égi patrónusáról, Szent Péterről elnevezett) új főváros vette át, a szeretett „Paradise” – Pétervárrá lett Oroszország legfontosabb tengerészeti bázisa.

A hazai hajóépítés északnyugati bázisainak létrehozása mellett, Oroszország Angliában és Hollandiában is vásárolt hadihajókat, s a svédektől elfoglalt kelet-balti területeken (köztük Narvában, Viborgban) szintén hajóépítő műhelyek kezdtek meg tevékenységüket a balti flotta szolgálatában. Az északi háború sorsdöntő éveiben (1709–1714) Oroszországnak hatvanegy nagyobb, valamint több, mint százötven kisebb hadihajója állt harcra készen. Tüzerejüket, összességében ezerhatvan hajóágyú biztosította.

A péteri hadseregreform gazdasági hátterének legfontosabb elemeit az állami bevételek és a hadiipari kapacitás képezték. Az állami bevételek, azaz a parasztoktól és a városok lakóitól szedett járandóságok alapegységéül I. Péter uralkodása idején is a portaszámot vették, egészen 1724-ig. Az 1710., 1715. évi portaösszeírások azonban erősen csökkenő portaszámot regisztráltak, ezért I. Péter az északi háború vége felé elhatározta az adózás rendszerének megváltoztatását. A portális adózásról átálltak minden adóköteles „férfinemű lélek” fejadójára. A cárról a változtatástól a bevételeknek (amit a hadsereg vitt el javarészt) a növelését várta. Az adózás tervezett átalakítását megelőzően, azzal összefüggésben, 1718. november 26-án I. Péter országos népszámlálást rendelt el. Az 1724. évi revíziós újraszámolás során végül 5 656 000 „férfinemű lelket” számláltak össze; rájuk, mint adóköteles személyekre vetették ki a hadsereg ellátására kiszámolt adóösszeget. Az állami összbevétel, 1725-ben, I. Péter uralkodásának utolsó esztendejében, meghaladta a tízmillió rubelt, s a hadsereg költségei ez idő tájt a teljes költségvetés közel háromnegyedét emésztették fel.

A harcoló hadsereg igényeinek kielégítésére I. Péter rohamtempóban igyekezett növelni a hazai ipar kapacitását, kivált a vasbányászatot, vasöntést, fémfeldolgozást, elsősorban az Urál vidékén, ahol rezes is bányásztak. Az első új uráli üzem a kamenszki nagykohó volt (az első, jó minőségű nyersvasat 1701. október 15-én nyerték itt, amelyből ugyanazon év telén öntötték az első három ágyút, a termelés intenzitását folyamatosan növelve). Voronyezsben hajóágyúk és hozzá való golyók öntésére alkalmas vasöntő műhelyek üzemeltek. Kiemelkedő fontosságú volt a pétervári ágyúöntő és fegyverkészítő műhely, a moszkvai hatalmas vitorlavázon-készítő manufaktúra. 1718-ban fejeződött be a tulai nagy fegyvergyártó műhely építése, 1721-ben húzták fel a szesztronecki műhelyet. Bár a legtöbb nagy műhely, manufaktúra állami költségen épült (az állam is tartotta fenn), a cárról az 1719. évi privilégiummal kívánta ösztönözni a vállalkozókat bányák, feldolgozó manufaktúrák alapítására. A működés folyamatosságát biztosítandó, az 1721–1722. évi cári ukázok engedélyezték ipari robotra kötelezett parasztok dolgoztatását a manufaktúrákban: az 1721. január 21-i rendelet lehetővé tette a manufaktúrák vezetőinek, hogy parasztokat „vásároljonak” munkaerő gyanánt, az 1722. március 15-i rendelet pedig, azt, hogy földesúri fennhatóság alól szökött parasztokat alkalmazzanak, jogfosztott manufaktúramunkásokként. A hazai ipari kapacitás növekedése nagymértékben függött az állami hadi megrendelésektől, teljesítménye ennél fogva az aktuális szükségletektől. Mivel az állam igényei elsősorban hadi jellegűek voltak, az egyéb iparágak fejlesztése elmaradt. 1725-re Oroszországban kétszáznál több, kisebb-nagyobb manufaktúra működött, ezek közül negyvenöt hatalmas fémöntő és fegyvergyártó üzem volt; a hadsereg több mint egy tucat lőporgyár dolgozott. I. Péternek sikerült szilárd hadiipari bázist létrehoznia, s 1707-től megszünt országának hadieszköz-importját.

A hadügyi reform egyik legsürgetőbb feladata a kor színvonalán álló hazai tisztképzés megindítása volt, különösen az új, tengeri hadnem vonatkozásában.

Az oroszországi tisztképzésnek mind a személyi, mind az intézményi feltételei hiányoztak kezdetben. A cár 1701. január 10-i ukázában általános alapelveként leszögezte, hogy speciális „[...] iskolákat kell alapítani, s azokban az iskolákban [...] írás-olvasásra, számtani ismeretekre tanítani a gyermekeket, s egyéb mérnöki tudományokra [...]”.¹⁰ A tisztképzés megindításához szükséges személyi feltételeket külföldi szakemberek, tudósok oroszországi meghívásával törekedett biztosítani, az intézményi feltételeket pedig három rendkívül jelentős intézkedésével alapozta meg, 1701-ben, 1712-ben és 1715-ben.

1701. január 14-én I. Péter megalapította Moszkvában (a Szuharev-toronyban) a matematikai és navigációs iskolát. Ez volt az első haditengerészeti tanintézet Oroszországban, Európában pedig az első reáltanoda. Döntően nemesi származású tanulói, tengerészeti diszciplinákat, matematikai, földrajzi, földméréstani ismereteket sajátítottak el. A végzősök nagy részét a balti flottánál helyezték szolgálatba. 1712. január 16-án (részben a flotta további szükségleteivel összefüggésben) alapította meg a cár a moszkvai tüzér- és hadmérnöki iskolát. Ez a tanintézmény alapozta meg a magasabb fokú tüzérszti, hadmérnöki képzést Oroszországban. Tanulóinak száma kezdetben alig két tucat főt számlált, ám ez a létszám hamarosan megtízszereződött. (A Péterváron 1719-ben életre hívott hadmérnöki század tisztii állományát e tüzér- és hadmérnöki iskola kiváló végzősei biztosították, majd 1723-ban magának a képzésnek a helyszínét is Pétervárra helyezték át.) A két moszkvai alapítás után, 1715. október 1-én Péterváron hozta létre I. Péter a Haditengerészeti akadémiát a felsőfokú tengerészeti képzés biztosítására. A Haditengerészeti akadémia első, csaknem háromszáz hallgatóját a moszkvai navigációs iskolából irányították át, mely a továbbiakban az akadémiaira előkészítő tanodaként funkcionált. A Haditengerészeti akadémia hallgatóit 1716-tól tengerészhadapródnak nevezték. Magas fokú navigációs, matematikai, földrajzi, tüzérségi, erődítéstani ismereteket kellett elsajátítaniuk, s hároméves hajózási gyakorlat után hadnagyi kinevezést kaptak. Az akadémián végzetek a balti flotta elit tisztikarát alkották. Arányuk 1718-tól nőtt, a külföldieké egyidejűleg jelentősen csökkent, majd a Szenátus 1721. januári határozata meg is tiltotta a flottánál külföldiek alkalmazását.

A flotta legénységi állományának szervezésében nagy horderejű volt I. Péter 1705. november 16-i rendelete „tengeri ezredek” felállításáról. E rendelettel a cár a balti flotta reguláris tengerészgyalogoságának alapjait vetette meg. A „tengeri ezredek” deszant-hadműveleteknél nem lehetett nélkülözni. A legénységi állomány kezdettől fogva oroszországi (tehát nem külföldi), lehetőség szerint folyamanti vidékekről sorozottakból állt: matrózokból, tüzérekből, „tengeri katonákból” (tengerészgyalogosok). Létszámhiány esetén, ami a balti flotta nem ritka problémájaként jelentkezett, a szárazföldi gyalogosállományból helyeztek át flottaszolgálatra katonákat. Ugyancsak katonákat és önkénteseket alkalmaztak az orosz tengeri haderő evezős gályáin (eltérően a nyugati gyakorlattól, ahol inkább foglyokat).

Az új hadnem működésének kereteit I. Péter kezdetben „instrukciókban” törekedett megszabni. Ezek sorában az első, a már említett 1696. évi utasítás volt. A cárnak további két korai reglamája szolgálta a flotta rendtartását: az 1706. évi „Hajózási szolgálati szabályzat”, illetve az annak előírásait pontosító és kiegészítő 1710. évi „Utasítás és hadi szolgálati szabályzat az oroszországi flotta számára”. 1720. január 13-án látott napvilágot az új és átfogó „Haditengerészeti szabályzat mindenről, ami a tengeren tartózkodó flotta helyes irányítását illeti”. Ez a generális szabályzat az orosz tengeri haderő minden aspektusára kiterjedően, öt könyvben kodifikálta a flottára vonatkozó szabályokat (haditengerészeti jogszabálygyűjteményként 1797-ig érvényben maradt). Címének megfelelően, apró részletességgel szabályozta a flotta irányítását a legfelső szinttől kezdve, kitérve a bármilyen rangban szolgálók szolgálati kötelezettségeire, alá- és fölrendeltségi viszo-

nyaira, a függelemsértés eseteire, azok büntetésére. A szabályzat a hajózási rendtartás rendelkezései mellett taktikai, manőverezési útmutatásokat is tartalmazott. Mellékletként („Jelzések”), a sorhajók és gályák számára a flottában rendszeresített hajójelzések magyarázata, jelzőzászlók kaptak helyet. Az 1720-as évek első felében I. Péter további tengerészeti vonatkozású reglamákat is kiadott. Ezek egyike a kikötők, hajóépítő műhelyek tevékenységének, irányításának elveit rögzítette (1722), egy másik, a kereskedelmi hajóforgalom szervezésével összefüggésben, a kereskedelmi hajók kapitányai részére összeállított utasítást tartalmazott (1723), egy további szabálygyűjtemény pedig a tengeri kereskedelemre vonatkozott (1724).

Az orosz tengeri haderő hajóállományának standardizálására, „Táblázat a hadihajók méretarányairól” címmel, I. Péter 1723-ban összeállíttatta és rögzítette az orosz flottában rendszeresített hadihajó-típusok szabvány méretarányait; e táblázatnak megfelelően készült el 1723. június 29-én az első, százagyús hadihajó Oroszországban, mely később az „I. és II. Péter” nevet kapta.

A hadiflotta szervesen betagoledott az orosz haderőbe, mint annak új eleme, hadneme. Kialakulásával párhuzamosan, fokozatosan épült ki legfelsőbb szintű irányítási szisztémája.

Az első oroszországi haditengerészeti központi hivatalok az azovi flotta kiépítésével és működtetésével összefüggésben jöttek létre, s az északi háború előestéjéig funkcionáltak. Ilyen volt a Vlagyimiri hajóépítő kormányzék (1696), a Haditengerészeti kormányzék (1698).

Az északi háború kezdetével megváltozott a flottairányítás rendszere. I. Péter Voronyezsben létrehozta az Admirálisügyi kormányzékot (1700), a tengeri haderő egészével (azovi és leendő balti) kapcsolatos feladatok ellátásának centralizálására. Ez a szerv rövidesen Moszkvába tette át székhelyét és kompetenciájába tartozott a flotta hajó- és légénységi állományának, fegyverzetének bővítése, általános ellátása, adminisztrációja, a tengeri hadműveletek összehangolása. A kormányzék munkáját a flotta főparancsnoka fogta össze, aki csak a cárnak volt alárendelve.

A flotta bővülésével – s a Balti-tengeren is döntő szakaszába lépő északi háborúval – összefüggésben, 1712-ben I. Péter racionalizálta a flotta működtetését. Különválasztotta a hajóépítéssel, hajójavítással, felfegyverzéssel, ellátással, személyi állománnyal kapcsolatos, gyakorlati, illetve a gazdasági, adminisztratív vonatkozású feladatköröket, ezáltal az Admirálisügyi kormányzék egységes funkciója megszűnt. A flotta gazdasági vonatkozású, adminisztratív ügyeinek vitele, az átszervezett kormányzék „jogutódjaként” Moszkvában maradó Haditengerészeti hivatal hatáskörébe ment át. Az előbbi feladatok ellátására a cár létrehozta, egyben a kedvezőbb pozíciójú Pétervárra helyezte a Haditengerészeti kancelláriát, amelynek feladatköre 1715-től Haditengerészeti biztosság kompetenciája lett, alárendeltségében pedig a flottával kapcsolatos egy-egy részfeladatra specializálódó hivatalok formálódtak, előhírnökeiként az 1717. évi (végleges) átszervezésnek. 1717-től kezdődött I. Péter nagyszabású államirányítási reformja: ekkor hozta létre a (még 1711-ben megalakított) Kormányzó Szenátusnak alárendelt kollégiumok rendszerét Oroszországban.

1717-ben, az államirányítási reform keretében I. Péter szilárd alapokra helyezte a flottairányítás szisztémáját is; december 11-i rendeletével létrehozta az Admirális kollégiumot, mely a pétervári Admirális épületében nyert elhelyezést. Az Admirális kollégium 1718. április 4-től kezdte meg tényleges tevékenységét, mint a haditengerészet legfelsőbb szintű kormányzati szerve. Hatásköre magába olvasztotta valamennyi, korábban funkcionált tengerészeti kormányzék, kancellária, hivatal kompetenciáját. Hivatali rendtartását I. Péter aprólékosan szabályozta. Élén elnök (elsőként Aprakszin), helyettes-

ként alelnök (Krjusz) állt. Az általános ügykezelésért a főtitkár, a jogi vonatkozású ügyek szakszerű viteléért a főügyész felelt, az ügyvitel szabályszerűségét a kollégiumi ügyész felügyelte. Az ügyviteli mulasztás, a visszaélések felderítése, megakadályozása, az adminisztráció egésze feletti ellenőrzés, a cár titkos megbízottjainak a feladata volt.

Az Admirális kollégium működési struktúrája megfelelt a flotta egészét felölelő hatáskörének. Legfőbb szerve a kancellária volt, amelynek ügyviteli alosztályai, szakhivatalai különültek el: haditengerészeti, tüzérségi, főhadbiztossági, ellátásügyi, élelmezésügyi, kincstárügyi, számvevői, ellenőrzési, egyenruházati, hajóépítés-ügyi, erdészeti és a Moszkvai haditengerészeti hivatal. Ez az irányítási szisztéma és struktúra 1802-ig maradt érvényben.

1696 és 1725 között, csak hadihajóból több száz különböző típusú épült Oroszországban. 1725-ben az orosz tengeri haderő főerejét negyvennyolc óriási sorhajó adta. A Balti-tengeren szolgált harmincöt sorhajó, s kétszáznál több gálya, fregatt. A haditengerészet állományában huszonnyolcezer matróz, tengerészgyalogos teljesített szolgálatot. A balti flotta feladata abban állt, hogy kivívja és tartósan biztosítsa Oroszország hegemoniáját a Balti-tengeren.

A balti flotta, egyik első győzelmét 1703. május 7-re virradó éjjel aratta. Egy harminc folyami dereglyéből álló kötelék a Néván megcsákyázott és elfogott két felúszott svéd hajót, az „Astrild”-ot és a „Gedan”-t. (Néhány nappal e győzelem után került sor Pétervár stratégiai megalapítására.) Az akció I. Péter személyes vállalkozása volt, maga is közelharcot vívott az ellenséggel; hősiességéért és a diadalért megkapta a Szent András-rend magas kitüntetését (amelyet szintén ő alapított, 1698-ban). Az orosz hajókon jellemzően András-keresztes zászló lobogott, a ma használatos nemzeti zászlót először kereskedelmi hajókon alkalmazták, a 18. század elejétől.

A kezdetben csak Pétervár védelmére koncentrált balti flotta, Poltava után fokozta aktivitását. Egy köteléke, 1710. március 15–21. között, hajmeresztő manőverezéssel (a Finn-öböl jégzátanyos vizén 130 km-nyi utat megtéve) hozzájárult a balti svéd támaszpontok egyik legfontosabbikának, Viborgnak a bevételéhez. Stratégiai fontosságúak voltak a ganguti és a grengami tengeri ütközetek. A ganguti (hangö-udde-i), 1714. július 27-én zajlott le. I. Péter személyesen vezette fel támadó hajóraját, mesterien kihasználva a gályák előnyeit a part menti sziklás tengerszakaszon a svéd sorhajókkal szemben. E tengeri összecsapásban aratták első nagy győzelmüket a balti flotta hajói! Ez a diadal volt a tengeri nyitánya a Svéd Királyság területe ellen előkészítendő közvetlen támadásnak, melyet az orosz hajók 1719. június 4-i, Ösel-szigetek melletti győzelme még inkább elősegített. Az 1720. július 27-én kivívott grengami győzelem tette teljessé az orosz fölényt a Balti-tengeren, döntően hozzájárulva a nystadi béke megkötéséhez.

Az I. Péter által – a semmiből (!) – életre hívott orosz tengeri flotta kiválóan helytállt a történelmi vizsgán.

A pétervári ünnepi ülésen Golovkin kancellár (a Szent Szinódussal egyetértésben), a cár elé terjesztette a kilenc tagú Szenátus – Mensikov, Dolgorukij, Kantyemir, Safirov, Aprakszin, Golicin, Tolsztoj, Matvejev és ő maga – felkérését, a „*Haza Atyja, egész Oroszország Császára, Nagy Péter*” titulus (*tyitul Otca Otyecsesztva, Imperatora Vszjerosszijszkovo, Petra Velikovo*)¹ elfogadásáról, amelyet I. Péter elfogadott.

Az orosz hadiflotta megálmodójáról plasztikus jellemrajzot nyújt Kljucsevszkij, a 19. század végének mindmáig nagy hatást gyakorló történettudósa:

„*Teljes reformtevékenységét a hatalmi önkény mindenhatóságának és szükségszerűségének gondolata irányította [...]. Ezért amidőn gondoskodni igyekezett a népről, egyúttal a végsőig feszítette annak erejét, tékozlóan, minden takarékoság nélkül pazarolta az*

emberi eszközöket és életeket. Péter becsületes, őszinte ember volt; szigorú és igényes önmagához, igazságos és jóindulatú másokhoz; de tevékenysége során jobban hozzászólt a tárgyakkal, a munkaeszközökkel, mint az emberekkel való bánásmóddhoz, ezért velük is úgy bánt, mint munkaeszközökkel. Péter mozgékony, kétkezi munkát végző gazda, östehetség, cár-mesterember volt. [...] odaadóan szerette hazáját, rendíthetetlen önfeláldozással szolgálta ügyét, feladatait átfogóan és világosan látta, merész terveit alkotó érzékenységgel gondolta el és példátlan energiával váltotta valóra, s végezetül, a nép kimondhatatlanul áldozatai és a maga roppant erőfeszítései árán hatalmas sikereket ért el. Ezek az igencsak különmemű vonások nehezen rendezhetők egységes képbe. Attól függően, hogy tanulmányozóinak benyomásait inkább a fény, vagy inkább az árnyék uralta el, Péternek egyoldalú dicséret vagy egyoldalú gáncs lett a része. [...] Az önkényuralom és a szabadság [...] együttműködése nem egyéb a politikai kör négyesítésénél; ezt a feladványt Péter óta [...] mind a mai napig nem tudták hazánkban megoldani. Az önkényuralom – mint politikai elv – ellenszenves; az állampolgári lelkiismeret soha nem ismerheti el. De megbékülhetünk az olyan személlyel, akiben ez a természetellenes erő önfeláldozással párosul, az olyan egyeduralkodóval, aki nem kímélve magát, feltartóztatathatatlannal halad előre a közjó nevében [...]. Így békül meg az ember a viharos tavaszi zivatarral, mely évszázados fákat csavar ki, de felfrissíti a levegőt és megöntöztvén a talajt, növekedésre serkenti az új vetés hajtásait.”¹³

Végezetül, néhány szót I. Péter európai külpolitikájának, hadügyi reformjának magyar vonatkozásairól. Kuriózumként érdemes megemlíteni, hogy – jóllehet nem játszott meghatározó szerepet az orosz reguláris hadseregben – I. Péter könnyűlovasságának szervezésében emigráns kuruc tisztek is részt vállaltak 1711 után; Cserey János (a Rákóczi-szabadságharc elején a székely testőröz ezred alezredese) ötszáz, orosz szolgálatba álló kuruc vitéz „őbestereként” (ezredeseként) tevékenykedett, Máriássy Ádám pedig (Rákóczi főhadsegédje, majd ezereskapitánya, utóbb a fejedelem követe a törökországi emigrációból a cárhoz) 1713-ban generális kinevezést nyert I. Pétertől a cári könnyűlovasság élén. A Cserey és Máriássy parancsnoksága alatti egységek a baltikumi, finnöldi hadszíntéren kerültek bevetésre az északi háborúban.

Az északi háború szövevényes diplomáciájának egyik magyar vonatkozású eseménye volt I. Péternek 1707. szeptember 15-én Varsóban kelt szerződése II. Rákóczi Ferencsel, mint lehetséges királyjelölttel a Rzeczpospolita trónjára (amely 1707 júliusa óta ismét az interregnum állapotában volt, II. Ágost 1706-ban svéd nyomásra történő lemondása, majd a lengyel trónon ülő svéd bábkirály, Leszczyński Szaniszló trónbitorlónak nyilvánítása óta). Rákóczi elsődlegesen a szabadságharc érdekeit tartotta szem előtt, jelöltségét ezért kezdettől fogva feltételekhez kötötte. Noha Rákóczi jelöltsége a cár poltavai győzelme és II. Ágost visszatérése (1709) után aktualitását veszítette, az I. Péterrel kötött varsói szerződés a kuruc állam jelentős nemzetközi egyezménye: az egyetlen, amely Rákóczival, mint szuverénnel – legitimnek elismert erdélyi fejedelemmel és a konföderált magyarországi rendek vezérlő fejedelmével – köttetett! Ebben az 1707-es szerződésben, amikor Rákóczi jelöltsége még érvényben volt, a cár vállalta, hogy, a reményei szerint megválasztandó „lengyel király” (Rákóczi) érdekében, közbenjár I. Lipótnál Magyarország és Erdély szabadságának biztosításában, továbbá Rákóczi erdélyi fejedelemségének elismerésében. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a felajánlott és szerződésben rögzített orosz mediáció fontosságát – ha a lengyel ügyek alakulásának tükrében is –, szem előtt tartva, hogy a Habsburgoktól független Erdélyi Fejedelemség fenntartásához és nemzetközi elismeréséhez, garantálásához a fejedelem váltig ragaszkodott! Nyilvánvalóan a magyar szabadságharc megsegítésére irányult, hogy I. Péter, „szeretete jeléül”, százezer tallért,

ötezer fegyvert, ötszáz mázsa puskaport és orosz segédcsoportokat ígért. Miként Márki Sándor fogalmaz a Magyar Tudományos Akadémia ülésén 1913. március 10-én elhangzott értekezésében: „*S úgy hiszem, hogy akkor, a mikor Oroszország a Romanov-ház uralkodásának háromszázadik évfordulóját ünnepli, van valami tanulság annak előadásában, hogy a legdicsebb Romanov volt az első, a ki a szabadságért küzdő Magyarországot önálló állammak ösmerte el.*”¹⁴

Rákóczi fejedelem I. Péter halálának hírére, Rodostóban 1725. április 8-án kelt levelében ezt írta a cári özvegyének, s utódjának a trónon, I. Katalinnak: „*Petrum I^{um}, inter magnos omnium saeculorum monarches obiisse, merito lugere potest Christiana Respublica.*” („*A keresztény köztársaság méltán gyászolhatja I. Pétert minden idők legnagyobb monarchái között.*”)¹⁵ „*Fel séged azonban igen jól tudja azt is – folytatódik a fejedelem levele – melyek az én egyéni okaim arra, hogy az ő végzetét gyászoljam. [...]*”¹⁶

BIBLIOGRÁFIA

- Buganov, V. I.: *Pjotr Velikij i jevo vremja*. M., 1989.
 Kljucsevszkij, V. O.: *Isztoricseszkiye portreti*. M., 1990 (reprint).
 Niederhauser E.: *Így élt Nagy Péter*. Bp., 1974.
 Szvák Gy. – Anyiszimov, Je. V.: *IV. Iván – I. Péter*. Bp., 2004.
 Tyihonov, V. A.: *Rekrutszkaja szisztyema komplektovanyija russzkoj armii pri Petre I*. M., 2012.

JEGYZETEK

- 1 Közli Kitusin, A. N., In: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához (szerk.: Hegedűs V. – Honfi J. – Popovits Gy.), Bp., 1956, 178.
- 2 Uo., 202.
- 3 In: Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo, I., Szankt-Petyerburg, 1887, 53. (szerző fordítása)
- 4 Uo. (sz. f.)
- 5 Uo., 54. (sz. f.)
- 6 Uo., 111. (sz. f.)
- 7 Uo., 112. (sz. f.)
- 8 Közli Kitusin, A. N., In: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához, Bp., 1956, 199–200., é. n.
- 9 Uo., 207., ill. vö. Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo, I., Szankt-Petyerburg, 1887, 177–188.
- 10 In: <http://viupetra.3dn.ru/publ/4-1-0-4> (sz. f.)
- 11 In: Zakonodatyelsztvo Petra I (szerk.: Preobrazsenszkij, A. A. – Novickaja, T. Je.) M., 1997, 61. (sz. f.)
- 12 In: Furkósbotlall Európába? (szerk.: Szvák Gy.), Bp., 1989, 289–290., 326–327.
- 13 Közli Szvák Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban, In: Századok, Bp., 1999/5., 1067.
- 14 In: Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIII/6. (szerk.: Pauer I.), Bp., 1913, 96.
- 15 Közli Köpeczi B., In: A bujdosó Rákóczi, Bp., 1991, 389.
- 16 Közli Kitusin, A. N., In: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához, Bp., 1956, 248.

Codreanu árnyékában (A Vasgárda „Kapitánya”, ideológusa és tábornoka a miniszterelnök ellen)

Corneliu Zelea Codreanu, a Kapitány [*Căpitanul* – ahogy a Vasgárda követői nevezték] az európai fasizmus világába klasszikus karizmatikus vezéreként lépett be. Mozgalma is megfelel az európai modellnek. Nemzeti ébredést hirdető ultranacionalizmus. Igazán politikai erővé viszont akkor vált, amikor a maguk játszmáját játszani akaró személyiségek csatlakoztak hozzá, és országos tekintélyű figurák azonosultak a mozgalommal. Így történt Olaszországban és Németországban. Mi történik viszont akkor, amikor a miniszterelnök teljes szigorral lép fel a fasizmus ellen – és közben a politika világából még támogatják? Három ember összecsapása – Nae Ionescu, George Cantacuzino, I. G. Duca – példázza ezt.

Ionescu, Cantacuzino, Duca szimbolikus egyéniségek is voltak; a szellem, a kard és a hatalom valóságát képviselték. I. G. Duca volt a legbecsületesebb liberális politikus, aki viszont a jól bevált becstelen eszközökkel lépett fel a Vasgárda ellen. Miniszterelnökként betöltötte a szervezetet, amiért év végén három gárdista lelőtte. A gyilkosság előtt és utáni üldözésből a Mozgalom megerősödve került ki. Kérdés: miként? Milyen fejlemények vezettek ide, és aztán tovább?

A bennfentes Mihail Manoilescu emlékezete szerint Károlyt félelmei mozgatták, amikor trónra lépése után Maniutól félt, aztán Codreanutól,¹ az előbbbitől hatalmát féltette, az utóbbtól élettársa és saját életét is. Ez a helyzet azonban lassan alakult ki. Mindezt elsősorban hármójuk – Ionescu, Cantacuzino, Duca – sorsának alakulásán keresztül próbálom érzékeltetni. Ők hárman álltak előtérben, amikor Nae Ionescu támadó cikkeket írt, Cantacuzino fenyegető leveleket, Duca pedig a hatalmával élt. Közben pedig két ember árnyéka vetült a politikai tájra. E két ember: a Kapitány és a király. Ők polarizálták a politikai életet: Codreanu, aki totalitárius világot akart, és a király, Károly, aki végül is 1838 elején féltotalitárius rendszert hívott életre, az úgynevezett királyi diktatúrát. Ezek ketten – a király és a Kapitány – mozgatták a szereplőket, és azok őket. A játszma első véres fejezete következik.

Arról ma is lehet vitatkozni, hogy Károly már az abszolutizmus kialakításának szándékával jött haza, vagy csak a körülmények alakultak úgy, hogy a végén a politikai stabilitás biztosítására már nem maradt más megoldás, mint a királyi diktatúra. Láttuk, Maniu azért játszott olyan jelentős szerepet Károly hazatérésében, mert az alkotmányos királyságot és a demokratikus rendszert akarta megszilárdítani. A leghatékonyabb sajtókampányt a visszatérés mellett Nae Ionescu fejtette ki, lapjával, a *Cuvântullal*. Viszont ő éppen a királyi diktatúra híve volt, és annak lett az ideológusa, pontosabban lett volna, ha nem hasonlít meg a királlyal, aki egyelőre csak mérlegelte a diktatúra lehetőségeit.

Nae Ionescu az 1914-es nemzedék tagja. Ennek az első világháború és az azt követő forradalmi hullám nyilvánvalóvá tette azt az értékválságot, amely korábban kezdődött, és annak kiteljesedéséhez vezetett, amit Franz Werfel „naturalista nihilizmus”-nak nevezett.² Ennek a nihilizmusnak és a kétségbeesésnek a légkörében Nae Ionescu, a professzor és a zsrnaliszta prófétává emelkedett. Kétségtelen, hogy az a diagnózis, amelyet Nae Ionescu a '20-as évek elején vázolt fel, részben helytálló. Európa recsegett-ropogott. „Ténylegesen forradalomban élünk.” A paraszttömegek, majd általában a tömegek mobilizálódásában látta a fő kérdést.³ A román földreformot is forradalomnak tartotta.⁴

Ő maga Münchenben élte át az 1918-as forradalmakat, és egyetlen igazán konstruktív forradalmárnak és egyetlen európainak Rathenaut tartotta,⁵ azt, aki ugyan stabilizálta Németország helyzetét, de a protonácik azért öltek meg, mert nem akarták, hogy egy zsidóé legyen az ország megmentésének érdeme. Nae Ionescu a hazai és helyi hagyományokhoz igazodó tekintélyuralmi rendszert akart, olyat, amelyet a tömegek elfogadnak, mert vezetőikben és hatalomra kerülő tömegpártban önmaguk megtestesülését látják. A pártvezér személytelen szolga, a király maga a nemzet, a vezető a kollektív öntudat szempontját juttatja kifejezésre.⁶ Az egyén helyét – ahogy a legegyszerűbben fogalmazott – elfoglalta a nemzet, az etnikai nemzet.⁷ Amikor román gazdáról beszélt és gazdálkodásról, akkor arra utalt, hogy Romániát úgy kellene irányítani, mint egy nagy falut, miközben a parasztállamot romantikus illúzióknak tartotta.⁸ A tömegpárt hatalmának hirdetésével viszont a modern totalitarizmus apostola lett. A párt ugyanis átveszi a parlament szerepét, a pártszervezetek a lakosság minden rétegéhez eljutnak, ébren tartják a kollektivista mítoszt, és közben tartják az egész államapparátust. Ez a pártállam elmélete – mondhatnánk. Nae Ionescu nem mondott ilyet, néhány flekkes eszme-futtatásai viszont ekörül forognak. Ezért vonzódott a fasizmushoz és a kommunizmushoz, ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy ezek csak absztrakciók, viszont a kívánatos valóság: a körülményekhez alkalmazkodó diktatúra. „Minden módszer jó, akkor, ha hatékony” – írta 1927-ben.⁹

George Călinescu, irodalmár gúnyosan is írta róla, „nem alkotott rendszert, cselekvést hirdetett, amelynek programja mindig fehér lap maradt”.¹⁰ Valójában ezt a bizonyos fehér lapot állandóan kitöltötte, méghozzá annak a nevével, akitől várta, hogy saját mítoszával élve megvalósítja az új uralmi rendszert, a nemzeti forradalmat, majd a konszenzusos diktatúrát. Így agitált Averescu, Maniu, Iorga, majd Károly mellett, közben pontosabban meg tudta határozni azt, hogy mit nem akar, mint amit akart. Nem akarta a szerződéses jogállamot, szerződés helyet a szerveset hirdette, és miután a fennálló rendszer korrupt volt, ellentmondásokkal terhes, a szervesség a megváltás ígérését jelentette, az ellenkezőjét annak, ami van, és mivel, ami van csak rossz, az ellenkezője csak jót ígérhetett. 1933-ig Nae ideológiája kulturális pluralizmust ígért, a másság elismerését, másság-kultusz nélkül, de erős antiliberalizmussal, és még inkább a helyi liberálisok éles kritikájával. A nemzetiségeket asszimiláló és bedaráló liberális államgépezettel szemben Nae Ionescu a soknemzetiségű romániai valóság elfogadására intett, és a történelmi Magyarország felbomlására – mint Romániát óvatosságra intő példára – figyelmeztetett. 1919 nyarának végén Ionescu még arról is írt, hogy az önálló Ausztriával valamiféle hidat akarnak teremteni a német ipar és a Balkán, valamint Kelet között, „főleg akkor, ha eljutnának a dunai országok konföderálásához, ami lehetséges”.¹¹

Nae Ionescu eredetisége abban rejlett, ahogy a metafizikát ötvözte a politikával és a perszonalizmussal. Ez utóbbi jegyében hirdette a katedráról: „Légy önmagad!”, „Nem tudod csak azt, amit átélsz!” Mindez felszabadító hatású volt. Kérdve kifejtő módszerrel dialogizált hallgatóival, akik – mint vallották – az okfejtések részeseinek tarthatták magukat, felszabadultak a tankönyv-filozófia nyomása alól, levetették a jellegzetes román kisebbségi érzést, Európában érezték magukat, nagy szellemi kalandok részesének. A megismerés egyetlen lehetősége – a Mester tanítása szerint – az átélés, miközben a szellem felsőbbisége axióma. Így vagy autentikus! Hogy milyen átélés és milyen szellem, és mitől micsoda autentikus, arról lehet vitatkozni. A világ vitalista-prototeozisztencialista szemléletével híveinek nemzedéke saját világa fölé emelkedett. A mából visszatekintve előadásaival úgy vagyunk, mint Michelet 1840-es évekbeli előadásaival. Aki nem tartozott az érzelmi és szellemi közösségbe, annak zagyvaság volt, a közvetlen stílus pedig bohóckodás, aki viszont az érzelmi és szellemi közösség részének érezte magát, az rajon-

gott.¹² Nae Ionescunak mítosza volt, van és lesz, ezt ápolják és leleplezik, magasztalják a nagy gondolkodót és kimutatják, hogy plagizált, olykor szó szerint mondott fel részeket Spengler vagy Underhill könyvéből.¹³ Mentségére legyen mondva, maga is hangsúlyozta, hogy nem is tudja, melyek az ő eszméi.¹⁴ Különben is – vallotta – annyi filozófia, annyi ember.¹⁵ Egy előadás alatt mindent viszonylagossá tett, és új bizonyosságokkal szolgált, kioktatta Platónt és „szegény Kantot”, nem is beszélve Descartes-ról, akinek individualizmusát kárhoztatta. Nae Ionescu perszonalizmusa alapvetően a nyugati individualizmus ellen irányult. Metafizikája és azzal egybekötött teologizálása is. Kereszténysége „aszociális, teljes egészében a túlvilágra orientált, amelyben Isten uralma csak a világ végén teljesedik ki az egész kozmosz eszkatologikus katasztrófája révén” – írta róla egyik diákja. „A szövegek szabad megválasztásának és értelmezésének általunk gyakorolt módszereivel az egyházi fegyelem kötött módszerét szegezte szembe: a szent hagyomány szellemét [...]. A mi laikus elmékedéseinkkel a liturgikus életet és az Egyház kegyelemteljes életében való részvételt állította szembe.” A felebaráti szeretettel Isten szeretetét.¹⁶ És tette ezt valamiféle bűbajos-vagánykodó frivolitással. 1912-ben szerelmes levélben arról elmélkedett, hogy korai ifjúságában felháborította Jézus beszédeinek – felebaráti szeretetre és jóságra intő – „stupiditása”, és aztán rájött: „ne azért legyünk jók, mert az emberek megérdemlik, hanem azért, mert fölöttük állunk”.¹⁷

A keleti szemlélődést hirdette, a nyugati aktivitással szemben, a belső megismerés: a metafizika fölényét, ugyanakkor a tényekből való kiindulás mindenhatóságát, hogy aztán hallgatói törhessék a fejüket azon, hogy mik is azok a tények. Nae Ionescu állandóan kérdezett, és közben kinyilatkoztatott. Olykor a produkció előtt magához hívott egy-egy diáklányt, aki égett az iránta való szerelemtől, eljátszott vele, aztán a beteljesülés előtt elszaladt az órára, mert – mint mondta – „a szexuális energia fejébe szállt”.¹⁸ Nem mindig sült el jól. De úgy látszik, a túlzogatottság kellett a metafizikához. Az ő – 1930–31-es tanévi – metafizikájában „valamennyiünk élete harc, [...] de amikor eljutunk az igazságot rejtő megoldáshoz, akkor rögzültünk, és ebben a pillanatban, meghaltunk.”¹⁹ Közben „minden metafizikai pillanat abszolútum”,²⁰ mert „a metafizika a végső valóság tudománya”.²¹ „A metafizika a vallásos élet formájában – hirdette – a konkrét világ meghaladására törekszik és részvételre az istenek világában, az esszenciákéba, melyek nálunk erősebbek és létezőbbek.”²² A metafizika története a kulturális formák története, és fordítva.²³ Az ortodoxia is kulturális forma. Más, mint a Nyugat, ahol a pápa csalhatatlan, „nálunk a szinódus, a szászor nem hibázhat,” és ez a gyülekezet nem parlament, hanem „jelki közösség, amelyben az egyén majdnem eltűnik”. A katolikusok azt állítják, hogy a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is (filioque) származik, míg az ortodoxok szerint csak az Atyától. „Az egész nyugati dinamizmus nem más, mint a Filioque másik formája, a mi mozdulatlanságunk a Filioque hiánya. Vallhatom, hogy a Szentlélek a Fiútól is származik, de ennek nincs jelentősége, mert otthon a puliszkát zsinórral vágom fel, és nem késsel. A puliszkát zsinórral felválni csak azzal van kapcsolatban, hogy a Szentlélek az Atyától származik. Minden kifejezésnek, akkor, amikor átéljük, valamennyi tevékenységi körünkben pontos értelme és eredménye van.”²⁴ „Az ortodoxia trák és görög alapra épülő vallásos forma, míg a katolicizmus olyan kulturális forma, amely gyakorlati kultúrára épül.”²⁵ A demokrácia pedig kizsákmányolási forma, az athéni és az angol demokrácia is az, „csak ott létezik, ahol van mit kizsákmányolni”.²⁶

Mindez triviális, de rafinált. Viszont olykor Nae Ionescu a komikumba tévedt, anélkül hogy észrevették volna, méghozzá Caragiale komédiáinak világába, amitől általában rettegetek. A ma is még klasszikus komédiák írója nem véletlenül azonosította saját kortársainak egy-egy megnyilvánulását komikus figuráinak egy-egy megnyilvánulásával. Az

elveszett levél ostoba képviselőjelöltje, Farfuridi kortesbeszédében azzal érvelt az alkotmánymódosítás ügyében, hogy elfogadja a módosítást, de változtatásokkal, és elfogadja a változtatást, de módosításokkal, „még hozzá a ... lényeges pontokban... Ebből a dilemmából nem tudunk kilépni... Megmondtam!” Nae Ionescu, amikor 1928-ban teologizált, így mondta meg: „»Bocsáss meg nekik, nem tudják, mit cselekszenek.« Bocsásson meg nekik? Mit? A bűn dialektikája nagyon bonyolult. Bűnt követtek el azok, akik kimondták az ítéletet? Bizonyosan. De Krisztus szenvedése az ő saját törvénye volt. Ha nem küldték volna a halálba, akkor a bírái elkerülték volna a bűnt, hogy ártatlant ítéljenek el – bizonyosan. De ha megakadályozzák a keresztre feszítés drámáját, nem szegték volna-e meg Krisztus törvényét, Krisztusét, akit keresztre kellett feszíteni. Vajon beteljesedett volna a mi megváltásunk? Ebből a dilemmából nem tudunk kilépni.”²⁷ Nem véletlenül óvott Descartes attól, hogy az isteni kinyilatkoztatás kérdéseit feszegecsük! Nae Ionescu pedig az sugallta a dilemmájával, hogy a bűnnel jót is lehet cselekedni...

Első pillantásra lehet valami párhuzam Nae Ionescu és George Bernanos között. A katolikus francia író Drumont „A zsidó Franciaország” című antiszemita bestsellerének szellemében a zsidókban a modernitás hordozóit látta, és igazában soha nem ismerte fel a Drumont és Hitler közötti kapcsolatot, akkor sem, amikor következetes Hitler-ellenes publicisztikát művelt, és így fakadt ki: „inkább korbácsoljon meg az algeri rabbi, mintsem szenvedést okozni egy zsidó nőnek vagy gyermeknek”. A francia fasizmus egyik mai elemzője szerint Bernanos „figyelmeztette olvasóit, hogy az a demokrácia, amelyet elítél nem a népek szabadsága, hanem az intézményesített demokrácia, akár a burzsoá parlamentarizmus, akár a szovjet kommunizmus formájában, amely demokrácia, a szabadság biztosítása helyett annak eltörlésére tör”.²⁸ Nem véletlen, hogy Nae Ionescut Bernanos regényéből, *A Sátán árnyékában* „A kétségbeesés kísértése” című fejezet ragadta meg, az ahogy a Sátánhoz fohászoló pap annak rabja lesz, és nem tud többé szabadulni tőle.²⁹ „Tőle tanultuk – írta Cioran még 1937-ben Nae Ionescuról –, hogy a lét bukás, és ki tudna megakadályozni abban, hogy levonjam a következtetést: az élet célja kín, önkínzás, sátáni gyönyör.”³⁰ Persze Nae Ionescunál „az ördög nem ragadja meg a dolgok princípiumát”³¹, mert az okozattól indul az ok felé – és ezzel a nyugati teológia okság elvének adott egy oldalvágást, mert aszerint Isten léte abból következik, hogy mindennek kell legyen valami oka, és a világnak Isten az oka. A Nae-féle metafizika eredetisége abban rejlett, hogy egyben politika is volt, napipolitika.

Nae Ionescu ideális Romániája autokrácia és autarkia. Románia az őshonosok tulajdona, az ősi paraszti tisztaságot éltetőké. A király autokrátor, Gazda, mint hajdan a vajdák. (Gazdának nevezték Sztálint is bizalmasai és szolgálai, természetesen a háta mögött, míg a hivatalos megszólítás az elvtárs mellett a vezér – vosgy – volt. Látni fogjuk, Nae Ionescu csodálta a szovjet gazdát, miközben kereste a románt.) Ionescu azt hirdette, hogy Románia legyen önellátó, ne függjön a nemzetközi tőkétől. A szervesség az ősi folyamatosság, és a modernitás tagadása. Az 1848-as liberálisok idegen formákat importáltak, a parlamentáris demokrácia nem felel meg a hazai szükségleteknek, idegen forma. Az ortodoxia felel meg a nemzeti lélek szerves szükségleteinek. Aki a Bărăganon született – fejtegette –, nem értheti meg Descartes-ot, aki pedig nem ott született a Bărăganon, az nem értheti meg a románizmust és az ortodoxiát.³² Más szóval a román ortodox és csak az ortodox román. A románságból minden nem ortodoxot kirekesztett. A görög katolikus lehetett szerinte jó román, de nem román. Ionescu az ortodoxiával azonosított románság kollektív üdvözülését hirdette meg. Az individualizmus és a demokrácia atomizálja a társadalmat. A megfelelő létforma közösségi, a világ kollektívumokból áll. Nae Ionescu kereszténysége harmonikus együttélést ígért. „Számunkra, keresztények számára – írta

1927-ben – a zsidók nem hitetlenek, hanem az üdvözülés útján megkésettek: mi már eljuttunk az Újszövetséghez, ők még várják; várják a Messiást fehér lovon, aki eljön majd, hogy üdvözítse őket, és nem akarnak tudomást venni arról, hogy már eljött.”³³

1933-as németországi útja után Nae Ionescu fokozatosan megváltozott. A forradalom – fejtegette 1933 májusában – aberrációkkal jár, olyanokkal, hogy Hitler megfosztja állásuktól a zsidókat, és hülyeségekkel, mint ahogy Hitler elégettetni Marxnak a könyveit. „Ne komolytalankodjunk” a forradalmak mind ilyenek, „mi pedig nem lehetünk neveltségesekek, mert az egyén számára a neveltségesség halál”.³⁴ A mából visszanézve úgy tűnik, hogy – ily módon – minél komolyabb lett Nae Ionescu, annál neveltségesebbé vált; a helyzet viszont komorabbá. A fasiszmust és a kommunizmust integráló sajátos román totalitarizmust akart, ezért is hangsúlyozta, hogy fogalma sincs arról, hogy baloldali vagy jobboldali.³⁵ Vasile Marin jól érzékelte Nae Ionescu „párhuzamosan vagy koncentrikusan haladt” a Gárdával.³⁶ De csak idő kérdése volt, hogy mikor jut el a kamarillától a Gárdához. Ő ugyanis következetesen követelte a konszenzusos népi diktatúrát, és Károly királytól is ennek megvalósítását várta, az ő lapja fejtette ki a legerősebb kampányt a már többször is lemondott trónkövetelő trónra lépése érdekében. A szürke eminenciás szerepére sóvárgó királycsináló értelmiségi típusa, aki alapvetően ideológus szerepet játszik, sütkérezni szeretne a hatalom fényében, de a mindennapi politikusi munkához sincs érzéke. Tanácsadó, akit saját szómámora elkábít, másokat akar használni, miközben őt használják. Viszont hatása van, kisebb körben, főleg a diákok világában. Manipulálja tanítványait, de megvárja, hogy előbb ők lépjenek. Játszmájának lényege: a trón és a Gárda között mindenkit irányítani tudó ideológussá emelkedni. Ha nem is igaz, jellemző pletyka az, mely szerint egyenesen megmondta a pátriárkának, hogy miután ő hozta a királyt, ő is fogja elkergetni, méghozzá a legionáriusok segítségével, mert Codreanu azt teszi, amit ő akar.³⁷ 1939 januárjában a miniszterelnöknek arról számolt be, hogy 1933 májusának végén Codreanu kereste meg őt, és értésére adta, „mozgalmát a király szolgálatába helyezi”.³⁸ Şerban Milcoveanunak viszont azt mesélte a börtönben, hogy 1933 nyarán a király küldte őt a legionáriusokhoz, hogy a diktatúrájának megnyerje őket. Nae pedig Codreanuval folytatott 12 órás – délután 5-től reggel 5-ig tartó – eszmecsere után azt jelentette királynak: „ők a nemzet, velük meg kell egyeznünk, nem tudjuk őket manipulálni.”³⁹ Márpedig ő azt próbálta meg, a királyt és a Kapitányt egyszerre akarta manipulálni. Eddig minden sikerült neki. Lapja jól jövedelmezett, diákjai rajongtak érte.

Igazában, Nae Ionescu saját szerepét és lehetőségeit messze túlértékelő nagy naiv volt. 1933. májusban a király még arról beszélt neki, akit némi lekezeléssel Tata Noénak nevezett, hogy pártok fölötti személyes kormányt alakít, és folytak is a kulisszák mögötti tervezetések az alkotmány átalakításáról.⁴⁰ A Professzor még Duca miniszterelnökké való kinevezése előtti napokban – november első felében – sem hitte el, hogy mi lesz, amikor már nyílt titok volt.⁴¹ Goga és Gh. Brătianu viszont azt terjesztették, hogy Duca kormánya a kamarilla kormánya.⁴² A király nem vette komolyan a pletykákat, és megmondta nyíltan a királyi abszolutizmust sürgető Argetoianunak, hogy először el kell használnia a liberálisokat, és Argetoianu azon megjegyzésére, hogy a liberálisok hat hónapon belül megbuknak, a királyi válasz: „Három.”⁴³ Hasonlókat mondott Naének is,⁴⁴ és némileg őszinte volt, mert amikor 1933-ban a parasztpárti Vaida Voevod – immár ennek harmadik miniszterelnöksége után – mandátumát megvonta, csak úgy köszönte meg szolgálatait: „El vagytok használni!”⁴⁵ (Igaz, a király fő sérelme az volt, hogy miniszterelnöke elbizva magát, a királynál úgy jelent meg, hogy hozott magával egy útlevelet és csekket „a Kisasszonynak”, ki is rúgták.⁴⁶ De azért a mód, ahogy a király kirúgta miniszterelnökét, még sem volt szép, mert 1930-ban éppen Vaida Voevod, aki egyébként akkor belügyminiszter volt, írta a név-

telenül kiadott és a rendőrség által betiltott carlista brosúrát: „Jöjjön a megváltó”⁴⁷ És jött.) Nae Ionescu viszont nem bocsátotta meg neki a liberálisok hatalomra engedését. Eszméi logikája odavezetett, ahova vezetett: a nyugati demokrácia eszményeinek radikális tagadásától a fasizmusig, hogy – bibliai gesztust mímelve – Codreanu lábaihoz üljön. Saját metafizikáját új tartalommal töltötte meg, amikor a vallásos megváltásnál többet akart, világít, miközben a világi létet alapvetően szenvedésnek tartotta, és magát is a lét foglyának érezte, mert érezte az ellentmondást: immanenciában élve transzcendenciában lenni egyszerre nem lehet. Mondását, hogy „nálunk a színódus, a szabor nem hibázhat” átvitte a Mozgalomra. Szegénységet hirdetve egyre nagyobb anyagi jólétben, látványos luxusban élt, jól öltözött, drága autója volt, luxuslakása és tengerparti nyaralója – jachtal. (A fáma és egyes román történészek szerint a náci pénzelték,⁴⁸ bár erre nincs még konkrét adat.⁴⁹) Egyik tanítványa, Cioran 1990-ben úgy vélte, hogy az érte rajongó diákságot saját – sértődöttségével motivált – hatalmi játszmájába rántotta be. A folyamat alighanem sokkal bonyolultabb, de az ember, a Professzor ciorani jellemzése a legjobb: Nae Ionescuban „öltött testet valamennyi balkáni ellentmondás”. Egomán „kalandor” volt, aki mellett a többi professzor „naiv parasztnak” tűnt.⁵⁰ És Cioran 1941-ben is hasonlóképpen látta. Nae Ionescu „látható félrecsúszások és rejtett színváltozások szimbóluma”.⁵¹ De ki nem volt az? Mihail Sebastian, aki a *Cuvântulban* ironikus megértéssel értékelte Mussolini egyes politikai manővereit, mélyen csalódott Nae Ionescuban, az emberben és a politikusban, annál is inkább, mert ez az ő regényéhez, amely a zsidó identitás sokszínűségéről szól, durva antiszemita előszót írt. Így őt és regényét a legkülönbözőbb oldalról éles támadások érték, ezekre adott válasziratában még némileg Nae Ionescu szellemében jellemezte a román politikai világot: „Olyan »román politikai breviárum« összeállítására gondoltam, amelyben két oszlopban mutatnám be mindazt, amit 1919 óta a román parlamentben és sajtóban mondtak, írtak és deklaráltak. Mivel közvéleményünknek nincs emlékezete, azt hiszem, hogy ez nagy rendszerező szolgálatot tenne, és még ezenkívül nagyon pittoreszk is lenne. / Ne botladozzunk tehát a hamis kritériumokon. A román politika se nem bal-, se nem jobboldali, hanem különböző szeleknek kitett tenger, amelyen mindenféle kalózok hajóznak, várva a megfelelő pillanatot.”⁵² Ezt alighanem azért is kihúzta kéziratából, mert Hitlert is kalóznak nevezte,⁵³ és azért a román politikusokat csak többre becsülhette. De Nae Ionescu egyik legveszélyesebb kalóza lett a román tengernek. Közben, 1933 novemberének közepe felé Ion Gh. Duca léphetett a színre. Ő a nagy Ionel – I. I. C. Brătianu – bizalmasa és legfontosabb munkatársa volt. Köztisztelőnek örvendett, mert becsületesnek tartották, nyugatias jelenségnek, mert nem lopott, nem hazudozott, nem váltogatta nézeteit. A kelletténél mocskosabb politikai trükkökben nem vett részt. Igaz, a parasztpártiak azzal vádolták, hogy ő manipulálta a nagyváradi antiszemita zavargásokat, de ennek a szenvedő alanyok sem adtak hitelt, legalábbis a kolozsvári cionista sajtó nem tette: „A kisebbségekkel és speciálisan a zsidósággal szemben vallott politikája önként adódott ebből a tisztult liberalizmusából.” Ő maga „egyik legtisztább és legpuritánabb egyénisége volt nemcsak a liberális pártnak, hanem az ország egész politikai életének. Egyszerű és szegény, bár hatalmas vagyont is gyűjthetett volna össze. A mindig kopott ruhája, sószerű bajusza, szögletes pózoktól mentes gesztusa, közvetlen modora külső tükre volt ennek az egyszerűségnek. Ahogy gyalogosan járt-kelt a bukaresti utcákon, az egyik lábát mindig maga után húzva, semmiben sem különbözött egy átlag bukaresti polgártól.”⁵⁴ Franciaországi egyetemi tanulmányai és tapasztalatai birtokában felülemelkedett saját közegén. Erről nem volt jó véleménye. A román bojárságot éleseszűnek tartotta, elismerte francia kultúráját, de azt se titkolta, hogy „bizánci-fanarióta atavizmusok és erkölcsök” jellemzik.⁵⁵ Ez elég súlyos megállapítás, bár korabeli köz-

hely. A fanarióta az álnok, kétszínű, minden hájjal megkent politikai kalandor szinonimája. Fanar Konstantinápoly görög negyede, az itteni görög elit az oszmán birodalom vezetésében nagy szerepet játszott, soraiból kerültek ki a diplomaták, a pénzemberek, a flotta irányítói. A szultán a 18. század elejétől 1821-ig a két román fejedelem trónjára is közülük nevezett ki uralkodót. Képük ellentmondásos. Egyrészt parazita harácsolók, másrészt modern reformerek. Mindkettőre van példa. De a negatív kép elnyomta a pozitívát. Magára Ducára is árnyékot vetett. A vasgárdisták fanariótának tartották, a bizánci császárok, a Dukaszok elfajzott sarjának, valójában atyai ágon moldvai szabadparasztok voltak az ősei, anyja viszont valóban a fanariótákhoz kötődő – albán származású – Ghica családból származott. A politikai szenvedély viszont nem mérlegel. Duca is Iorgát, az apostolt, nevetséges hiúságban szenvedő „szerencsétlen halandónak” tartotta, ugyanakkor jó emberismerő volt, I. Károly királyról mesteri portrét vázolt fel, amikor kötelességtudatáról írt, és arról, ahogy kitanulta a politikai technika fogásait, miközben soha sem felejtette el, ha büszkeségét megsértették.⁵⁶ Ugyanakkor ő is megsértette II. Károly hiúságát. 1927-ben arra a hírre, hogy Károly vissza akar térni, Duca belügyminiszterként olyan rendeletet adott ki, amelyben szükség esetén a carlisták ellen fegyverhasználatot is előírta. Becstelenségnek tekintette azt, hogy elfogadja Károly hazatérését, és állítólag olyat is mondott, hogy inkább vágják le a kezét, semhogy ilyen rendszert szolgáljon.⁵⁷ Sőt, ő írta a „Zöld Brosúra”-t, amely több tízezer példányban tudatta országgal és világgal Károly dicstelen dolgait.⁵⁸ És Károly miért felejtett volna? 1929-ben naplójában éppen Ducát nevezte a dinasztia legnagyobb ellenségének, ő „minden rossz oka, akkora Káin, hogy a család minden tagjáról van dossziéja”.⁵⁹ Jó kis botránykrónikák lehettek. De hát Károly maga is lázadt az ellen a romlott világ ellen, amely apját mélyen megalázta. És ami fontosabb: diktatúrára tört. Duca viszont a liberális demokrácia, a többpártrendszer híve volt, amelyben a Liberális Párt azért játszhatott vezető szerepet, mert a Nemzeti Bank révén az ország bankrendszerére ki tudta terjeszteni befolyását. Ugyanakkor a miniszterelnök már kezdő politikusként korszerűsítő reformok híveként lépett fel. Földreformot akart, és a paraszti családi gazdaságokat segítő népbankok, valamint szövetkezetek felállítását. Ami pedig az ország egészét illeti, gazdasági függetlenséget. Ő maga is „a mi magunk által” liberális politika híve volt. Ez mai értelemben nem liberális politika, mert védvámrendszerrel igyekezett az ország iparosítását hazai tőkével biztosítani. Ezzel szemben a Parasztpárt „a nyitott kapuk” politikájával lépett fel, hogy a drága hazai termékekkel szemben olcsóbb nyugati áruval lássák el a piacot, és nyugati beruházásokkal tegyék lehetővé az életképes és nem mesterségesen fenntartott ipari fejlődést. A nagy gazdasági válság viszont minden eddigi gazdaságpolitikára és számításra kemény csapást mért. Az ország egyre jobban eladósodott. Duca 1933 nyarán Párizsban és Londonban járt, ahol megígérte, hogy rendszeren törlesztik az ország adósságait, melyek törlesztését a parasztpárti kormány felfüggesztette. Garanciát vállalt a Vasgárda visszaszorítására, mert annak németbarátsága már nyugtalanította a nyugat kormányköröket. Ezek alkalmasnak tarthaták erre, mert ő semmisítette meg az 1920-as évek kommunista mozgalomát, és nem riadt vissza a belső konfliktusoktól sem. Főszerepe volt abban is, hogy a Nemzeti Liberális Pártból kizárják azt a Gheorghe I. Brătianut, aki a királlyal együtt akart működni. A király viszont dörzsölhette kezeit, mert ezzel megindult a Liberális Párt bomlása is, élesedtek a belső ellentétek.

Állítólag Titulescu, a nyugati és általában a nemzetközi körökben nagy tekintélynek örvendő külügyminiszter győzte meg a királyt, hogy Ducát kell kineveznie.⁶⁰ Ez pedig az ország érdekében vállalta, abban a hitben, hogy meg lehet állítani a parlamentarizmust bomlasztó folyamatokat. Duca egyébként 1933 júniusában megjárta Párizst, tárgyalt a

francia kormány tagjaival, az újságíróknak is nyilatkozott, többek között arról, hogy a Vasgárda a hitleristák zsoldjában áll, anarchista, felforgatja az államrendet. Elítélte a Vaida Voevod-féle kormány politikáját, liberális kormányalakítás esetére kemény fellépést ígért a Vasgárda ellen, és természetesen a kölcsönök törlesztését.⁶¹

Messziről figyelve a fejleményeket: „Bátorság volt az is, amit [Duca] a király hazatérése után cselekedett, és még nagyobb bátorságról tett tanúságot, amikor belátta tévedését és megkezdte a liberális párt kibékítését az uralkodóval. Ezt a visszavonulást annyi diplomáciával és mégis annyi méltósággal hajtotta végre, hogy sem az ő személye, sem a liberális párt presztízse nem szenvedett csorbát.”⁶² Közélről nézve, komorabb volt a helyzet. Duca felesége szerint férje akkor is gyűlölte a királyt, amikor miniszterelnökké nevezte ki, mert ahányszor hazatért a királyi palotából, keserűen mondogatta. „Szelhámósokkal nem tudok együtt dolgozni.”⁶³ Amikor november derekán Argetoianu szóvá tette Ducának, hogy 10–20 gárdista képviselő bekerülése a parlamentbe nem probléma, hiszen még csak nem is középszerűek, aztán saját ostobaságuk lesz a végzetük, a miniszterelnök keserűen és enigmatikusan mondta el, hogy csak egyetlen feltételt kötöttek ki: a Vasgárda feloszlását.⁶⁴ (Feltehetően a hitelező hatalmak urai, vagy mint Károly mai életrajzírója véli, szinte bizonyos, hogy a francia szabadkőműves körök támasztották vele szemben ezt a feltételt.⁶⁵) Duca még azt is elmondta, hogy rövidebb a képviselőjelölések határnapja előtt feloszlítja a Vasgárdát, nehogy más pártok és szervezetek jelöltjeiként indulhassanak a választásokon. Amikor pedig Argetoianu arra figyelmeztette, ha üldözik a gárdistákat, akkor ezek visszavágnak, Duca keserűen jegyezte meg, tudja, hogy életével játszik, és már késő, tudja, nincs visszaút.⁶⁶ Ugyanakkor parancsot adott arra, hogy a csendőrség és rendőrség lőfegyvert használjon a vasgárdistákkal szemben.⁶⁷

Mindketten Duca és Argetoianu is jó proféták voltak. Argetoianu 1935-ben pontosan látta, hogy Hitler mire játszik: Franciaország most (mármint 1935-ben) erősebb, mint Németország, ha hadat üzenne, összeomlana a náci rendszer, de Hitler tudja, hogy a demokrata kormány nem tesz ilyet, öt év múlva viszont eltápozza Franciaországot.⁶⁸ Megtörtént. Saját politikai karrierjét illető jóslatai természetesen nem váltak be, miközben egyre inkább Németországnak szurkolt... De hát nem ő vallotta: „A politika meggyőződés és szerencse kérdése.”⁶⁹

Duca jóslata, több volt, mint jóslat. Saját helyzetének pontos jellemzése. Fia, követségi tanácsos lett Tokióban, és amikor megtudta apja miniszterelnöki kinevezését, a hajóról sürgönyözött: „Fogadd gratulációmát és részvétemet.” Élete végén is a zsebében találták meg ezt a táviratot.⁷⁰

Polgárháborús választási kampány indult. Az erőszak önmagát táplálta. November végén a rendőrök egy plakátot ragasztó diákokat lelőnek, ő (Virgil Teodorescu) a Mozgalom első halottja. Codreanu válasza: ez az első sír, és még lesz.⁷¹ Lett is legalább hat.⁷² A fasiszta extázishoz nem kellett program, elég volt a vízió. A Kapitány körleveleinek kötete és a fasiszta mozgalmak forráskiadványa nem tartalmaz egyetlen programszerű felhívást sem. A vasgárdista sajtó vizionált, legfeljebb a korporatizmusról értekezett nagy általánosságban. A gárdisták tartották magukat „A fészekfőnök könyvecskéjé”-nek utasításához, hogy nem adnak közre programot. A Kapitány utasítása a lelkiükből szólt. Legfeljebb a hallgatás okairól lehetett még értekezni. A pártok programjai – írta I. N. Caranica – csak a hatalom megszerzésének eszközei. „...ilyen politikai programunk nekünk nincs [...]. Mégis van programunk. De ez az országé, és semmi okot nem látunk arra, hogy szerte trombitáljunk, mielőtt abban a helyzetben lennénk, hogy meg tudjuk valósítani. Először is ez nem használna az országnak, és nekünk sem segítene azon az úton, hogy felébreszszük és meghódítsuk a román lelket. Csak azért hirdessük, hogy befogjuk a rühes kutyák

pofáját, nem éri meg. Főleg azért, mert részükről ki tudja, hogy milyen galádságokat lehet várni!”⁷³ Konkrét volt viszont Codreanu parancsa: keresztény ne vásároljon zsidó boltban.⁷⁴ Emiatt „a rühes kutyák” különösebben nem mind háborodhattak fel. Viszont már veszélyes lehetett az olyan kiáltvány, amelyben az érchegeységeknek megmondja a Vasgárda: „Akasztófát akar azoknak a rablóknak, akik a politikai pártok által elszegényített paraszt munkájából csinálnak pénzt.”⁷⁵ Még veszélyesebb az a kiáltvány, amelyet a francia követség küldött haza. Ez a 12 pontos program halálbüntetést kért az ellenségre, a nemzet és az állam ellenségeire, követelte a pártok feloszlatását, egészséges sajtót, a titkos társaságok feloszlatását, az osztályharc felszámolását, a Népszövetség elutasítását, és leszögezte, hogy a jövő államában nem lesz csak munkás, sőt, egy államférfi még kisebb fizetést kaphat, mint egy munkás, és „valamennyien hagymát fogunk enni a nagy Titulescuval együtt” – akiről tudjuk, hogy szerette a luxust.⁷⁶ Ilyen programmal a burzsoáziát nem lehetett volna megnyerni. Nem is terjesztették, sőt elképzelhető, ezt a kiáltványt hamisították, hogy kommunizmussal vádolhassák a Vasgárdát, és nem is ok nélkül.

A Vasgárda a kemény kormányterror ellenére 74 megyéből 68-ban tudott képviselőjelöltet állítani. Duca pedig, ahogy korábban tervezték, a képviselőjelölések határnapján, december 9-én törvényen kívül helyezte a Vasgárdát. És ezután elmondhatta feleségének: „Aláírtam, mert az országnak szüksége volt az aláírásomra, de mindenre felkészültem.”⁷⁷ Előtte viszont még jól veszekedett méghozzá éppen Titulescuval, amúgy „cigány módra” – Argetoianu naplója szerint. Duca miniszteri rendelettel akart fellépni, a külügyminiszter azonban királyi dekrétumot akart. Őfelsége viszont nyilván megmondta Ducának, hogy ilyesmiről szó sem lehet, ezért a miniszterelnök Titulescut küldte a királyhoz aláírásért. Titulescu el is ment, de azt mondta a királynak, hogy Duca akarja a királyi dekrétumot, mire Duca azt híresztelte, hogy Titulescu követelte ki a Vasgárda feloszlatását, méghozzá üvöltözött is a minisztertanácson.⁷⁸ És miután ez nyílt titok volt, Titulescu maga is úgy érezte, hogy könnyen merénylet áldozatává válhat. Gyorsan Prágába utazott, de a vasúti fülkében egy boríték várta a Vasgárda részéről: a halálos ítélete.⁷⁹ Ezért később cikkben és brosúrában is mentegette magát a Vasgárda törvényen kívülre való helyezése miatt. Erre viszont a meggyilkolt miniszterelnök fivére vágta a szemébe, hogy lemondással fenyegetőzve kényszerítette ki a betiltást: „Amit Ön tett, több mint kegyeletsértés Ion Duca áldozatával és emlékével szemben. Ez szörnyett.”⁸⁰ Erre a Duca-kormány tagjai, és köztük Tătărescu is nyílt levélben foglalt állást: „A Vasgárda feloszlatása az egész kormány egyetemes elhatározása folytán történt meg 1933 decemberében és egyikünk sem kíván kitérni a felelősség alól...” Igaz, a kormány először nem akarta megtenni ezt a lépést, hanem az ifjúság felvilágosítására akart programot kidolgozni. Titulescu viszont a feloszlatást kényszerítette.⁸¹ Titulescu ezek után úgy kért elnézést, hogy jelezte, egyik francia újságnak világosan megmondta: „kormányának első feladata a Vasgárda feloszlatása lesz,” de nem kérte a Gárda feloszlatását, hanem „ismételten azt tanácsoltam Ducának, hogy dekrétum [mármint királyi rendelet] nélkül ne oszlassa fel a Gárdát,” és erről írása is van Ducától.⁸² Ezt senki sem látta. A király viszont volt olyan álnok, hogy december derekán olyasmit mondott Nae Ionescunak: Duca kísérlete rosszul sikerült, a Vasgárda feloszlatása hiba volt, keménykezű kormány kell; de a választásokat már nem akarta elhalasztani, hanem elment Sinaiára pihenni.⁸³ Közben megindultak a tömeges letartóztatások, a legionárius mitológia szerint mintegy 11-18 ezer embert fogtak el, valójában csak másfélezer körül lehetett az elfogottak száma, a hivatalos kormánynyilatkozat szerint 1700,⁸⁴ vannak hivatalos forrásokra támaszkodó sajtótudósítások, melyek ennél is kevesebbet adnak meg.

A liberálisok megnyerték a – december 20-án tartott – választásokat, a szavazatok 51 százalékát szerezték meg, míg a másodiknak, Nemzeti Parasztpártnak csak 4 százalék

jutott. A választások tisztasága természetesen kétes volt, keményen verekedtek a kortesek, és lopták az urnákat, ugyanakkor kétségtelen, a Parasztpárt elhasználódott. Duca és Titulescu viszont okkal félték. Mert közben Cantacuzino tábornok is megjelent a színen: „olyan ember, akit be kell csukni békeidőben, és csak háború idején kell kiengedni” – mondta róla az első világháborús antant misszió vezetője.⁸⁵ Igaz, már öreg volt, de nem változott, és az ilyen még jobban fel tudja tüzelni a fiatalokat – mint azt néhány legionárius idilli helyzetkép felvillantásával majd az erőszakspirál elszabadulásának jellemzésével próbálok érzékeltetni.

Gheorghe (Zizi) Cantacuzino-Grănicerul (1869–1937) fejedelmi sarj. Két ragadványneve is van: Grănicerul = határőr, mert a határmenti harcokban tüntette ki magát, és Zizi, mert katonáinak mindig azt mondogatta: Zi! Zi! = mondd! mondd! Közben ízesen káromkodott, minden második szava női nemiszervhez kapcsolódott. Egyébként a leendő királynét is felcsinálta, a gyermeket pedig árvaházba helyezték el, hacsak még korán nem halálozott el.⁸⁶ Ugyanakkor gáláns volt a nőkkel, aztán ahogy öregedett, egyre jobban unta magát. Unokaöccse Alexandru Cantacuzino hívta el a Zöld Ház építéséhez, előtte pedig Codreanu gondoskodott arról, hogy amikor megjön a vendég, mind értelmiségiek építkezzenek. És amikor megérdeklődte tőlük, hogy mi a foglalkozásuk, a válaszokra – ügyvéd, professzor – egy-egy kedves simogatással és „ösi román káromkodással áldotta meg” az illetőt – hogy az emlékező papot idézzük⁸⁷ – és élete végéig eljegyezte magát a Gárdával. Akiket pedig elküldött az anyjuk p..ba, természetesen nem sértődtek meg. Mert a szólás bajtársias gyengédséget fejezett ki. (És mást is. Vaida Voevod szerint az ókirályságbeli román kompromisszumra hajlik, az erdélyi viszont ragaszkodik elveihez, és ha azt mondja, „menj az ördögbe”, ez végleges szakítás, viszont ha egy ókirályságbeli az anyja „p.-ba” küld valakit, akkor abban van kedvesség, mert ott fogantatása helyén még érik, és még tökéletesebb lesz, ha visszajön, mert rokonszenves és szeretetre méltó.⁸⁸) Mindenesetre a Kapitány, hogy mérsékelje Zizi Cantacuzinót, megparancsolta, hogy két füzetet vezessen, az egyikbe írja be az engedélyezett szólásokat, a másikba a tilosakat, mert néhány legionáriusnak sok volt a jóból, sértette a fülét és lelkét a sok nemiszerv emlegetése. Az öreg katona még házszenteleléskor is megeresztett egyet s mást, amikor a szenteltvíz szertefröccsent, igaz, a szent áhítatból hatalmas röhögésbe tört ki az egész legionárius vezérkar.⁸⁹ De aligha csak Zizi káromkodott, ha kellett és ha nem, és Istent is káromolhatták. Nae Ionescu viszont megtalálta a felmentő formulát, amikor „nemspecialista”-ként „hitet” tett: „az, aki Istent szítja közelebb van a megváltáshoz, mint az, aki Isten tagadásában él, még akkor is ha élete erkölcsileg büntelen. Hiszen az előző átkaival is Őt vallja, míg az utóbbi...”⁹⁰

Zizi Cantacuzino presztízst, pénzt jelentett, és kapcsolatokat. Korábban a Konzervatív Párt maradékából összeállt Vlad Ţepeş Ligával tartott, tömegesen nem hozott híveket, de annál több hasznosítható kapcsolatot, az öreg katonák – akik komoly posztokat foglaltak el, és ami fontos volt, a hadbíróságokban – növekvő rokonszennel figyelték a Vasgárda tevékenységét. Ennek igazán akkor lett jelentősége, amikor Duca hadat üzent a Vasgárdának, és az felvette a harcot. Zizi Cantacuzino pedig november 29-én megírta Ducának: „Ha így mennek a dolgok, olyan pusztulás jön, amelyben mind ott hagyjuk a bőrünket, Te is, Titulescu is és én is. Inculeş [államtitkár] beszéljen gyorsan Codreanuval, hogy néhány órán belül vissza lehessen állítani a rendet az országban.”⁹¹ Cantacuzino levelei és az, ami a sajtóban megjelent jól érzékeltetheti a helyzet drámaiságát.

Nichifor Crainic, aki maga is ideológusi szerepre áhítozott, már idejében bejedit. December 6-án közzétette a Kapitányhoz intézett novemberi levelét, mely szerint a Vasgárda „parancsoló szükségszerűség, nacionalizmusunk ezen ága [...] az első vas-

fegyelmű szervezet”, de „nincs szükség vérontásra”.⁹² Már folyt. December 4-én Nae Ionescu lapja közölte azt a körlevelét, amelyben tucatnyi politikust gyilkosként nevezett meg.⁹³ És mivel a Vaszgárda „a szemet szemért” íratlan törvényét követte, ez ítélet volt. Betiltása után meg is indultak a letartóztatások. Codreanu még azon éjszaka – állítólag – a bukaresti rendőrfőnökkel, Gabriel Marinescuval tanácskozott.⁹⁴ (A konzervatív párt vezére írta ezt egyik levelében hónapokkal a fejlemények után. Pletykafolklorának tűni.) Tény, a Kapitány először Zizi Cantacuzinónál rejtetett el. Másnap, december 10-én reggel 6-kor Zizi kiadja a parancsot, amelyet „a Kapitány hagyott meg nekem”: az erdélyi legionáriusok Maniura szavazzanak, az ókirályságbeliek Gheorghe Brătianura, ahol viszont Averescu jelölteti magát, ott ő reá, de semmiképpen sem Cuzára, mert az a kormány másik arca, a zsidó-francia bankárok nem kérték a Cuza-féle párt feloszlatását. (Ez egyébként hatékony érv volt, hiszen a cuzisták frazeológiája olykor kísértetiesen hasonlított a legionáriusokéra, még jobban hangsúlyozták a zsidók faji jellegét,⁹⁵ nekik is voltak különbségeik, viszont nem támadták a rendszer egészét, nem is gyilkoltak, csak verekedtek, az államhatalommal kerülték a konfliktust, míg a legionáriusok éppen az államhatalommal szálltak szembe, és kapták az első halálos csapásokat. És volt, aki arról is tudott, hogy a király anyagilag támogatta a cuzistákat, persze nem saját vagyonából, egyik kapitalistáját kérte meg, hogy adjon valamit Cuzának.⁹⁶) Cantacuzino pontosan tolmácsolta Codreanunak: „...halottaink összekötnek bennünket és parancsolnak nekünk”.⁹⁷ Ducának pedig még aznap megírta: „...Te is és Titulescu is, azt hiszem [...], aláírtátok a halálos ítéleteket. Kérem Istent, hogy ne kelljen azt tennem, amire lelki felindulásom ingerel, mert ami engem illet, elmegyek a végső áldozatig, akár a 200 ezer legionárius.”⁹⁸ December 11-én kissé visszafogottabban nyilatkozott: „Nálunk, a Vaszgárdában, melyet jelenleg én irányítok vasfegyelem van. [...] Egyetlen gondom az, hogy elejét vegyem a vérontásnak. Segíts!” Arra is figyelmeztetett, hogy ők nem ablakokat törnek be, mint a cuzisták.⁹⁹ Annaira nem, hogy egyben megparancsolta a legionáriusoknak, hogy készítsenek „listákat mindazokról a kicsikről és nagyokról, akik minket üldöztek, hogy bosszút álljunk”.¹⁰⁰

December 14-én Nae Ionescu éppen a rivális, Crainic lapjában mondott oda a királynak: Duca „szánalmas eszköze a nemzetellenes ocultá-nak”. Az ocultă az ocult = okkult melléknév nőnemű alakjának (ocultă) főnevesített alakja, amely az értelmező szótárban – mint főnév – nincs benne, titkos erő, tényező, társaságot jelenthet; de ott és akkor mindenképp a király szeretőjét, Elena Lupescut, „a Kisasszonyt” értették alatta, akit a kamarilla fejének tartottak. Ezzel Nae Ionescu a királyt legérzékenyebb pontján sértette meg. December 17-én Codreanu a *Cuvântulban*, Nae Ionescu lapjában nyíltan is hadat üzent, amikor így szólt a legionáriusokhoz: „Ma megadom nektek a jogot, hogy úgy védekezzetek, ahogy jónak látjátok és tudom, tudtok, élve ezzel a feloldozással, és jól fogtok védekezni.”¹⁰¹ December 20-án pedig Nae Ionescu jószolt: Duca eljárása beválna, ha nem hanyagolt volna el valamit: „a létét annak a fiatalságnak, amely nem tudja, mi a félelem. És nem tűri, hogy felpofozzák.”¹⁰² December 24-én Nae Ionescu lapjában Codreanu újabb körlevele jelent meg, és ez megnevezte a vérontásért felelős politikusokat, elsőként Ducát és Titulescut, akik több mint 10 ezer ifjú megkínzásáért is felelősek.¹⁰³ Másnap megnyilatkozott Nae Ionescu is: Heródes lemészárolt 14 ezer kisgyermeket, „de minden reményünk a megváltásból fakad, ezért mindent elfogadunk, még Heródes véres örültségét is – és az ártatlan gyermekek áldozatát. Mert Krisztus megszületett.”¹⁰⁴ Aztán később ki is oktatta néhány hívét – a fő gárdista pap, Dumitrescu-Borşa – meglepetésére: „A kapitány második Isten, aki eljött a román nép megváltására. [...] Ő legyen számotokra a bálvány, a második Krisztus, mindenben vessétek magatokat neki alá.”¹⁰⁵

1933 karácsonya táján a kormány az 1300 letartóztatott vaszgárdistát szabadon enged-

te.¹⁰⁶ December 29-én Duca Sinaia-ra ment, hogy beszámoljon a királynak a választások eredményeiről, hazatérőben a pályaudvaron meggyilkolták. Nem lehetett nehéz, mert őrizete korántsem volt megfelelő, egy rutinos, de békeidőkhöz szokott, kiöregedett testőr kísérte. A gyilkosok – Nicolae Constantinescu, Ion Caranica, Doru Belimace – elszántak voltak, elkeseredettek és magabiztosak, mert tudták, belépnek a legionárius mitológiába. Hármójuk nevéből alkotott szó: Nicador, maga is személynévvé vált. Hordozója a Kapitány unokaöccse, aki – bár nagybátyja meghagyta, hogy a családból senki se politizáljon – ma egyik zászlóvivője a magát igaznak tekintő legionárius mozgalomnak.¹⁰⁷ A képeken jól mutat, de sajnos cikkeiben nincs sok új.¹⁰⁸ Igaz, ami új felbukkan, az is régi spekuláció. A Duca-gyilkosság története ma is csak tallózás a régi spekulációk között. A káosz a perrel indult.

1934. január 10-ig 2000 gárdistát tartoztattak le.¹⁰⁹ A Kapitány viszont a gyilkosság után is a per kezdetéig rejtőzködött, miután Zizi Cantacuzinóra bízta a Gárda vezetését. Állítólag maga Lupescu unokahúga rejtegette, valójában csak nagyon rövid ideig tartózkodott nála, mert Codreanu tudomására hozta a rokonságot, és felvette a telefont, hogy értesítse a rokonát, mire Codreanu és társa gyorsan továbbálltak.¹¹⁰ (Crainic arra emlékezett hosszan, hogy Lupescu telefonon kifejezetten meghagyta, hogy jól tartsák a rejtőzködőket, sőt még aztán ő is segítette őket a további rejtőzködésben.¹¹¹ Ne felejtjük, Crainic a vérontáskor megrettent, nem kívánt mártírkodni, látványos bűnbánatot gyakorolt, és ilyen példykával legitímálta magatartását, bár nincs kizárva, hogy ő maga is elhitte. Hiszen mielőtt elhatárolta volna magát a Vasgárdától az *Axa* utolsó számában meggyőzően fejtegette, hogy a Vasgárda nem párt, hanem „hit és erős morális fegyelem, amelynek megnyilatkozási formáiban e hitnek a látványa fortyog”.¹¹²) A bujdosó Codreanu február 4-én megalapította a Volt Katonák Legionárius Testületét. Aztán a per első napján március 19-én feladta magát a bíróságon. Utolsó bűntudójával Zăvoianu tábornokkal robogtak be, hogy aztán az első sorban ülhessen a vádlottak padján Zizi generálissal. A per április 5-ig tartott, 53 vádlottal és 809 tanúval.¹¹³ Öt generális alkotta a hadbírószéket.

Hatalmas, jól megszervezett összeesküvés valósága sejlett fel a vádiratban; nemcsak polgárháborúval fenyegető, hanem egyenesen azt célzó összeesküvés. Az *Új Kelet* tudósítójának az ismertetése egyik legjobb korabeli beszámoló, ezért ebből bővebben idézek, és azért is, hogy lássuk, mit tudhatott „a közvélemény” a történetekről. A vádirat félelmetes diagnózis: „ez a per a háború utáni mentalitás pere. Azé a mentalitásé, amelyben munka nélkül próbálnak egyesek magasra jutni, gondolkodás skrupulus nélkül lázadoznak, nem lévén tekintettel az eszközökre, amelyeket igénybe vesznek. Egy intellektuális bűnözési mentalitás ez, amelynek őrzőgő, kegyetlen, lelkiismeretlen volta nem egyeztethető össze a román nép lelkiületével.” A Vasgárda tevékenységét „...az ország érdekei ellen valónak kell tekinteni.” Riasztóként hathatott a paramilitáris szervezet felépítésének és céljainak ismertetése. Sejt [szó szerint fészek], szekció, csoport, század és zászlóalj – ezek az egymásra épülő és jól integrált szervezeti formák. „A sejt öt alaptörvénye:

1. A titoktartás törvénye: Senkinek nem kell tudnia a sejt létezéséről, tagjainak kilétéről, címéről és összejöveteleiről.

2. A nevelés törvénye: Minden sejttag fanatikus kell hogy legyen, mert csak fanatikusok tudnak áldozatokat hozni a haza oltárán.

3. A munka törvénye: Minden légionáriusnak dolgoznia kell a légióért. Új sejteket kell alakítani és keresetének tizennégy százalékát a légiónak áldozniuk.

4. A fegyelem törvénye: A sejt feltétlenül engedelmisséggel tartozik a légiónak, amelynek utasításait maradék nélkül tartozik végrehajtani.

5. A kölcsönös segítség törvénye.”

A legfélelmetesebb mozzanat: Codreanu már 1930-ban tervet dolgozott ki a főváros elleni felvonulásra. Ennek megfelelően „a Nagy Napon” rohamzászlóaljak foglalják el a megyei középületeket. Ezt készítették elő propagandájukkal. Besszarábiában a csendőr-őrsvezetők ingyen kapták a Vasgárda lapját, a *Pământul strămoşesc*-et. Ion Zelea Codreanu adjudi beszédében már a bűnre szólított fel: „Ha ott akadt egy huszonéves fiú, akinek nem reszketett a keze, midőn le akarta löni Dollfusst, nálunk tízezer légionárius lesz, akinek nem fog reszketni a keze.” Ezek után Gheorghe Clime, Codreanu egyik bizalmasa magához hívatta Ion Hodoş, a câmpulungi „Vasgárda” című lap szerkesztőjét, és közölte vele, hogy felsőbb utasításra löje le Ducát, a legionáriusok megvédik, de mondja azt, hogy saját elhatározásából tette, Hodoş megtagadta a parancsot, mire Clime lelövélssel fenyegette, ha mindezt elmondja. Amikor a kormány elhatározta a Vasgárda feloszlását, ezt megtudva, Codreanu december 9-ről 10-re való éjszaka Cantacuzinónál húzta meg magát, átadta neki a parancsnokságot, és ekkor határozták el Duca megölését, Cantacuzino átvette a vezetést, és két levelet írt Ducának: „Drága Iancu, maga és Titulescu úr mindketten aláírták a szervezet feloszlásával halálos ítéletüket. Kérem az Istent, hogy ne kelljen megcsinálnom mindazt, ami a lelkemben forr, de ami engem illet, kész vagyok a legvégső áldozatra is és velem együtt 200 000 legionárius.” Majd a második levélben: „Amennyiben a fentieket nem teljesítenék, úgy tekintsenek engem ártatlannak azokban a rendkívül súlyos következményekkel járó intézkedésekben, amelyeket kénytelen leszek foganatosítani. Ön nagyon jól tudja, hogy én nem szoktam dicsekedni, hogy adjam a retteneteket, és amit mondok meg is csinálom.” A további bizonyítékok közé tartozott Codreanunak egy olyan nyilatkozata, amely Duca és Titulescu, valamint Inculeţ és Iamandi államtitkárok ellen irányult. Emellett találtak egy olyan Codreanu-levelet a bukaresti rendőrfőnököknek címezve, amelyben audienciát kért a királytól, fenyegetően jelezve, hogy „amennyiben szerdáig nem kapok audienciát, nem felelek semmiért.” Még baljósabb volt az a levél, amelyet december 26-án Cantacuzino írt Codreanunak, amelyben elégtételt követelt a választások megsemmisítése és a letartóztatások miatt, hozzátéve: „Ha mindezt nem tudnók elérni, úgy csak egy dolog marad hátra: a kormány megbuktatására. Véleményem szerint a szervezet abban a helyzetben van, hogy már most alakíthat egy legionárius kormányt. Az első lépés a kormány erőszakos megdöntése és a törvényhozó testületek feloszlása. A légiót Bukarestbe koncentrálnuk, és követeljük a hatalmat.” Egyben Cantacuzino mellékelte a majdani kormánytagok listáját. Közben Dumitrescu-Borşa megszervezte a halálcsapatokat, a gyilkosok Cantacuzinónál is megfordultak, és december 26-án találkoztak Codreanuvál. Virgil Ionescu pedig már december 30-i vallomásában „kijelenti, hogy Duca meggyilkolását Corneliu Codreanu tudtával, Cantacuzino tábornok házában határozták el”. Összegezve – a vádirat szerint – a vasgárdisták polgárháborút akartak kirobbantani.¹¹⁴

Mindez félelmetesen hangzott, csakhogy a két vasgárdista tanú és vádlott, Hodoş és Virgil Ionescu visszavonta a vallomását, arra hivatkozva, hogy azt erőszakkal csikarták ki, és bár a hatóságok ezt tagadták, a korabeli valóság ismeretében, valószínűleg ez utóbbiak hazudtak. Annál is inkább, mert a törvényszéki orvos szerint Virgil Ionescu arca úgy fel volt dagadva, hogy alig tudott beszélni.¹¹⁵ (Ionescu korábban jó kapcsolatot ápolt Károlylyal, és elképzelhető, hogy visszavont vallomása az alapja annak, hogy Lupescu bésúgójának tartják számon.¹¹⁶) Félelmetesnek tűnnek az erőszak légkörét árasztó újságcikkek, amelyek hatását maguk a gyilkosok is elismerték, de a Katonai Igazságszolgáltatás Igazgatósága még a per előtt arról referált, hogy az inkriminált cikkekből nem szólítanak fel konkrét cselekedetre.¹¹⁷ Viszont a kulisszák mögött dúlt a harc azok között, akik a Vasgárdát végleg fel akarták számolni, mint Victor Iamandi, belügyi államtitkár¹¹⁸ és azok között, akik még politikai játszmáikban használni akarták.

A per természetesen izzó hangulatban zajlott le. Még a Vasgárdából a per folyamán kihátráló Crainic emlékezetében is izzott, és ott és akkor ő is izzadhatott, mert „maguk a színajai gyilkosok is elismerték, hogy a két lap cikkei is befolyásolják őket elhatározásukban”, és az egyik lap éppen az övé volt, a másik Nae Ionescué.¹¹⁹ „Minden vádlott – emlékezett Crainic – [az ő kivételével] az ifjúság tűzével adta elő a credóját. A terem vibrált. Maga a hidbírótság is felforrósodott. A három gyilkos, akik valóságos szónokként beszéltek, csak saját kezdeményezésüknek vallották a tettet, felsorolták a kormány igaztalan erőszakos lépéseit, a büntetést azzal igazolták, hogy Duca elárulta a románizmust, és egyforma büntetést kértek magukra, noha csak egy lőtt.” Ez hatott a haditanácsra, tagjait Zizi Cantacuzino, aki elemében volt, tegezte. Korábbi hőstetteit ecsetelte, majd öregkori magányát, amelyet a fiai, a legionáriusok megédesítettek. „Megrázó keveréke volt ez a pátosznak, a naivitásnak és a görög ravaszságnak, mindez azért, hogy fedezze a Kapitányt.”¹²⁰ Át is ölelte Codreanút, és így kiáltott fel: „Ez az én fiam! Ne vegyétek el! Ha el akarjátok ítélni, ítéljetek el engem, hiszen én figyelmeztettem Ducát, hogy [...] a fejeddel játszol.”¹²¹ Hatott a higgadtabb mentetgetőzés is, amelyet ügyesen összekapcsolt a Vasgárda programjának jelzésével. Mert ő „... lebeszélte volna Constantinescuékát a merényletről, ha megkérdezték volna. Éppen Ducára hibáztak rá, aki egyike volt a kevés tisztességes és derék embernek ebben az országban.” És „...ha neki módjában lett volna a merénylet előtt Duca miniszterelnökkel találkoznia, el lehetett volna kerülni a drámát.” Egyébként a cuzisták verik a zsidókat, nem ők, a gárdisták. „Nekünk magasabb törekvéseink vannak, s három dolgot akarunk szétrombolni: az összes politikai pártokat, a szabadkőművességet és Genfet.” Leveleiben túlzott, célja ijesztgetés volt. „Egyébként jól ismerve a Vasgárda akkori hangulatát, igyekeztem elkerülni a vérontást.”¹²² Crainic jól emlékezett, sőt olyasmikre is, amiket a korabeli sajtótudósításokban nem találunk meg, de valószínűleg elhangzott. Mert például az alaposan tájékoztató *Új Kelet* is csak ennyit mond el a vallomásból: „Megundorodott a politikai pártoktól, azért lépett be a Vasgárdába, melynek programja az ő eszmei világát is magában foglalja. Amikor egyik levelében a kormány eltávolításáról tett említést, akkor távolról se jutott eszébe más, mint-hogy ez az ország akarásával és a király hozzájárulásával történt. Fogalma sem volt összeesküvésről, ettől a mentalitása teljesen távol áll. Ha hozzá jöttek volna Constantinescu és társai, úgy lebeszélte volna őket gyilkos szándékukról, hiszen Duca jó barátja volt. Azt a levelet, amelyet a vád fenyegetésnek fog fel, szintén csak az iránta való szeretett diktálta.”¹²³

Codreanu is elemében volt. Hitet tett ő is: „Amíg a háború előtti román ifjúságnak a nemzet egysége volt az eszménye, a háború utáni ifjúságnak az lett a célkitűzése, hogy erkölcsössé tegye, megtisztítsa Nagyrománia közéletét.” Cantacuzino hozzá írt leveleiben „azt javasolja nekem, hogy vegyük át a hatalmat, kormánylistát is összeállított már, amely szerint magának három tárcát tartott fenn. Uică tábornoknak s nekem és másoknak pedig egyet-egyet.” Összeesküvésről pedig szó sem lehetett, nincsenek fegyvereik.¹²⁴ Pontosabb tudósítás szerint Codreanu még azt is elmondta, hogy „Cantacuzino a körülmények kényszere folytán átvette szervezetének a vezetését, amikor ő a letartóztatás elől rejtőzött, a tábornok egyike volt a Vasgárda legfiatalabb tagjainak, aki még nem ismerte eléggé a kitűzött célokat, és különösen nem a vezetők terveit. Kormányalakításról beszél ebben a levélben, holott közöttük ilyesmiről sohasem volt szó. Ha bennünket bűnösöknek találnak – folytatta Codreanu – ítéljenek el, de Cantacuzino tábornok teljesen ártatlan még a Vasgárda munkájában is.”¹²⁵ Ami pedig azt illeti, hogy 1930-ban „menetet tervezett a főváros ellen olasz mintára”, azzal kapcsolatban Codreanu kifejtette, hogy a Vaida Voevoddal egyeztetett besszarábiai menetről volt szó, sőt: „Öt évvel ezelőtt, 1929-ben, Vajda akkori belügyminiszter magához hivatott s négy óra hosszat tárgyalt velem. A megbeszélés eredményeképpen meghatalmazott, hogy foglalkozzunk behatóan a kommunizmus kérdéseivel. Az ő egyenes

felszólítására menetet szerveztünk meg a kommunista Besszarábia ellen, két nappal azonban a mars időpontja előtt Vajda újból magához hivatott, s lefújta a dolgot, tekintettel a sajtó egy részének lármájára és tiltakozására.”¹²⁶ Codreanu nem tagadta, hogy valóban királyi kihallgatást akart, aztán Cantacuzinónál bújt el, innen adta ki napiparancsát, „amely a Vasgárda tagjai számára felfüggeszti az erőszak tilalmát, és megadja nekik a jogot, hogy védekezzenek, ahogyan tudnak”. Viszont arról a levélről nem tud, amelyben a miniszterek és államtitkárok elleni erőszakról van szó, „a gyilkosok sohasem voltak nála”. A kérdésre: „Ha önre esett volna a sors, vállalta volna a feladatot?” A válasz: „Nem! Én az erőszakot nem helyeslem.”¹²⁷ Ez aligha hangzott túl meggyőzően, bár valóban tanulhatott a múltból, mert láthatta, abból, ha ő maga követ el erőszakos tettet, abból további tőkét nem kovácsolhat, ugyanakkor a Vasgárda története most és a továbbiakban is azt példázta, hogy az erőszakot nem lehetett megfékezni, sőt az erőszak a szervezet belső kohézióját pedig kifejezetten erősítette. Ezért neki, mint a Kapitánynak óvatosan kell bánni az erőszak-kultusszal, az erőszakra való felhívással, és adott esetben az erőszak kivitelezőivel. Látni fogjuk, hogy ez egyre komolyabb problémát jelentett, annál is inkább, mert fel kellett oldani az ellentmondást a gyakorlat és Krisztus tanítása között. De magában a perben – érdekes módon – a Vasgárda gyakorlata és a vallás parancsai közötti ellentmondások nem kerültek előtérbe, talán azért sem, mert a hivatalos politika is mélyen erkölcsstelen volt. A miniszterelnök meggyilkolása után a rendőrök Codreanu egyik bizalmasát, Sterie Ciumettit valósággal megskalpolták, mielőtt lelőtték volna. Viszont a per egyre mulatságosabbnak és komolytalanabbnak tűnt. „Lassan fellebben a fátyol a Vasgárda mozgalom misztériumáról. Ma már az az érzése az embernek, hogy nem is volt olyan veszedelmes ez a komplot, és hogy a vezérek legalábbis túloznak, amikor arról beszélnek, hogy 200 000 hívő állott a hátuk mögött.” Aztán már a halálcsapatok sem tűntek fel olyan veszedelmes színekben, mert Dumitrescu-Borşa kifejtette, hogy önvédelemre szerveződtek, és saját életüket készek feláldozni, nem pedig mások életére törnek. A három gyilkos úgy jelent meg, mint három fanatizált gyermek, és az öreg Cantacuzino „pedig már ismét gyermek”.¹²⁸ Szórakoztató gyermek, mert amikor Crainic azzal határolta el magát a Vasgárdától, hogy kijelentette: „Három intellektuel ül a vádlottak padján [...]. Én, Polihroniade és Simunescu.” Akkor Cantacuzino azzal a megjegyzésével keltett nagy derűtséget, hogy „Szóval mi, a többiek hülyék vagyunk.”¹²⁹

Valójában ilyesmi csak a Kapitány papájáról és egy-két tanúról mondható el. Ion Zelea Codreanu a per elején Wallace-nak „A világító kulcs” című regényében mélyült el,¹³⁰ aztán amikor sorra került, magyarázkodása csak kínos benyomást kelthetett, főleg az, amikor arról beszélt, hogy Istenől kérte a bűnösök megbüntetését, ezért fekete börtöt is tartott, és aztán „Isten meg is hallgatta könyörgését”. (Ducát megölték.) Ezért az antikeresztény megnyilvánulás miatt a bíró rendre is utasította, ő pedig exkuzálhatta magát a miszticizmusával.¹³¹ (Márpedig ez a miszticizmus annyiban valóban hiteles volt, hogy a börtönben reggel, délben és este is elvárta, hogy valamennyien együtt imádkozzanak, miközben több kg gyertyát elégetett, és a napi 6 órai ájtatosság sok volt Dumitrescu-Borşának is, utólag is sokallta, szölt is a Kapitánynak, így aztán csak háromszor félórát kellett imádkozni.)¹³² Az pedig már a titkosrendőrség számára volt kínos, hogy M. Stelescu, a Vasgárda egyik alvezére arról beszélt, hogy 200 ezer lej és havi 10 ezer lej fizetést ajánlottak neki, ha elárulja Codreanu lakhelyét, és lehazugozta a rendőrparancsnokot, aki tagadta, hogy feleségét éjszaka bevették volna kihallgatásra.¹³³ Hiteltelennek tűnt az a tanú is, akinél Codreanu hosszú ideig meghúzta magát, és látta volna, amint a merénylőkkel tanácskoznak, aztán először nem emlékezett, hogy Codreanunál volt petárda, majd eszébe jutott, hogy mégis látta a petárdákat.¹³⁴ (A petárda azért fontos, mert az egyik merénylő a színajai pályaudvaron éppen petárdák robbantásával keltette azt a zürzavart, amelyben a másik lelőtte a

miniszterelnököt.) A tanúnak Codreanu házat ígért, ha hatalomra kerül a Vasgárda, de úgy tűnik, a hatóságok is fizettek, mégis, a vádlottak kérdéseire nem tudott válaszolni.

Aztán a védelem felvonultatta a tekintélyes politikusokat, és ők lettek a nagyágyúk. Megkérdezték Nae Ionescut, hogy képesnek tartja-e Codreanut a Duca elleni merénylet megtervezésére. Mire a válasz: „Erre a kérdésre nem tudok válaszolni, még magamat illetőleg sem tudnék felelni. Kijelenti ezután, hogy nem volt tagja a Vasgárdának, fiainak sem tanácsolná, hogy ilyen szervezet tagjai legyenek.”¹³⁵ (Ravasz válasz. Amikor egyik vasgárdista-gyanús „barátomat” megkérdeztem, hogy tagja-e a szervezetnek, Naét idézte: „Nem vagyok méltó, hogy belépjek a szentek társaságába.”) Egyébként, amit az újság nem közölt az az, hogy Ionescu magasztalta a mozgalmat, nevelő céljai miatt: „nem ismerek erősebb nevelő eszközt erősebb nevelő módszerrel”.¹³⁶ A „nagyágyúk” pontosan mellé lóttak, mégis célba találtak, mert a vádlottak mellett keltettek hangulatot. Abban semmi csodálni való nem lehetett, hogy Goga egyenesen Moța mellett nyilatkozott, akit konkrétan nem is nagyon lehetett vádolni, csak hangulatkeltéssel.¹³⁷ Komolyabb hatást keltett Maniu vallomása. Szerinte a Vasgárda feloszlata felesleges és törvénytelen volt.¹³⁸ Amikor megkérdezték, hogy nem kellene az államnak nagyobb megértést tanúsítania a külföldről hazatért románok iránt, mint Caranica is, akkor „De igen – hangzott a válasz. Megjegyzem azonban, hogy a törvényeket nem szabad semmi esetre sem megszegni.” Maniu dicsérte Moța apját, a lelkeszt, jelezve, hogy fiáról nincsenek információi. Armand Călinescu, a Vasgárda esküdt ellensége és majdani áldozata, egykori parasztpárti államtitkár is óvatos volt, arról beszélt, hogy a Vasgárda az államrend felforgatására tör, a Socor elleni merénylet után gondoltak a feloszlására is, de remélték, hogy ez csak izolált eset. Mihail Manoilescu, korábban még a király egyik bizalmasa a Vasgárda feloszlátását nem tartotta „opportunistának”, ugyanakkor a szervezet céljait „nem helyesli”.¹³⁹ Így nyilatkozott Gheorghe Brătianu is, a feloszlátás nem volt opportunus. Averescu tábornok katonásan volt egyenes: nem létező törvény alapján hirdettek ostromállapotot, viszont a Vasgárdáról kitérően nyilatkozott, Cantacuzinót nem tartja képesnek összeesküvésre. Argetoianu is kitérőleg nyilatkozott arra a kérdésre, hogy a Vasgárdát az államrend felbontására alakult szervezetnek tartja-e vagy sem. Nem tagadta, hogy viszonyuk feszült, „nem tudja, miért haragudtak rá,” ugyanakkor kiderült, hogy tudja, mert nem tagadta, hogy belügyministersége alatt csak a randalírozó diákok ellen foganatosított intézkedést, mert a diákoknak nincs mit keresniük a politikában. A feloszlátás törvénytelen volt, de nem tudja, hogy opportunus volt-e vagy sem. És közben izgalmas fordulatnak ígérkezett, hogy az egyik tanú, Toader Ioraș, aki együtt ült a fogarasi börtönben Constantinescuval, részt vállalt a merényletben: „Mi négyen elhatároztuk, hogy megöljük Ducát. A merénylet elkövetését Constantinescu javasolta.” De arra, hogy miért nem ő követte el a merényletet, nem tudott kielégítő választ adni, mire az ügyész kitért: így akarják Codreanuról elterelni a vádat. De Codreanu sem maradt adós: „Elrendezett dolog volt ez a vallomás, én pedig nem akarok hamis tanúkat.”¹⁴⁰ (A tanú később is tagadta, hogy hamisan tanúskodott volna, nem akart lemondani a részvétel dicsőségéről,¹⁴¹ de az nem derült ki, hogy végül is miért nem volt ott Sinaián, amikor kellett volna.¹⁴²) Codreanu viszont ezek után még inkább nyeregben érezhette magát, és az egészet megkoronázta Vaida Voevod vallomása: „Én magam is fiatal koromban zavargó és forradalmi voltam. Ezért, amikor a Mihály arkangyal mozgalom, később a vasgárda felütötte a fejét, nem rémültem meg, hanem elhatároztam, hogy társítom ezt a mozgalmat ahhoz a munkához, mellyel véget akartam vetni a felforgató szélsőséges elemek agitációjának. Ezt abból a meggyőződésből tettem, hogy a hazafias fiatalság csak tévedésből működhet közre az állam rendjének szabotálásában. Ettől az elgondolástól vezetve előbb indirekt, majd direkt módon közeledést kerestem Corneliu Zelea Codreanuhoz, és csak gratulálhatok magamnak azért a támogató-

sért, amelyet ő nyújtott nekem a kommunizmus elfojtásáért.” Egyébként azt akarta, hagyjanak fel a negatív antiszemita propagandával, forduljanak a kommunizmus ellen. Ezért is „a Vasgárda szellemi vezérének tekinti magát, sőt, még ennél is többnek, a Vasgárda keresztapjának. Ezért az én helyem nem is a tanúk, hanem a vádlottak között van.” Egyetért a Vasgárda első kiáltványával. Az erőszakos cselekedeteket a gárdisták fiatalságával magyarázza. „Sajnálja Duca meggyilkolását, akiben az országnak egy világosfejű elméje veszett el, és ami megingatta a politikai erők egyensúlyát az országban, és ez is árt az országnak. Megjegyezte Vaida, hogy a Șiancu merénylet [Șiancu lőtte le Tischler Mórt azon a címen, hogy a „zsidó” elveszi a mőcök erdeit] glorifikálói, akik kellő időben beléptek a liberális pártba, szabadon járhatnak, míg a vasgárdisták a vádlottak padján ülhetnek.”¹⁴³ Azt persze elhallgatta, hogy Nae Ionescu – carlista – lapját és propagandáját titkon finanszírozta, igaz még 1928–29-ben,¹⁴⁴ mert ő is arra számított, hogy Károly visszatér, és ezzel véget lehet vetni a régenstanács uralma alatti anarchiának. Vaida Voevod nyílt kiállásával válaszolt Iamandi parlamenti megnyilatkozására is, amely szerint a „Duca elleni merénylet távolabbi értelemben vett szerzői, akikre felelősség is hárul, elsősorban Tilea volt alminiszter, másodsorban Vaida volt miniszterelnök.”¹⁴⁵ (Victor Tilea egyébként Vaidának volt az „adjutánsa”, mellesleg Lupescu informátora, aki aztán igyekezett a királyi szerető halálos ellenségeit Maniut¹⁴⁶ és Titulescut diszkreditálni.¹⁴⁷)

A per folyamán a gyilkosok egyre inkább megdicsőültek. Nicolae Constantinescu is, akit a sajtó Lombroso-típusnak mutatott be, (Horia Sima szerint a Kereskedelmi Akadémia kiváló hallgatója¹⁴⁸) tűnt a legagresszívebbnek. Korábban 16 munkanélküli csavargó társaságában bejárta Fogarast „mindenütt lázadásra szítva”, Vadban a községi előljárók betiltották az uszítást, mire revolverrel megsebezte a bírót és a jegyzőt, elfoglalta a községzházát, és csak akkor vonult ki az épületből, amikor egy csendőrszázadot vezényeltek ki. Bebörtönözték, a börtönben felvágta egy ütőerét, és fenyegető leveleket írt vérbe mártott tollal különböző vezetőpolitikusoknak, ezeket a leveleket a börtönigazgatóság elkobozta. A merénylet előtt néhány nappal szabadult.¹⁴⁹ Aztán azt vallotta, hogy már fogarasi börtönben határozta el, hogy megöli Ducát, még karácsony előtt akarták lelőni, de kocsija túl gyorsan fordult be. Természetesen nem bánja tettét: „ítéljenek el, bármilyen súlyosan, de csak hármunkat”.¹⁵⁰ Mert büszkén vallotta: „... Duca a haza, a román és a király ellensége, és csak úgy segíthetek az országon, ha megölöm...” Caranica bár sokat izgett-mozgott, szerényebb volt, nem adott interjút a *Le Journal* tudósítójának, mert zsidónak nézte: „Tehát a francia zsidók ellenőrt küldtek, hogy lássák, vajon Duca becsületesen eleget tett-e a parancsnak – vonják le a végső konklúziót a vádlottak.”¹⁵¹ Egyébként azt még a gyilkosság utáni kihallgatáskor is büszkén vallotta Constantinescu, hogy január 1-je volt a merénylet határnap, ha nem tudták volna elkövetni, akkor öngyilkosságot hajtottak volna végre, és jellegzetes – a Vasgárda történetében még feltűnő – fordulattal jelezte: „nem a miniszterelnököt akarták meggyilkolni, akit őszintén sajnál, hanem a vezető politikust, aki tetteiben eltávolodott a liberális párt tradícióitól”.¹⁵²

Végül csak ezt a három gyilkost ítélték el, életfogytiglani kényszermunkára, a többi-eket mind felmentették. „Ritka tény a világ országai igazságszolgáltatásainak évkönyveiben” – írta Horia Sima, aki 1938-ban Codreanu örökébe lépett, és aztán megírta a Mozgalom történetét.¹⁵³ És hiteles az a megállapítása is, hogy „a Légio a győzelem babékoszorújával jött ki a börtönből”.¹⁵⁴

És maradt a kérdés: ki ölte meg Ducát? A három gyilkos ugyanis csak végrehajtó volt. Ki rendelte el a gyilkosságot? A szálak csak két ember kezében futhattak össze. Ezek Codreanu és Károly király. De nekik mért lett volna érdekük? Érdeklükben még állhatott, de túl kockázatos vállalkozásnak ígérkezett egy ilyen gyilkosság. Bármelyikük, ha parancsot adott volna

ilyesmire, és kiderül, akkor vesztett. Fenyegetőzni viszont lehetett. Codreanu nyílt levele a Vasgárda betiltása után burkolt vagy nem is burkolt felhívás volt, ugyanakkor a gárdisták hangulatát is tükrözte: „Megnyugtatom Ducát, hogy legalább tízezer olyan kéz van ebben az országban, amely nem fog reszketni, ha valaki is hozzá merne nyúlni a Vasgárdához.”¹⁵⁵ Azon sem kell meglepődni, hogy mint az egyik tanú vallotta, „folyton hangoztatta, hogy el kell tenni láb alól mindazokat, akik a Vasgárda elleni terrort elrendelték”, és „azt is gyakran mondta, hogy vérözönt akar, mert csak ezen át érheti el célját”. Amikor Ducáról és Titulescuról esett szó „azt hangoztatta, hogy el kell pusztítani őket”.¹⁵⁶ Másképpen fordítva: „azt mondta Codreanu, hogy ezeket a politikusokat el kellene már egyszer söpörni a föld színéről.”¹⁵⁷ Egyébként miért ne mondott volna ilyesmit? A kor politikusai is így beszéltek egymásról, ha sorskérdésekről volt szó. Az erőszak nyelvén beszéltek, és ez nyilván hatott. Viszont ugyanez a Codreanu jól látta a helyzetet és a csapdát, és nagyon is valószerű az, amit Codreanu mondott egyik ismerősének: „Csak én tudom, hogy feloszlatásunk a királynak tulajdonítható. Ezért nevezte ki Ducát. Csodálatos számítás, mert tudta, hogy Ducát megölöm, ha feloszlatnak minket [...]. Ilyen módon a király két olyan embertől szabadul meg, akik tervei útjában álltak.”¹⁵⁸ Hogy ez valóban megfordult – és miként – a király fejében, azt csak a naplójából tudhatnánk meg, ha ezekben az években is vezette volna, de óvatosabb volt, felfüggesztette a naplórírást. Igaz, miért hihetnének a naplójának? Nem véletlenül nevezte sok kortárs Hazug Karcsinak (Cărluță Mincinosul). Hazudozás nélkül nehéz is lett volna túlélni; hazugság és álnokság az élet sója. Duca még nem is tudta, hogy a király miniszterelnököknek jelöli, amikor a király ezt már elhatározta.¹⁵⁹

Ma is olykor teljes bizonyossággal állapítják meg, hogy a királynak jelentettek a merénylet előkészületeiről, de ő kifejezetten megparancsolta, hogy bármit is tegyenek.¹⁶⁰ Nem valószínű, viszont kétségtelen csúnyán viselkedett. A halottat a kastélyba vitték fel, de ő sem akkor, sem a temetésen nem adta meg a végtisztességet. Duca iránti személyes ellenszenvén nem tudott úrrá lenni. Alapvetően ez a kölcsönös antipátia a királyi cinkoságra vonatkozó feltételezések alapja. Duca felesége sem tudott konkrétumot mondani, amikor később arra emlékezett, hogy Károlytól sem állt távol a merénylet.¹⁶¹ Viszont Eugen Cristescu, a Siguranță egyik főembere, azt mondta Armand Călinescunak, hogy Duca tudott a Vasgárda gyilkos szándékairól, a merénylőről is, de az alárendelt szervek nem voltak elég éberek, és maga Duca is áthágta az előírásokat. A merényletet Zizi házában tervezték ki, ezt maga Cristescu derítette ki, aki házkutatást és letartóztatást is javasolt, Duca viszont ellenállt, mert el akarta kerülni a botrányt. Codreanut pedig a király titkára és egyben Lupescu kegyence, Puiu Dumitrescu figyelmeztette, hogy rejtőzzék el.¹⁶² A titkár apja, csendőrtábornok, ugyancsak titkon pártfogolta a Vasgárdát.

Okkal reszketett tehát a félelemtől a király, a kamarillája és a kormány jó néhány tagja. Igaz, a királynak kevesebb oka volt, mert a gárdisták azt hírelték, hogy ők azok ellen harcolnak, akik meghamisítják a királyi akaratot.¹⁶³ Viszont, miután a Liberális Párt főlényesen győzött a választásokon, Károly mindenkit megbotránkozató meglepetéssel állt elő. A fiatal – rugalmas, pragmatikus ellenfelek által beestelennek és tehetségtelennek tartott – liberálisok közül nevezett ki miniszterelnököt, Gheorghe Tătărescut. Ez már Titulescunak sok volt, aki szintén reszketett a félelemtől, de most keményen lépett fel. A Daily Telegraph (1934. január 26.) szerint követelte a királytól, hogy eressze szélnek a kamarillát, és Lupescut. A király a két Dumitrescut eltávolította.¹⁶⁴ (Igaz, Puiu főleg akkor hívta ki maga ellen a sorsot, amikor felszedett egy nőt, akit Lupescu nem nézett jó szemmel.¹⁶⁵) A király – Titulescu követelésére – beleegyezett Nae Ionescunak, mint felbujtónak a letartóztatásába is,¹⁶⁶ holott, láttuk, még ő is adta alá a lovat. Călinescu szerint csak a királyi személyi titkár, a rendőrfőnök és három generális eltávolítását kérte.¹⁶⁷ Annál na-

gyobb diplomata volt, hogy engedjen Károly durva parancsának, hogy azonnal lépjen be a kormányba, és miután a király elnézést kért, némi alkudozás után belépett, igaz, úgy vélte, hogy Tătărescu „nem képvisel semmit”, meg is fog bukni.¹⁶⁸ Valójában 1920 után csak a nagy Ionel Brătianu és Tătărescu kormánya tudta kitölteni a négyéves időszakot. Pedig nem jó csillagzat alatt született ez a kormány. Tătărescu hét évvel korábban belügyi államtitkár-helyettesként írta alá azt a rendeletet, amely megparancsolta, hogy ha Károly visszatér az országba, fegyvert is használhatnak. Károly szerint Duca adta a parancsot az aláírásra, mert az aláíráshoz nem volt bátorsága.¹⁶⁹

Alighogy hatalomra került Tătărescu, ki is fakadt Călinescunak: „A legutolsó ország vagyunk, ahol a politika így falja fel önmagát. Ezért erősödtek meg az anarchista tendenciák.” Ezért meg akart egyezni a Parasztpárttal, egyben szemére hányva, hogy „bátorítottátok és finanszíroztátok a gárdát és Nae Ionescut”. Călinescu válasza is érdekes: megígérte, hogy jelenti a mondottakat, azt is elfogadta, hogy a liberálisoknak kellett hatalomra kerülnie, de sokallta a választási erőszakot, és Duca halála fölötti sajnálkozását azzal toldotta meg, amit a parasztek beszélnek: „jó ember volt Duca, kár érte, mint emberért, de azért sok a verésért és kínzásért, amit elszenvedtünk, a liberálisok fejének halála Isten büntetése volt”. Călinescu egyébként megvédte egykori parasztpárti kormánya politikáját, amikor felhívta beszélgető társa figyelmét a különböző gárdaellenes intézkedésekre, és arra, hogy a bíróságok viszont nem működtek együtt.¹⁷⁰ Azt persze elhallgatta, amiről tudhatott, és pedig arról, hogy egykori miniszterelnöke, Vaida Voevod úgy járt el, ahogy Tătărescu mondotta. Vaida viszont később arra szólította fel Călinescut, hogy tisztázzák magukat az ilyen vádak alól, de vállalva a szolidaritást a nemzeti eszmével.¹⁷¹ Az új miniszterelnök ott folytatta, ahol iménti tanácsadója, ha nem is volt olyan adakozó, és kerülte a találkozást a Kapitánnyal. Viszont ezen folytonosság okán is írhatta – 1934 szeptemberében – naplójába Eugen Gafencu, parasztpárti politikus, majd a királyi diktatúra kormányának külügyminisztere, hogy „a Vasgárda nyugodtan fejlődik nagyon felülről jövő titokzatos szimpátiáktól védve. Hivatalos felforgató mozgalom – öfelsége összeesküvése.”¹⁷² Ezt igazolta a Duca-gyilkosok pere is. Holott Tătărescu magához hívatta Călinescut, és megnyugtatta: „Ne aggódjon. Minden óvintézkedést megtettem.”¹⁷³ Igaz, már néhány hónappal korábban Argetoianunak tudtára adta, hogy a Vasgárdával való feszült viszonyt is oldani akarja.¹⁷⁴ Egyébként, szinte mindegy, mit akart, a hadbíróóság önálló hatalmi ág volt, még az önálló igazságszolgáltatáson belül is. Argetoianunak fel is tűnt, hogy a hadbíróóság „látható rokonszenvvel” viselkedett a vádlottak iránt, Zizi Cantacuzino pedig különleges elbánásban részesült.¹⁷⁵ Második gyermekkorát élve, valósággal megfiatalodott a fogságban, jól szórakozott, és szórakoztatott, ha kellett, az utca népét is. Amikor például az utcán átkísérték őt, Codreanut és ennek az apját a katonai kórház fürdőjébe, jövet az odagyülő tömegeből újságírókat megkérte, közöljék a miniszterelnökkel, hogy jöhet megcsókolni a s...t.¹⁷⁶

A királynak volt annyi taktikai érzéke, hogy az örömet nem akarta elrontani. Inkább a Vasgárda manipulálásán törte a fejét. Csak úgy, véletlenül, ahogy „véletlenül” szokták a letapogató kérdéseket feltenni, megkérdezte az egyik minisztert, Constantin Xenit, hogy ismeri a Vasgárda programját, majd aztán ő maga „helyeslően sorolt fel néhány pontot, mint a pártok, a parlament felszámolását stb. és azt mondta, hogy Codreanu csodálatos szervező szellemmel bír. Xeni zaklatottan távozott.”¹⁷⁷ 16 évvel a per után – Petre Pandrea, sok pletyka tudója szerint – a katonai ügyész „kategorikusan” kijelentette, hogy Károly király rendelte el a gyilkosságot, méghozzá Nae Ionescun keresztül büjtött fel a gyilkosságra, ez pedig tanítványát, Belimacét büjtötte fel. Az ügyész érvei: Ionescut gyorsan szabad lábra helyezték, cikkeiben gyilkosságra hívott, a gyilkosság előestéjén a három merénylővel vacsorázott.¹⁷⁸

Állítólag Zizi Cantacuzino halálos ágyán azt mondta Ion Antonescunak, a majdani diktátornak, hogy ő maga parancsolta meg Duca megöletését – Codreanu ellenkezése dacára.¹⁷⁹ És ebben is lehet valami, mert miután betiltották a Vasgárdát, Zizi mint újdonsült parancsnok felszólította Dumitrescu-Borşát, hogy vegye fel a kapcsolatot a három majdani merénylővel. Ez meg is történt, éppen falatoztak és borozgattak, és közölték a merénylet tervét, de a pap nem vette komolyan, olyan vidorak voltak, de azért megmondta nekik, hogy ilyesmit ne tegyenek, mire ők nevetve közölték, hogy csak tréfáltak.¹⁸⁰ Persze Dumitrescu-Borşa a per folyamán ezt nem mesélte el, csak jóval később árulta el emlékirataiban. Mégis, ami Cantacuzino végső vallomását illeti, akár még halálos ágyán is hazudhatott, azért, hogy mentse az ő „fiát”, akivel érzelmileg úgy összeforrt, és mentse a Mozgalmat. Ennél még fantasztikusabb pletyka az, amelyet Şerban Milcoveanu a bukaresti rendőrfőnök jobb kezétől hallott, akivel a jilvai börtönben egy ágyon kellett megosztaniuk. Eszerint a rendőrfőnök hírt kapott arról, hogy a három merénylő már úton van Sinaia felé, és ezt közölte a királlyal, aki viszont megtiltotta, hogy a titkosrendőrség főnökét értesítse, azt, aki megállíthatta volna a vonatot.¹⁸¹

A leghitelesebb pletyka az, amit Moruzi tábornok Argetoianunak adott tovább. Eszerint amikor a kormány látta, hogy a bírák és az ügyész a Vasgárda felé hajlik, Uică tábornokot bízta meg, hogy szedje rendbe a dolgokat. Titulescu ugyanis lemondással fenyegette meg Tătărescut, továbbá „Angliával és Franciaországgal és a Népszövetséggel, ha Codreanu és társait felmentik”. Uică pedig Ignat tábornoknak szólt, aki viszont azzal vágott vissza, hogy lelkiismeretük szerint hoznak majd ítéletet, eddig Codreanu és társait nem látják bűnösnek. Másnap Uică arra figyelmeztette Ignatot, hogy a király parancsolta a vádlottak elítélését. Mire Ignat Moruzihoz fordult, aki a királyhoz ment, ez pedig zavarba jött, tagadta az elítélést követelő parancsot, és azt mondta, hogy a bírák olyan ítéletet hozzanak, amelyet lelkiismeretük diktál. Moruzinak az volt a benyomása, hogy a király hazudott, mert attól tartott, hogy az ítélet a hadseregben kedvezőtlen visszhangot vált ki.¹⁸²

A hadseregben valóban forrt némi elégedetlenség. Victor Precup ezredes, aki 1930-ban egyik szervezője volt Károly hazatérésének és fogadásának, most a király és élettársa likvidálására szőtt összeesküvést.¹⁸³ Csakhogy leleplezték, tíz évet kapott, rangjától megfosztották, összeesküvő társai pedig már a per folyamán neki estek, hogy elverjék. Súlyosabb fejlemény volt, hogy amikor rangfosztáskor Precup hangosan Lupescut kárhoztatta, és a pert az ő machinációjának nevezte, akkor tisztársai a ceremóniát vezénylő tábornokokat szidalmazták,¹⁸⁴ éktelen csúnyákat kiabáltak a királyi szeretőről, és ezek a be- és kiszólások bejárták a várost és a hadsereget. „Ezek voltak csak Precup bombái, melyek robbantak.”¹⁸⁵ A pert egyébként a nyilvánosság korlátozásával tartották, és furcsa dolgok szűrődtek ki. Például a vádirat egyik tanúja szerint az összeesküvők azt tervezték, hogy a hatalmat átvevő kormányukban Precup lesz a miniszterelnök, Codreanu belügyminiszter, Titulescu külügyminiszter, Moţa pedig igazságügy-miniszter,¹⁸⁶ és mindez akkor, amikor a Vasgárda már Titulescut halálos ellenségnek tekintette. Ennyit a per komolyságáról!

A király először Tătărescut akarta feláldozni, Averescu marsallt akarta kinevezni miniszterelnöknek, de aztán meggondolta magát. Azért április végén a királyi palota erkélyéről fasiszta karlendítéssel üdvözölte a legionárius tüntetőket, beszélt is hozzájuk, hogy aztán a tömeg a Vasgárdát és Codreanu éltesse.¹⁸⁷ Mindez megint újabb spekulációkra adhatott alkalmat.

A Kapitánynak feltehetően igaza volt, amikor a Duca-per után az egyik berlini lapnak nyilatkozott: „Mozgalmunk győzött volna, ha nem oszlatják fel. Két-három év, és miénk a győzelem, mert addig a politikai pártok bizonyítják alkalmatlanságukat a kormányzásra. Ha a választások szabadok lettek volna, és a Vasgárdát nem oszlatják fel, akkor

nyolcmillióból 800 000 ránk szavazott volna.¹⁸⁸ A győzelem csak azt jelentette volna, hogy a Vasgárda koalíciós partnerre lépett volna elő egy esetleges jobboldali kormányban, és aztán fokozatosan – kitanulva a kormányzás mesterségét – megszerzi az egyeduralmat. Megláthatjuk, hogy az elkövetkező évek fejleményei miként igazolják a múltra vonatkozó, de a jövőnek szóló jóslatot. Hitler példája biztatóan hatott. Mint a Kapitány az egyik müncheni lapnak nyilatkozta: „Miért győzött Hitler? Nemcsak azért, mert meg tudta szervezni az erőket, nemcsak azért mert sikerült fasizálni a népet, hanem azért, mert ő és mozgalma 300 vitéz fölött rendelkezett, akik állandóan készen álltak, hogy feláldozzák magukat a nagy eszméért. Egyetlen párt sem képes ilyen akcióra, mi bármikor készek vagyunk arra, hogy életünket adjuk a román népért, drága hazánkért.”¹⁸⁹ A Nicadorok példamutató hőssé magasztosultak, az „Angyali üdvözlét” parancsnokaivá léptették őket elő, és kint felhangzott a róluk szóló ének az elnyomásról, az üldöztetésről, és arról, hogy hárman esküt tettek: „Társainkat megbosszúlni, / És országunkat megmenteni. / Az Arkangyal segített, / Hogy megbüntessük a bűnöst, / Nem félünk semmi kintől, / Mi tudunk meghalni.” Közben a börtönben a Légió győzelmében bíztak, és okkal. Ellátásuk viszonylag jó volt. Belimace könyvet írt a fasizmusról. Ez pedig előretörőben volt. A Duca-pert – bizalmas rendőrjelentés szerint – a kormány vereségeként értékelte a közvélemény.¹⁹⁰ A későbbiekben a hadbírósnak három tagja csatlakozott a Mozgalomhoz.¹⁹¹ A Vasgárdát viszont továbbra is betiltottnak tekintették, és a Duca-gyilkosság után bevezetett ostromállapotot fenntartották, egészen az 1937 év végén lebonyolított választásokig. Ugyanakkor nem üldözték a Vasgárdát. Sőt, Crainic, aki megtagadta a Vasgárdát, Goga kérésére felvette a kapcsolatot Codreanuval. Goga egyébként már 1934 március elején kereste az összeköttetést a Gárdával, amikor még Codreanu bujkált, és a pert sem kezdték el.¹⁹² Goga saját pártjába akarta beolvasztani a Mozgalmat, de a Kapitány minden magyarázkodás nélkül megszakította vele a tárgyalásokat.¹⁹³ Kérdés: vajon a király tudta nélkül került sor az akcióra, vagy a király beleegyezésével, aki azt a lehetőséget is mérlegelte, hogy megszabadul a liberálisoktól. Codreanu még 1933 decemberének elején – bizalmas körben – úgy vélte, hogy a király a liberálisok után jobboldali kormányt nevez ki, hogy aztán majd a szélsőjobboldal jusson hatalomra, amely még erre nem készült fel, „de képes arra, hogy bármikor szembesüljön a helyzettel”.¹⁹⁴ A Kapitány a *Cuvântul* 1933. december 24-i számában megjelent körlevelében igazat mondott: „...nem érdekel minket, ki kerül kormányra. Teljesen mindegy. Minket a holnap Romániája érdekel.”¹⁹⁵ És a holnap már közeledett. 1934 májusában Clime parancsban tudatta, hogy ha liberálisok megbuknak, a Vasgárda leszámol velük, mert: „A Gárda nem felejt. A Gárda nem bocsát meg.”¹⁹⁶ Állítólag Jászvásárt már ki is sorsolták, hogy kinek kívül kell végeznie.¹⁹⁷ Bukarestben az a hír járta, hogy a Vasgárda mintegy 800 ellenfelét akarja eltenni láb alól. Ez soknak tűnik, pletyka-szám, viszont az már való volt, hogy elkészült a bosszúra szólító eskü szövege, amelyet december 10-én akartak felmondani, „a legionárius szenvedés napján”.¹⁹⁸ Codreanu ugyancsak május végén megüzente Argetoianunak, hogy támogatna egy olyan Averescu-kormányt, amelynek ő is tagja, mert a politikusok közül egyedül csak benne bízunk.¹⁹⁹ A kulisszák mögötti fejlemények persze kiszivárogtak. A kolozsvári cionista lap is nagy felháborodással tette szóvá, hogy Románia létének legbiztosabb zálogai [a kisantant, az Oroszországgal való baráti kapcsolatok és a francia szövetség] – kismiska lett volna ama érdekcsoport szemében, melynek háttérben dolgozó vezére – szabadkőműves és a legnagyobb bukaresti német banknak igazgatósági tagja, Argetoianu – mert ő ez a cinikus condottieri – összes elvei feladásával Zelea Codreanuval volt az utóbbi időben rendkívül barátságos viszonyban.” Viszont a Duca gyilkosságát követő esetleges terrorizmus és a Precup-féle puccs után ez „a harmadik legnagyobb veszély is” elhárult.²⁰⁰ Olyan nagy

veszély azért egyelőre még nem fenyegetett. Argetoianu talán túl nagy falat lett volna a Gárdának, és ő sem erőltette az együttműködést, inkább naplójában szellemeskedett. És lett miről. Volt humora, és a vesébe látott, a sajátjába is, bár nem mindig elég élesen, mert amikor 1932-ben már kiszivárgott, hogy a király elbocsátja a Iorga kormányt, melynek belügyminisztere volt, így nyugtatta meg aggodalmaskodó társait: „Ne aggódjatok, hol talál a király nagyobb svihákokat, mint mi?”²⁰¹ Elbízta magát, lebecsülte a királyt és garnitúráját. 1934 októberében megint a legionáriusokkal rokonszenvező államtitkár-helyettest neveztek ki a belügyminisztériumban.²⁰²

A jobb oldalon továbbra is az volt a kérdés, hogy lehet-e – és miként – integrálni a Vasgárdát a parlamenti demokrácia rendszerébe? Egyszerűbben fogalmazva: hogyan lehet felhasználni a Vasgárdát? Még egyszerűbben: hogyan lehet kijátszani? Kettőn állt a vásár! De hogyan? Egyébként már a per elején a kolozsvári *Ellenzék* jól megcenzúrázott cikkében ott a pontos diagnózis: „A sárkány dédelgetésében minden párt hibás.”²⁰³ Kérdés: miként? Nyitott kérdés.

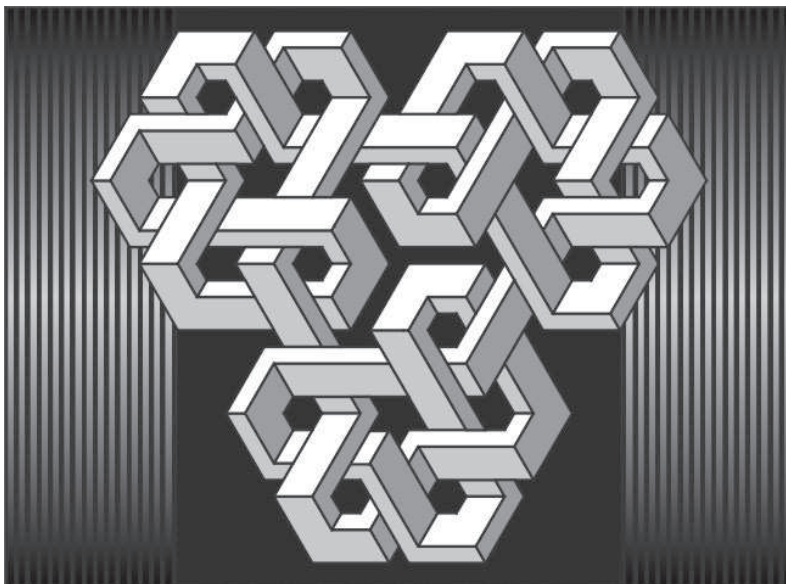
JEGYZETEK

- 1 Mihail Manoilescu: *Memorii. II.* București, 1993. 357.
- 2 Franz Werfel: *Zwischen Oben und Unten.* Stockholm, 1946. 357.
- 3 Nae Ionescu: *Suferința rasei albe.* Iași, 1994. 111.
- 4 Ionescu: *Suferința*, 106.
- 5 Ionescu: *Suferința*, 95., 106.
- 6 Nae Ionescu: *Roza vinturilor.* București, [1937] 1990. 47., 84.
- 7 Nae Ionescu: *Fenomenul legionar.* București, 1993. 49.
- 8 Nae Ionescu: *Între ziaristică și filosofie.* Iași, 1996. 245
- 9 Ionescu: *Între ziaristică și filosofie*, 27.
- 10 George Călinescu: *Istoria literaturii române de la origini până în prezent.* București, 1941. 867.
- 11 Ionescu: *Suferința*, 149.
- 12 Jules Michelet: *Les leçons au Collège de France 1847.* Az előszót írta Miskolczy Ambrus. A forrásokot kiadta Miskolczy Ambrus, gondozta Szabics Imre és Patrick Quillier közreműködésével. Bp., 1999.
- 13 Marta Petreu: *Filosofii paralele.* Cluj-Napoca, 2005. 139–182.
- 14 Nae Ionescu: *Curs de metafizică.* București, 1991. 78.
- 15 Nae Ionescu: *Curs de logică.* București, 1993. 34.
- 16 Mircea Vulcănescu: *Nae Ionescu. Așa cum l-am cunoscut.* București. 1992. 44.
- 17 Nae Ionescu: *Correspondența de dragoste. I.* București, 1997. 81.
- 18 Miheala Cristea: *Despre realitatea iluziei. De vorbă cu Henriette Yvonne Stahl.* București, 1996. 76.
- 19 Nae Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei.* București, 1996. 107.
- 20 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 103.
- 21 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 130.
- 22 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 166.
- 23 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 110., 119.
- 24 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 116.
- 25 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 126.
- 26 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 190.
- 27 Ionescu: *Între ziaristică și filosofie*, 215.
- 28 Michel Winock: *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France.* Paris, 1990. 404.
- 29 Ionescu: *Roza*, 347.
- 30 Emil Cioran: *Singuritatea și destin.* București, 1991. 318.
- 31 Ionescu: *Curs de istorie a metafizicei*, 150.
- 32 Henri H. Stahl: *Amintiri și gânduri.* București, 1981. 217.
- 33 Mihail Sebastian: *De două mii de ani...Cum am devenit huligan.* București, 1990. 316.
- 34 Ionescu: *Roza*, 140.
- 35 Ionescu: *Roza*, 342.
- 36 Sima: *Istoria*, 94.
- 37 Arșavir Acterian: *Intellectualitatea interbelică între ortodoxie și tradiționalism.* București, 2008. 71–72.
- 38 Gh. Buzatu, Corneliu Ciocanu, Cristian Sandache: *Radiografia dreptei românești. (1927–1941).* București, 1996. 307.
- 39 Buzatu, Ciocanu, Sandache: *Radiografia dreptei românești*, 1996. 366.
- 40 Constantin Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.* București, 1997. 238.
- 41 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 256.; 260.
- 42 Călinescu: *Însemnări*, 197.
- 43 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 258.

- 44 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 263.
- 45 Grigore Gafencu: *Însemnări politice*. București, 1991. 310.
- 46 Constantin Argetoianu: *Însemnări zilnice. I.* București. 1998. 50.
- 47 Gafencu: *Însemnări*, 95.
- 48 Constantin Petculescu: *Mișcarea legionară. Mit și realitate*. București, 1997. 167.
- 49 Armin Heinen: *Legiunea «Arhangelului Mihail»*. București, 2006. 316.
- 50 Gabriel Liiceanu: *Itinerarile unei vieți. E. M. Cioran. Apocalipsă după Cioran*. București, 1995. 85.
- 51 Liiceanu: *Itinerarile*, 26.
- 52 AN Colecția scriitorilor români, Sebastian, 2. 61.
- 53 Sebastian: *Cum am devenit*, 251.
- 54 Megdöbbenés gyász fogadta az egész országban Duca miniszterelnök meggyilkolásának hírért. *Új Kelet*, 1933. dec. 31. 293. sz.
- 55 I. G. Duca: *Memorii. I.* București, 1992. 102.
- 56 Duca: *Memorii. I.* 103–106.
- 57 Ioan Scurtu: *Carol II.* București, 2011. 12–13., 80–81.
- 58 Ion Dumitrescu-Borșa: *Cal troian intra muros*. București, 2002. 125.
- 59 Carol II: *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice. I.* București, 1995. 114.
- 60 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 263.
- 61 Nicolae Nicolescu: *Șefii de stat și de guvern al României 1859–2003*. București, 2003. 284.
- 62 Megdöbbenés gyász fogadta az egész országban Duca miniszterelnök meggyilkolásának hírért. *Új Kelet*, 1933. dec. 31. 293. sz.
- 63 *Ideologie și formațiuni de dreaptă în România. 1931–1934. III.* Szerk. Ioan Scurtu, Natalia Tampa, Cristian Troncotă, Dana Beldiman, Tiberiu Tănase. București, 2002. 251.
- 64 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 262.
- 65 Scurtu: *Carol II.*, 160.
- 66 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 262.
- 67 Horia Sima: *Istoria Mișcării Legionare*. Timișoara, 1994, 79.
- 68 Argetoianu: *Însemnări zilnice. I.* 39.
- 69 Argetoianu: *Însemnări zilnice. I.* 55.
- 70 Megdöbbenés gyász fogadta az egész országban Duca miniszterelnök meggyilkolásának hírért. *Új Kelet*, 1933. dec. 31. 293. sz.
- 71 *Ideologie, III.* 224.
- 72 Takács Ferenc: *A Mihály Arkangyal Légió*. Szekszárd, 2012. 207–210.
- 73 I. N. Caranica: Program politic. *Pământul strămoșesc*, 1933. márc. 1. 3. sz. 12.
- 74 Un ordin al Șefului Legiunii. *Pământul strămoșesc*, 1933. ápr. 9. 4. sz.
- 75 AN, Ministerul de Interne. *Diverse*, 1933:9
- 76 Francisco Veiga: *Istoria Gărzii de Fier 1919–1941*. București, 1993. 196.
- 77 *Ideologie, III.* 251.
- 78 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 264.
- 79 Alex Mihai Stoenescu: *Istoria loviturilor de stat din România. III.* 2006. 111.
- 80 Corneliu Codreanu válaszolni készül Titulescu cikkére. *Új Kelet*, 1937. dec. 15. 285. sz.
- 81 A Duca-kormány volt tagjai meghazudtolják Titulescut. *Új Kelet*, 1937. dec. 15. 285. sz.
- 82 Titulescu replikájában bocsánatot kér I. G. Duca emlékétl... *Új Kelet*, 1937. dec. 17. 287. sz.
- 83 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 265.
- 84 Heinen: *Legiunea*, 235.
- 85 Takács *A Mihály Arkangyal Légió*, 197.
- 86 Paul D. Quinlan: *Regele playboy*. București, 2001. 30.
- 87 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 106.
- 88 Arhivele Naționale, Sibiu, Fond Vaida Voevod, nr. 26. caiet 3. 12.
- 89 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 147–148.
- 90 Nae Ionescu: *Misticism, fals misticism și ortodoxie. Predanta*, 1937. márc. 1. 3. sz.
- 91 *Ideologie, III.* 280.
- 92 *Ideea care ucide*. Szerk. Constantin Petculescu, Alexandru Florian. București, 1994. 214–216.
- 93 *Cronologie legionară*. h. n. 1953., 1992. 76.
- 94 Constantin Petculescu: *Mișcarea legionară*. București, 1997. 83.
- 95 *Ideologie, III.* 256.
- 96 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.* București, 1997. 238.
- 97 *Ideologie, III.* 240–241.
- 98 *Ideologie, III.* 280.
- 99 Constantin Petculescu: *Mișcarea legionară*. București, 1997. 262.
- 100 *Procesele lui Corneliu Zelea Codreanu. I.* Szerk. Radu-Dan Vlad. București, 1999. 114.
- 101 *Ideologie, III.* 280.
- 102 Ioan Scurtu: *Studiu introductiv. Ideologie, III.* 25.
- 103 *Ideologie, III.* 280., Corneliu Zelea Codreanu: *Circulări și manifeste*. München, 1981. 15.
- 104 Ioan Scurtu: *Studiu introductiv. Ideologie, III.* 25.
- 105 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 212.
- 106 A kormány elrendelte az összes letartóztatásban lévő vasgárdisták szabadlábra helyezését. *Új Kelet*, 1933. dec. 30. 292. sz.
- 107 <http://www.jurnalul.ro/special/eliminat-dupa-metoda-aplicata-de-legionari-71790.htm>
- 108 Nicador Zelea-Codreanu: *Mișcarea Legionară*. București, 2010.
- 109 Călinescu: *Însemnări*, 206.
- 110 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 111.
- 111 Nichifor Crainic: *Zile albe – zile negre*. București, 1991. 273.
- 112 *Axa*, 1933. dec. 31. 24. sz.
- 113 *Ideologie, III.* 26.

- 114 Új Kelet tud[ósítója]: Cantacuzino tábornok házában Corneliu Codreanu tudtával határozták el Duca meggyilkolását. *Új Kelet*, 1934. márc. 21. 65. sz.
- 115 A merénylet szemtanúit hallgatták ki a sinaiai bűnperben. *Új Kelet*, 1934. márc. 27. 70. sz.
- 116 Buzatu, Ciocanu, Sandache: *Radiografia dreptei românești*, 109.
- 117 *Ideologie*, III. 309.
- 118 Heinen: *Legiunea*, 242–243.
- 119 Mít tartalmaz a terjedelmes vádirat? *Brassói Lapok*, 1934. márc. 22. 66. sz.
- 120 Crainic: *Zile albe*, 278.
- 121 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 124.
- 122 Mentetgetőznek és tagadnak a színajai merénylet pörének másodrendű vádlottjai. *Brassói Lapok*, 1934. márc. 24. 68. sz.
- 123 A sinaiai pör vádlottai egymásután ártatlanságukat hangoztatják. *Új Kelet*, 1934. márc. 23. 67. sz.
- 124 Kihallgatták a fővádlottakat a színajai merénylet pörében. *Brassói Lapok*, 1934. márc. 23. 67. sz.
- 125 Zelea Codreanu mindent tagad, semmi köze az összeesküvéshez és gyilkossághoz és elítél minden erőszakot. *Új Kelet*, 1934. márc. 22. 66. sz.
- 126 Mít tartalmaz a terjedelmes vádirat? *Brassói Lapok*, 1934. márc. 22. 66. sz.
- 127 Zelea Codreanu mindent tagad, semmi köze az összeesküvéshez és gyilkossághoz és elítél minden erőszakot. *Új Kelet*, 1934. márc. 22. 66. sz.
- 128 (dr. k. b.): Három gyermek és a negyedik a sinaiai per tárgyalásán. 1934. márc. 23. 67. sz.
- 129 „Nem értem miért ijedtek meg egyesek a »halál csapata« elnevezéstől”. *Új Kelet*, 1934. márc. 25. 69. sz.
- 130 (dr. k. b.): Három gyermek és a negyedik a sinaiai per tárgyalásán. *Új Kelet*, 1934. márc. 23. 67. sz.
- 131 Meggyorsult a vádlottak kihallgatása a színajai merényletpör tárgyalásán. *Brassói Lapok*, 1934. márc. 25. 69. sz.
- 132 Dumitrescu-Borșa: *Cal troian*, 120.
- 133 A védelem tanúi a színajai merényletpör tárgyalásán. *Brassói Lapok*, 1934. márc. 28. 71. sz.
- 134 Codreanu egyik nőrokona eskü alatt vallotta, hogy a merénylők az ő lakásán tanácskoztak Codreanuval. *Új Kelet*, 1934. márc. 25. 69. sz.
- 135 A merénylet szemtanúit hallgatták ki a sinaiai bűnperben. *Új Kelet*, 1934. márc. 27. 70. sz.
- 136 Dragoș Zamfirescu: *Legiunea Arhanghelul Mihail*. București, 1997. 194.
- 137 Goga Octavian tett vallomást a sinaiai perben. *Új Kelet*, 1934. márc. 28. 71. sz.
- 138 Gyérülnek a tanuk a színajai merényletpör tárgyalásán. *Brassói Lapok*, 1934. márc. 30. 73. sz.
- 139 Maniu és Calinescu tanuvallomása a sinaiai perben. *Új Kelet*, 1934. márc. 29. 72. sz.
- 140 Izgalmas fordulat a színajai gyilkosság perében. *Új Kelet*, 1934. márc. 30. 73. sz.
- 141 Toader Ioraș: *Nicadorii*. Salzburg, 1952.
- 142 Grigore Traian Pop: *Mișcarea legionară*. București, 2007. 290.
- 143 „Én a szellemi atyja voltam a vasgárdának, kérem ültessenek a vádlottak padjára” – vallotta ma Vaida a sinaiai bűnper tárgyalásán. *Új Kelet*, 1934. márc. 31. 74. sz.
- 144 Arhivele Naționale, Sibiu, Fond Vaida Voevod, 21. nr. Caietul I. 50–51.
- 145 A javított demokrácia a követendő út Mihalache szerint. *Ellenzék*, 1934. febr. 11. 33. sz.
- 146 Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în secolul XX*. București, 1999. 302.
- 147 Viorel Tilea furcsa vádjai Titulescu ellen. *Új Kelet*, 1936. szept. 12. 214. sz.
- 148 <http://www.wattpad.com/182407-horia-sima-istoria-mi%C5%9F%C4%83rii-legionare?p=69> (2012-09-27)
- 149 Megdöbbenés gyász fogadta az egész országban Duca miniszterelnök meggyilkolásának hírért. *Új Kelet*, 1933. dec. 31. 293. sz.
- 150 Kihallgatták a fővádlottakat a színajai merénylet pörében. *Brassói Lapok*, 1934. márc. 23. 67. sz.
- 151 (dr. k. b.): Három gyermek és a negyedik a sinaiai per tárgyalásán. *Új Kelet*, 1934. márc. 23. 67. sz.
- 152 A merénylők a vádtanács előtt. *Ellenzék*, 1934. jan. 5. 3. sz.
- 153 Sima: *Istoria*, 90.
- 154 Sima: *Istoria*, 91.
- 155 Megdöbbenés gyász fogadta az egész országban Duca miniszterelnök meggyilkolásának hírért. *Új Kelet*, 1933. dec. 31. 293. sz.
- 156 A színajai perben a vád tanúi beszélnek. *Brassói Lapok*, 1934. márc. 26. 70. sz.
- 157 Codreanu egyik nőrokona eskü alatt vallotta, hogy a merénylők az ő lakásán tanácskoztak Codreanuval. *Új Kelet*, 1934. márc. 25. 69. sz.
- 158 Dragoș Zamfirescu: *Legiunea Arhanghelul Mihail*. București, 1997.; Constantin Petculescu: *Mișcarea legionară*. București, 1997. 189.
- 159 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 156.
- 160 http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Ion_Gheorghe_Duca
- 161 *Ideologie*, III. 251.
- 162 Călinescu: *Însemnări*, 200.
- 163 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 266–270.; 273.
- 164 *Ideologie*, III. 286.
- 165 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 287.
- 166 Gafencu: *Însemnări*, 320.
- 167 Călinescu: *Însemnări*, 203., 205.
- 168 Călinescu: *Însemnări*, 207.
- 169 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.* 405.
- 170 Călinescu: *Însemnări*, 202.
- 171 Călinescu: *Însemnări*, 209–210.
- 172 Gafencu: *Însemnări*, 322.
- 173 Călinescu: *Însemnări*, 216.
- 174 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.* 275.
- 175 Constantin Argetoianu: *Pentru cei de mâine. IX.* București, 1996. 296.

- 176 Dumitrescu-Borşa: *Cal troian*, 123.
 177 Călinescu: *Însemnări*, 217.
 178 Petre Pandrea: *Garda de fier*. Bucureşti. 2001. 333.
 179 Radu R. Rosetti: *Pagini de jurnal*. Bucureşti, 1993. 137–138.
 180 Dumitrescu-Borşa: *Cal troian*, 112.
 181 Buzatu, Ciocanu, Sandache: *Radiografia dreptei româneşti*, 371.
 182 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.*, 300.
 183 Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în secolul XX*. Bucureşti, 1999. 285.
 184 Călinescu: *Însemnări*, 219.
 185 Gafencu: *Însemnări*, 323.
 186 Megkezdték az összeesküvők bünperének tárgyalását. *Új Kelet*, 1934. ápr. 21. 89. sz.
 187 Călinescu: *Însemnări*, 217.
 188 *Ideologie, III.* 333.
 189 *Ideologie, III.* 334.
 190 Zamfirescu: *Legiunea*, 196.
 191 Mihai Fătu, Ion Spălăţelu: *Garda de Fier*. Bucureşti, 1980. 98.
 192 Corneliu Zelea Codreanu: *Însemnări*. Editura Pământul strămoşesc, 1963. 49.
<http://ro.scribd.com/doc/89721080/Corneliu-Z-Codreanu-Insemnari-ed-Pamantul-Stramosesc-1963>
 193 Crainic: *Zile albe*, 281. Crainic emlékirataiban a per utáni fejleményként említi Goga egységre törő akcióját. Codreanu feljegyzéseiben viszont 1934 március szerepel.
 194 Mihai Fătu, Ion Spălăţelu: *Garda de Fier*. Bucureşti, 1980. 94.
 195 Sima: *Istoria*, 87.
 196 Zamfirescu: *Legiunea*, 198.
 197 Mihai Fătu, Ion Spălăţelu: *Garda de Fier*. Bucureşti, 1980. 99.
 198 Zamfirescu: *Legiunea*, 203.
 199 Argetoianu: *Pentru cei de mâine. Memorii. X.* 324.
 200 Az Új Kelet tud.: Mi húzódtott meg a váratlan kormánykrízis hátterében. *Új Kelet*, 1934. jún. 1. 119. sz.
 201 Mihail Manoilescu: *Memorii. II.* Bucureşti, 1993. 356.
 202 Heinen: *Legiunea*, 239.
 203 [Szentimrei Jenő:] Az új esztendő. *Ellenzék*, 1934. jan. 4. 2. sz.

A kassai polgárok

Gondolatok Granasztói György *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon* című könyvéről

Mint mindennek, Granasztói György könyvének is van sajátos története, amit a most nyomdai napvilágot látott vastkos kötet bevezetőjében ma mond el: „Ez a könyv az 1970-es évek első felében készült. A történészek szeretik a szakirodalmi műveket keletkezési körülményeik közé helyezni, maga az alkotó viszont abban reménykedik, hogy maradandót, az újabb nemzedékek számára is érdekes szöveget bocsájtott útjára. Jelen esetben az a ritka helyzet áll elő, hogy egy több évtizeddel ezelőtt írott könyv bukkan a felszínre, mert nyomtatott formában most került kiadásra, eddig csak kéziratként volt hozzáférhető. Eközben jelentős politikai változás zajlott le, és nem csupán ezzel összefüggésben a történész szakmában több fordulat is történt, az informatika világában pedig forradalmak mentek végbe. Kérdés, mit visel el mindebből ez a korai újkori magyar városi élet kereteit régóta kutató vállalkozás.

Minden könyvnek megvan a maga sorsa, szól a bölcsesség, ez sem kivétel alóla. Könnyebb lenne valamilyen végzetre hivatkozni: diszkriminációra, politikai háttérű gánccsokkodásra, a vállalkozás eredetiségét sújtó szankcióra utalni burkoltan, vagy nyíltan. Jelen esetben azonban egyedül a szerző hibáztatható. Az értekezés kandidátusi disszertációként megvédésre került, az Akadémiai Kiadó jóváhagyott kiadói éves tervében is szerepelt. Csak annyit kellett volna tennem, mint amennyit csaknem mindegyik hasonló helyzetben levő pályatársam tett: a védés után a kézirattal elballagni a kiadóba, letenni az asztalra és várni a megjelenést.”

Közel negyven esztendő telt el, míg Granasztói György disszertációja kinyomtatásra került, bár – ahogy a bevezetőben olvashatjuk – a szerző gondolkodott a módosításon, illetve az adatsoroknak többváltozós statisztikai szempontokból történő átdolgozásán. Ugyancsak az 1980-as években indult el az a családtörténeti irányzat, amely az antropológiától kapott ösztönzés nyomán körvonalazódott. Mindkettőt szerette volna bedolgozni a munkába, végül több tanulmányt írt az előző témakörökben, de ezeket nem dolgozta be a disszertációba. A szerző végül maradt az eredeti „változat” közlése mellett, amely Kassa város 16. századi társadalmának változásait, tevékenységét, a demográfiai változásokat az eredeti forrásokból elemzi. A könyv nem klasszikus értelemben vett várostörténet, hanem a forrásokhoz igazodó összefüggő, szociológiai-antropológiai jellegű elemzés. Alapos és igen terjedelmes jegyzetanyaga, irodalmi jegyzéke is csak a disszertáció elkészítése idején volt állapotokat tükrözi, később megjelent szakirodalmi anyagokat sem vett figyelembe.

A könyv igazi értéke, hogy bemutatja a történeti Magyarországon a városok valódi helyzetét, melyeknek fejlődése bizony az adott korszakban hosszú időre megakadt. Bár Kassa a 16. században két alkalommal is a pusztulás határáig jutott, mégis olyan tömeges információkat tartalmazó források állnak a rendelkezésre, amelyből valóban fel lehet építeni egy teljes elemzést, egy teljes kép kialakítását. Kassa nemcsak ekkor, de előbb és később is olyan kivételezett helyzetben volt, hogy minden lényeges hazai fejlemény ki-elemezhető a forrásokból. A források lehetővé teszik, hogy a város polgári társadalmának szerkezetét és változásait közelebbről is megfigyelhessük. Kassa városi mikrovilágában a nagy országos folyamatok is visszatükröződnek. Például ekkor módosul a gazdasá-

gi szerkezet, súlyos csapások érik az országot és a városi autonómiát, a német városba ekkor települnek be tömegesen a magyarok, ami mély hatással van a város társadalmi szerkezetére és gazdasági életére. Azt is figyelembe kell venni, hogy az elemzés a városi népességre korlátozódik, mert a városfalakon túl már más viszonyok uralkodtak. Az ott élő lakosság soha nem költözhetett be a – talán jobb körülményeket biztosító – városba.

A városi akták mindenre kiterjednek, az itt élő lakosságra, a lakóházakra, azok nagyságára és tagoltságára, a családok szerkezetére, adózási kötelezettségeikre, ebből fakadóan jövedelmeikre stb. Egyes összeírások képet adnak a külvárosiak szegénységére, az urbanizáció alacsony fokára. Az elemzés kiterjed a hétköznapi városi élet minden mozzanatára, kereteinek alakulására, amit az a háttér határoz meg, amelynek megismerése feltétlenül szükséges és érdekfeszítő. Sokszor regényes mozzanatokkal találkozunk, adatokat találunk a városi polgári családokról, a családi élet időtartalmáról, a késői házasságokról, a háztartások összetételéről, a gyermekek számáról. Igen lényeges vonatkozás a népesség időnkénti összeírása, a férfiak, a nők, a fiúk és leányok számának meghatározása. Más összeírás tartalmazza a foglalkozási ágakat, a mesterek nevét, életkörülményeiket, az adófizetésből következtetni lehet a tevékenység szélességére és eredményességére. Megint más források adatokat közölnek a céhes iparosság jelentős átalakulásáról, a piacon zajló életről, a német–magyar együttélés lehetőségeiről. Nem közömbösek azok az adatsorok, amelyek utcánkénti megoszlásban dolgozzák fel a háztulajdonosokat, a bérlőket, a polgárság vagyoni és foglalkozási megosztását, s amelyekből nyomon követhető a vagyonosodás-szegényedés, a foglalkozási tagolódás átalakulása. Igen lényeges, hogy az előbbi tételeknél név szerinti felsorolások vannak, nem általánosnak tűnő számadatokat közölnek. Az összeírások adathalmaza nemcsak a „polgárokat”, az adófizető lakosságot vizsgálja, hanem számba veszi a szolgálókat is. A szerző táblázatokat készített az ismert foglalkozások 1480–1580 közötti változásairól, illetve az ebből levonható következtetésekre is, hogy ti. az egyes céhek mennyire voltak képesek szabályozni a céhekbe tömörültek létszámát, nehogy a jövedelem-visszaesés miatt süllyedjen az iparúzők életszínvonala. A közel 300 oldal terjedelmű feldolgozást vagy százoldalas jegyzet és irodalmi jegyzék követi.

Összegezve, egészen kiemelkedő színvonalú könyv került az olvasók kezébe, színvonalára jellemző, hogy negyven év távlatában sem veszített értékéből, képes újdonságot adni.

(Granasztói György: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán. Budapest, 2012, Korall, 416 p.)

Traumáink feldolgozása: közösen

A 2010 májusában Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán megrendezett, *Az identitások korlátai* című konferencia szervezői, és az előadásokból összeállított tanulmánykötet szerkesztői (*Bögre Zsuzsanna, Keszei András és Ö. Kovács József*) azt a célt tűzték maguk elé, hogy a társadalomtudományok eszköztárának bevetésével elősegítsék a II. világháború kezdetétől eltelt háromnegyed évszázad történelmi-társadalmi traumáinak feldolgozását.

Európa, és ezen belül Magyarország közelmúltbeli történetében sajnálatos sűrűséggel követték egymást az olyan drámai események, amelyek lényegében minden társadalmi rétegben hagytak traumatizált emléknymokat. A 20. század különösen bővelkedett az olyan történelmi mélypontokban, melyek – azon túl, hogy számtalan emberéletet követeltek és sok szenvedést okoztak – a túlélők sorsát egész életükre megpecsételték. Ezek a megrázó élmények nemcsak az azokat átélő generációk egyéni és közös emlékezetében hagytak fájó nyomokat, hanem az utódok generációit is áthatják, egészen a mai napig.

Az ember alapvető sajátossága, hogy történeteket mond, és ezekben továbbadja tapasztalatait. De mi történik akkor, ha nem kerülhetnek kimondásra ezek a történetek? Mi történik, ha egy egész nemzetnek azzal kell szembenéznie, hogy több évtizeden keresztül nem lélegezhet fel, mert – a traumatikus emlékek kibeszélése, értelmezése és feldolgozása helyett – újabb drámai események halmozódnak a korábbiakra? A feltételezhető (és tapasztalható) válaszreakció: a társadalom tudatvilága meglehetősen széles körben traumatizálódik, és általános gyakorlattá válik, hogy az emberek önmagukra mint áldozatokra tekintenek. Magyarországon több mint két évtizeddel ezelőtt megtörtént a rendszerváltozás, mely lezárt egy közel fél évszázadon át tartó diktatórikus politikai berendezkedést. Sokan érzik mégis úgy, hogy ez a fordulat nem adott társadalmi szinten kielégítő magyarázatot az őket és családjukat ért megaláztatásokra, és hogy azóta sem történt meg a háború és a diktatórikus berendezkedés miatt elszenvedett károk társadalmi szintű értelmezése és jóvátétele.

A kötetben közölt huszonöt tanulmány elsősorban a magyar társadalom szövetén ejtett sebeket mutatja be, de egy-két esetben, például *Molnár Imre* Jerzy Popiełuszko lengyel pap mártíromságát elemző írásában, az ország határait átlépve ismerkedhetünk meg egy olyan drámai eseménnyel, amelyhez hasonló esetek (igaz, valamivel korábban) a kommunista blokk más országaiban – így hazánkban is – előfordultak. A kötet legtöbb írása abból a tapasztalatból táplálkozik, amely Magyarországon a szocializmus időszakában végig érvényes volt: *a meghatározó ideológia és a társadalmi valóság ellentéte*. A korszak vizsgálata meglehetősen nehéz, mert a szocialista időszakból származó dokumentumok jó része nem a tények és a valóság rögzítésére szolgált, hanem a politikai vezetés ideológiájának támogatására. A kötet szerzőinek jelentős hányada ezért – a múlt megismerésének alternatív eszközeként – személyes visszaemlékezésekre (is) támaszkodott.

Keszei András nyitótanulmánya a kötet legjelentősebb elméleti munkája, ezért érdemes vele bővebben is foglalkozni. A szerző célja, hogy beszélőkorú nemzetközi szakirodalmat felvonultatva tisztázza a trauma fogalmát, és bemutassa az emlékezés mechanizmusának működését. A tanulmány felvázolja azt a folyamatot, hogy miként válik az egyéni trauma kulturális traumává. Az elmúlt években egyre több munka foglalkozik a trauma jelenségével és jelentésével. Keszei rámutat arra, hogy a trauma egy

olyan összetett állapot, mely nem egy adott szituáció pusztá átélésével azonos, hanem három tényező összeadódásából származik: az egyéni lélek, a társadalmi-kulturális környezet kölcsönhatásából és a társadalmi értékek, normák, a kultúra értelemadó tevékenységéből. Ebből következik, hogy az egyén életében a trauma kialakulásában nagy szerepet játszik a társadalmi lét, ezért a kezelésében is elengedhetetlen szerepe van a társadalomnak, amelyben intézményes szinten működik a kollektív emlékezetformálás. Ez azt jelenti, hogy adott eseményt át nem élő személyek is rendelkeznek a közösség szempontjából fontos eseményekre való emlékezés lehetőségével, és – együttérzés és bizonyos emlékezést elősegítő tárgyak segítségével – magukénak tudják tekinteni azokat. A 20. század tapasztalatainak nagy része azonban nem vált ilyen kollektív emlékké, mivel a politikai hatalom által szabályozott valóság-kép – mikrokörnyezeti szinten is – megakadályozta az egyéni tapasztalatok elbeszélését. Így nemcsak a tárgyi „emlékeztetők” nem válhattak publikussá, de az együttérzéshez szükséges ismeretek sem. Ebből adódóan Magyarországon nem működtek megfelelően, és nem emelkedhettek nemzeti szintre a kollektív emlékezetet építő intézményes formák, hanem kisebb emlékezeti csoportokra szakadt a társadalom. Ahhoz, hogy a trauma átkerüljön kulturális szintre, össztársadalmi méretekben szükséges lenne az érzelmi azonosulás az áldozatokkal, az emlékezést segítő eszközök létrehozása. Ehhez viszont elengedhetetlen annak feltárása, hogy a traumák hogyan jelennek meg az egyéni visszaemlékezésekben, vagyis a társadalom mikroszintjén. A szerző ezt így fogalmazza meg tanulmánya végén: „A társadalom emlékezeti csoportokra szakadása a nagyléptékű megközelítések felől a mikroszint irányába tereli a vizsgálódást. A sérelmek és a szenvedés elismerése, sőt központi elemmé válása tulajdonképpen a mikrovilág győzelmét jelenti az egyén feletti szinttel szemben, a történetírás számára pedig az egyéni és a kollektív történelem összekapcsolásának lehetőségét a mikrotörténelemben.” (30–31. o.)

A gyűjtemény további tanulmányai négy nagyobb fejezetbe sorolva szerepelnek. Minden fejezet egy-egy nagyobb témakörön belül mutat be olyan élethelyzeteket, amelyek lefedik a különböző társadalmi rétegek „tipikus” traumáit. A tanulmányok általában a vizsgált témák kronologikus sorrendjében követik egymást, ezáltal is érzékeltetve, hogy a bennük megjelenített problémák nem korlátozódnak egy-egy adott korszakra, hanem időben előrehaladva megmaradtak, s máig értelmezés és végiggondolás tárgyát képezik. A szövegek a társadalomtudományok széles skáláját képviselik: olvashatunk szociológiai, történetész, néprajzi, jogtudományi és más műfajú írásokat is. Az multidiszciplináris feldolgozás elősegíti a traumatikus helyzetek plasztikusabb értelmezését.

Az első fejezet címe *Terror, ellenségeskedés, ellenállás – szolidaritás, kooperáció, kollaboráció*. Ahogy a fejezetcím is jelzi, a vizsgált eseményeknél nem választható el egymástól a korszakban sokféle formában megnyilvánuló, hatalom által gyakorolt terror, és az arra adott társadalmi válaszreakciók: a szolidaritás, a kooperáció, vagy a vezetéssel való kollaborálás. A fejezet nyitótanulmánya (*Muradin János Kristóf* tollából) az 1944-es kolozsvári frontátvonulás történetének felidézésével mutat rá arra, hogy a történetész munkát nagyon megnehezíti a traumatikus – akár egy egész várost érintő – események elhallgatása. *Honvári János*nak a Standard-kirakatperről szóló esettanulmánya a politikai perek általános következményeként arra mutat rá, hogy nemcsak egyes személyek tragédiáit okozták, hanem egész családok életét tették tönkre, amelyért az érintettek máig nem kaptak méltó kártalanítást. A szocialista berendezkedés nemcsak egyéni és családi szinten okozott károkat, hanem teljes települések életében is, ahogy azt *Szűts István Gergely* Várpalotáról szóló tanulmánya bemutatja. Az írás egy település példáján szemlélteti a Rákosi-korszak erőszakolt iparosításának lehangoló társadalmi következményeit. Nem

csak a városi közösségeket károsította azonban a termelés új formáinak erőltetett bevezetése. A falvakban a kollektivizálás volt a megfélemlítés egyik fontos eszköze. *László Márton* egy erdélyi (Maros-megyei) falu példáján azt mutatja be, hogy a nagypolitika diktatórikus törekvései hogyan képeződtek le egy kis falusi közösségben, felszámolva a korábbi összetartást, szolidaritást és bizalmat. A terror viszont egyes esetekben pont az ellenkező hatást váltotta ki, mint amit a hatalom elvárt: szolidaritást és megerősödő összetartozás-érzést hívott életre. *Bögre Zsuzsanna* és *Bánkúti Gábor* felosztatot szerzetesi közösségeket bemutató munkáiban ezt a jelenséget látjuk. E közösségek tagjai nagyon erős identitástudattal kapcsolódtak a csoportjukhoz, így át tudták menteni korábbi értékeiket az újonnan kialakuló keretek közé. *Tóth Eszter Zsófia* fejezetet záró tanulmánya egy harmadik reakciótipussal foglalkozik: a hatalommal való kollaborálással. Azt mutatja be, hogy olyanok is rendelkezhetnek traumatikus élményekkel, akik ügynökként együttműködtek a hatalommal. Az ő életükben az átélt tapasztalatok későbbi elhallgatása, tabusítása okozott törést.

A második fejezet a *Tulajdon és a tulajdonfosztás hatásai* címet viseli. Ennek az első – *Lehotay Veronika* jogtörténész által írt – tanulmánya szerint a tulajdonhoz való jog hazánkban mindig meghatározta a személyes szabadság mértékét. A következő írások a magyarországi parasztság sorsát mutatják be. Először *Kovács Teréztől* kapunk egy makroszintű áttekintést arról, hogy miként változott meg a 20. században a parasztság fogalma, és hogy a kollektivizálás milyen törést jelentett a paraszti társadalom életformájában, értékrendjében. Az ezt követő írások tovább részletezik a korábbi életvitelében és identitásában erőszakosan meggyengített parasztság átformálódásának folyamatát. Találkozunk a tévesítés parasztságot belülről is bomlasztó folyamatának jogsértő eseteivel (*Ö. Kovács József*); majd a korábbi paraszti identitás eltűnésének problémájával (*Pál Zsuzsanna*); végül az újonnan felépülő szocialista városokba kényszerült falusi fiatalok átrétegződési nehézségeivel (*Ispán Ágota Livia*). A fejezetet olvasva kirajzolódik az az út, ahogyan a szocialista berendezkedésnek – traumák sorozatával – sikerült a hagyományos paraszti társadalmat megsemmisítenie.

A harmadik, *Traumák, tabuk, tabusítások* című fejezet tanulmányai lényegében olyan színtereket mutatnak be, amelyek a hivatalos pártideológiától eltérő vonásokkal rendelkeztek, így ezeket – rendszerint erőszakos úton – a hatalom „átfogalmazta”. Ez az átfogalmazó tevékenység a civil emberek hétköznapijainak legbensőbb szintereiig elért. Jó példa erre *Jobst Ágnes* tanulmánya, amely az ötvenes évek kommunista nyelvvezetét elemelve mutat rá arra, hogy a militáns nyelvhasználat egyik célja a mindennapi beszéd- és gondolkodásmód politikai manipulálása volt. Hasonlóan a pszichológia eszközeihez nyúlt a hatalom azzal, hogy a párthűség egyik jeleként elvárta a tagoktól, hogy rendszeresen megírják önéletrajzukat. Ezzel a feladattal természetesen az egyént személyes identitásának átírására kényszerítették, s ezáltal az egyéni emlékezetet is képesek voltak befolyásolni (*Papp István* Fehér Lajosról szóló írása). Az is tisztán kirajzolódik *Czetz Balázs* szövegéből, hogy a szocialista vezetés sok esetben nem is törekedett arra, hogy személyi kérdésekben jogszerű és méltányos döntéseket hozzon, hanem nyíltan vállalta a pusztán párthűségen alapuló személyválogató módszereit. A II. világháborús emlékek reális felidézése sem felelt meg a kor szemléletének, így azok csak jóval később kerülhettek nyilvánosságra, ahogy *Garadnai Erika* írásából megtudjuk. E tabuizált történetek láthatóan inkoherens visszaemlékezéseként jelennek meg a szövegekben, ezzel utalva az átélt események traumatikus jellegére. Jelentős problémát vet fel *Horváth Sándor* írása is, melyben olyan szervezetek tevékenységével foglalkozik, amelyek szegényeket segítettek egy olyan korszakban, amelyben hivatalosan nem léteztek szegények. Ez a probléma rá-

mutat az ismertetésben már korábban említett tényre, miszerint a szocialista időszakban jellemző volt, hogy az ideológia álláspontja felülírta a valóságot.

Végül, a *Megélés- és tapasztalattörténetek* című fejezet olyan elemzéseket sorakoztat fel, melyek egyes szubkultúrák és kisebbségi csoportok tipikus emlékeit, tapasztalatait mutatják be. Ilyen a holokausztot túlélő asszony traumáinak elemzése (*Vajda Júlia* munkája). Egy másik csoportot alkotnak azok a kamasz fiatalok, akiknek háborús naplóját elemezve kirajzolódnak változó ellenségképek (*Kunt Gergely*). *Csilléry Edit* tanulmánya az 1938–41-es impériumváltások által kisebbségiből ismét többségivé váló magyarság történetének egy sajátos fejezetébe (a közalkalmazásba vétel szempontjaiba) nyújt bepillantást. *Kovács Csaba* a délvidéki magyarság sokkolóan tragikus eseményének, az 1944/45-ös bácskai vérengzésnek emlékét idézi fel, amelynek a köztudatba való kellő beemelése máig aktuális feladat. Egyre távolodva az országhatártól, *Pihurik Judit* azt elemzi, hogy az orosz fronton harcoló magyar katonák hogyan élték meg a találkozást az ellenséggel és a helyi lakossággal. Végezetül *Kőrösi Zsuzsanna* munkája egy élettörténeti elbeszélés elemzésén keresztül bemutatja azt a tipikus „disszidens problémát”, amellyel százezres nagyságrendben próbáltak megbirkózni a 20. század konfliktusai elől menekülő magyarok. Ez a trauma abból adódik, hogy az érintettek elvesztve otthonukat, új lakóhelyükön sem tudtak igazán beilleszkedni.

Írásom elején felvetettem a kérdést: mi történik akkor, ha a nehezen feldolgozható, traumatikus eseményekről az emberek több évtizeden keresztül nem beszélhetnek? A kötet tanulmányait olvasva sokszínű, árnyalt képet kapunk feleletként e kérdésre. Az elfojtott, kibeszéletlen traumákat, konfliktusokat bár súlyosan megsínyli a társadalom, de – ha késve is – végre megindul a személyes visszaemlékezések sora, megkezdődhet egy olyan párbeszéd, amely elősegíti az egyéni traumák kulturális szintre való emelését, és elindulhat a társadalmi gyógyulás. Ehhez a kívánt célhoz visz egy lépéssel közelebb ez a könyv is.

(Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József [szerk.]: Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Budapest, 2012, L'Harmattan, 331 p.)

Charles Glass

Aleppó tragédiája

2012-től Aleppó városában már nem gyártanak több szappant. A késő középkori Souk al-Madina, azaz a világörökség részét képező fedett bazár, amelynek műhelyeiben a mesterek a méltán híres, olívaolajból és babérból készült *savon d'Alep*, az aleppói színszappan tömböcskéit formázták, elpusztult abban a tűzvészben, ami 2012. szeptember végén a lázadók és kormányerők között dúló csatározások során tört ki. A Jubayli család szappankészítő üzeme, amely a mamelukok által épített 13. századi Qinnasrin kapun túl található, elkerülte a tűz pusztítását, a szüntelen harcok miatt azonban sem a tulajdonosok, sem a munkások nem tudnak bejutni a műhelybe. November végén, miután befejeződött a betakarítás az Aleppótól nyugatra található ligetekben, az olívaolaj-présekből kikerülő olajnak már az üstökben kellett volna fornia. A szappanmasszát a kőpadlón kiterített viaszospapírra öntik, és miután megszilárdult, nagyjából ötször hét centis tömböcskékre vágják, melyeket még fél évig száradni hagynak, mielőtt eladnák őket. Most, hogy a háború megfosztotta a várost a szappantól, a szövetektől, a feldolgozott élelmiszerektől és a gyógyszerekről, amiket a térségben már oly régóta gyártanak, Aleppó lakossága az alapvető árucikkek, a készpénz és a remény tartalékaiból él. A tartalékok pedig rohamosan fogynak...

„Nem kell Aleppóba menned – mondta egyik aleppói barátom, amikor Bejrútban találkoztunk. – Egész Aleppó itt van.” Néhányan Aleppó üzleti életének menekültjei közül, főleg a gyáriparosok, akiknek vállalkozásai a régió munkahelyeinek legtöbbször

biztosították, a Rue Hamra kávéházaiban gyűltek össze. Akadnak köztük a szíriai rezsim támogatói éppúgy, mint olyanok, akik az ellenzékkel szimpatizálnak, de ők a politikai nézetkülönbségek ellenére is megőrizték a barátságaikat. Egy-egy parti bridzset lejátszva vagy az ostábla mellett ülve igyekeznek elütni az időt, és várják azt a napot – ha ugyan valaha is eljön az a nap –, amikor már elég biztonságos lesz a hazatérés.

Amikor 2011 húsvétján Aleppóban jártam, ezek a menekültek még a városban éltek és vállalkozásaik is működtek. Az aleppói szappanból bőséges volt a kínálat a Fellegvár közelében található boltosatos, kőből épült, labirintusszerű soukokban. A város legtöbb lakója megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy Aleppó elkerülte az ország többi részére kiterjedő erőszakot, és bíztak abban, hogy ez így is marad. Aleppó kozmopolitizmusa miatt különleges város, gondolták sokan. A keresztény kisebbség elleni egyetlen pogromra 1851-ben került sor, de a halálos áldozatok száma akkor is csekély volt, és a szörnyűség soha többé nem ismétlődött meg. A város viszonylagos prosperitása a politikai vélemények elfojtása ellenére is biztosította a lakosság nagy részének elégedettségét.

Aleppó volt Szíria műhelye és piactere; az olajbevételeket nem számítva a régió adta a nemzeti össztermék 65%-át. A szír gyapotból textíliákat készítő gyárak, illetve a gyógyszerüzemek és bútorgyárak uralták a várost körülvevő ipari negyedeket, és ezek számára biztosították munkalehetőséget. Az 1970-ben hatalomra került Háfez el-Aszad, illetve fia, Bassár el-Aszad, aki 2000-ben követte apját az elnöki székben, nem sok okot adtak az aleppóiaknak a lázadásra, még ha a vidéki szegényeknek – akiket az aszály, a munkanélküliség és az ambíció hajtott a külvárosokba – voltak is jo-

gos panaszai, amelyek azonban süket fülekre találtak a Koik folyó mentén álló fényűző villákban. Aleppó idősebb lakói közül sokan emlékeztek még az 1979-es eseményekre, amikor a város legutóbb szintén zavargások színtere volt. Annak a lázadásnak a kimenetele alapján nem sok reményük volt arra, hogy egy újabb felkelés bármennyivel is jobb eredményel kecsegtetne a katasztrófánál. Ám ahogy a jelenlegi lázadás egyre terjedt az országban, az ősi városnak csak annyi esélye maradt a harcok elkerülésére, mint egy gerendaháznak az erdőtüz kellős közepén.

Normális körülmények között a legegyszerűbben autóval tehetjük meg a Damaszkuszt Aleppótól elválasztó kétszáz mérföldet, és útközben akár még egy rövid ebédszünetre is megállhatunk a Hamá római kori akvaduktjai melletti kertekben. Amikor 2011 májusában a déli Derá városából Homszra is átterjedt a lázadás és ezzel elvágta az utat a Damaszkusz–Aleppó autópályán, a repülés biztonságosabb módjává vált az utazásnak. 2012 áprilisában a repülésem eseménytelen volt, éppúgy, mint a taxival megtett út a repülőtérrel a városközpontba, ahol bejelentkeztem a késő ottomán kori Hotel Barónba.

Hat hónappal későbbi visszatérésemkor Aleppó repülőtere szinte teljesen kihalt volt. A taxisok már nem kockáztatták meg az utat a városból a reptérre, ezért megkértem aleppói barátaimat, hogy küldjenek értem egy olyan sofőrt, akiben megbíznak. Amikor találkoztunk, a sofőr gyorsan megragadta a csomagomat, odafutott velem az autójához, és sietve keresztet vetett. Elindultunk, majd nagyjából negyed mérföldre a reptértől egy hirtelen fordulattal letértünk a főútról egy elhagyott bekötőútra. A környéken álló néhány épület magán viselte a tűzvédelmi találatok nyomait, és – egy raktárt kivéve, amit a szíriai kormánycsapatok használtak parancsnoki pontként egy homokzsákokból épített fedezék és egy ernyedten lógó zászló között – mind kifosztva és üresen állt.

Nagyjából egy mérföld megtétele után egy út melletti földszáncan egy teherautóra szerelt

légvédelmi géppuskát pillantottunk meg. A sofőr visszafordult a kihalt országútra, de rövidesen kiégett autógumik, betontömbök és törmelék zárta el az utat, arra kényszerítve bennünket, hogy áttérjünk a másik sávba. Szétrombolt benzinkutak és kiégett tartálykocsik szegélyezték az utunkat. A szegények durván épített salaktéglaházai álltak az út mindkét oldalán, magukon viselve a tűzvédelmi tűz nyomait. Még néhány mérföld megtétele után végre bejutottunk a belvárosba és a sofőr is megnyugodott a járókelők és néhány autó láttán. Egy körforgalom közelében felállított rögtönzött utcai piacon az árusok ragyogó vörös és zöld paradicsomokat, óriási krumplikat, padlizsánt, cukkinit, almát és gránátalmát kínáltak. A sofőr rámutatott a kétkerekű kordékra, amik áprilisban még nem voltak ott, és azt mondta: „Szabadságot akartak. Hát itt a szabadságuk!”

A városban belső határok alakultak ki. Az első éjjel, amit visszatérésemet követően a városban töltöttem, egy barátom elsétált velem a biztonságos Sulaimaniya kerület pereméig. Valaha könnyedén átsétálhattunk volna Sulaimaniyából a szomszédos Jdaideh-negyedbe anélkül, hogy bármi különbséget érezteünk volna, Jdaideh azonban mára egy másik világgá vált. Autók álltak az utcák közepén, hogy elzárják a negyedbe vezető utakat, ahol egyáltalán nem működött a közvilágítás. Sulaimaniya köztéri lámpái viszont modern kávéházakat világítottak meg, melyek telve voltak férfiakkal és nőkkel, akik kávé iszogáltak, süteményt ettek vagy vízpipáztak. Az onnan alig ötvenméternyire található Jdaideh teljesen elnéptelenedett azóta, hogy a lázadók egy hónappal korábban bevonultak a negyedbe. Bárhová mentek a lázadók, ott hamarosan támadást indított ellenük a hadsereg, a helyi lakosok pedig elmenekültek.

Szerettem volna meglátogatni a soukokat másnap reggel, de a barátom azt mondta, hogy a jelenleg is zajló harcok miatt ez lehetetlen. Hogy ki gyűjtötte fel a soukokat néhány héttel azelőtt? „A Szabad Szíriai Hadsereg volt – mondta barátom. – Két rossz

közül választhatunk. Tudod, hogy én nem szeretem a diktatúrát, de ezek az emberek még náluk is rosszabbak.”

Egy másik barátom ezt mondta a lázadókról, akik akkor már városának jelentős területeit uralták: „Ők jöttek Aleppóba. Nem Aleppó lépett be a konfliktusba.” Barátom, aki üzletember és múlt tavasszal még gond nélkül engedte, hogy megnevezem, most azt kérte, ne hozzam nyilvánosságra a nevét. Néhány családtagját már elrabolták, és ő hosszas tárgyalások után tekintélyes summát fizetett a szabadon bocsátásukért. Ahol az aleppóiak egykor csak a *mukhabaratoktól*, az állam titkosszolgálatától tartottak, most számolniuk kell a további megtorlás lehetőségével is a Jaish al-Hurr, a Szabad Szíriai Hadsereg és a vele szövetséges milíciák részéről.

„Az ellenzék azt gondolta, hogy Aleppó majd szívesen látja őket – mondta egyik barátom. – Nem így történt, a külvárosok kivételével, ahol a legszegényebbek és a vidéki betelepülők élnek.” Bár eleinte örültek a forradalomnak, néhányan még a szegényebb kerületekben is igyekeztek elérni, hogy a lázadók kivonuljanak a környékükről. Az egyik legszegényebb negyedben, Bani Zaydban, ahol sokan azzal igyekeznek megkeresni a napi betevőt, hogy a város szemetében guberrálnak, a kerület öregjei egy levelet adtak át a Szabad Hadseregnek:

„Ünnepeltük a Szabad Hadsereget, ám az, ami ma történik, büntett a kerületünk lakói ellen. [...] a fegyveres csoportok, amelyek itt foglalták el állásaikat, nem tudják megvédeni a kerületet... Mi, Bani Zayd kerület öregjei követeljük, hogy a Szabad Hadsereg egységei, amelyek bevonultak a negyedünkbe, hagyják el azt, és csatlakozzanak a harcokhoz a frontokon... Ez biztosítaná, hogy a nyugalom visszatérjen a kerületbe, és véget vetne a szegény, kitelepített emberek ezreinek otthont adó negyed [kormányerők általi] véletlenszerű ágyúzásának.”

Bani Zayd lakói a forradalom természetes támogatói voltak, ám elkötelezettségük nem terjedt ki olyan taktikákra, amelyek kitétek őket a rezsím megtorlásának. A Szabad

Hadsereg képtelensége arra, hogy megvédje az általuk elfoglalt területek legnagyobb részét, még potenciális támogatóik közül is sokakat ellenük fordított. Mi értelme van annak, kérdezik, hogy a kormányerőket egy olyan terület bombázására és ágyúzására készítsék, amit amúgy sem tudnak megtartani? Különösen nagy felháborodást keltett Aleppóban, amikor a lázadók szeptember végén elfoglalták a soukokat. Ezt megelőzően a soukok nagyjából ugyanúgy néztek ki, ahogy a korábbi szíriai ausztrál nagykövet, Ross Burns leírta őket a szíriai régiségekről írt könyvében:

„A 16. század óta jórészt változatlanul maradt soukok (néhányuk eredete egészen a 13. századig nyúlik vissza) nagyszerűen őrzik az arab/török kereskedőhagyomány atmoszféráját. Nyáron a boltozatos tetők hűs menedéket kínálnak, télen pedig védenek a hideg és az eső ellen. Bár a termékek közül sok megújult, ma is vannak olyan területek, ahol a kötélverő, a sátorkészítő és az édességárús szinte ugyanúgy műveli a mesterségét, ahogy évszázadokon át tették.”¹

A bazárok voltak a város kereskedelmi csomópontja, és egyben szellemiségének megtestesülése is. Bár a lázadók a kormányerőket vádolták a tűzvész kitörése miatt, a legtöbben – még a támogatóik is – a felkelőket hibáztatják. A soukok elleni támadást követően a Szabad Hadsereg október 3-ának reggelén két pokolgépes merényletet is végrehajtott. Egy ezer és egy ötszáz kilós autóba rejtett bombát robbantottak fel, az egyiket egy tiszt klub mellett, a másikat pedig a főpostánál a Saadallah Jabri téren, a város főterén. Egy szír újságíró, aki tanúja volt a robbantásoknak, melyek több mint 40 halálos áldozatot követeltek és további 125 ember sebesült meg miattuk, azt mondta nekem: „A Szabad Hadsereg megosztott. Ha lett volna néhány száz emberük, elfoglalhatták volna a városházát és felszabadított várossá nyilváníthatták volna Aleppót.” Hogy mégsem tették, az éppúgy fokmérője a lázadók közti

¹ Ross Burns: *Monuments of Syria: An Historical Guide*. I. B. Tauris, 1992 (átdolgozott kiadása megjelent 2009-ben).

egység hiányának, mint a taktikáik hatékonyságának. Hol itt, hol ott csapnak le, de nem használják ki az elért eredményeket.

Az Aleppóért folyó csata maga a Szíriáért vívott háború. „Ha Aleppó elesik – mondta egy aleppói, aki ugyancsak nevének elhallgatását kérte –, a rezsim meginog.” Aleppó, Szíria kereskedelmi fővárosa mind politikai, mind katonai szempontból létfontosságú mindkét oldal számára. És mégis, mind a rezsim hadserege, mind fegyveres ellenfeleik elidegenítik maguktól az embereket azzal, hogy szinte egyesült erővel pusztítják Aleppó gazdaságát, a történelmi műemlékeket, amelyeknek a város egyedülálló báját és identitását köszönheti; azzal, hogy veszélyeztetik a város polgárainak életét és biztonságát, és szétzúzzák azt a társadalmi kohéziót, ami eddig a felekezetek közötti harmónia mintaképévé tette Aleppót. „A forradalom meghalt Aleppóban – vallotta meg egyik barátom. – Azt hitték, megnyerik majd az Aleppóért vívott csatát. Azt hitték, hogy Aleppó majd támogatni fogja őket.”

A városon kívül a lázadók minden erejüket bevetve támadást indítottak azok ellen az ipari üzemek ellen, amelyek életben tartották Aleppót. Felgújtották és kifosztották a gyógyszergyárakat, textilmalmokat és más üzemeket is. Ez nemcsak a gyártulajdonosoknak árt, akik közül sokan Libanonban várják a háború végét, hanem az alkalmazottaiknak is. A városi munkanélkülieknek jó okuk van arra, hogy támogassák a forradalmat, hiszen az javíthat az életminőségükön. Érthető módon haragosak viszont azoknak az embereknek az ezrei, akiknek volt munkája a forradalom kezdetekor, de elvesztették azt, amikor a Szabad Hadsereg felégette a munkahelyeiket. Történeteket hallhatunk munkásokról, akik fegyvert fogtak, hogy megvédjék az üzemeket, ahol dolgoznak, vagy akár életük kockáztatásával is megakadályozták, hogy munkaadóik az emberrablók keze közé kerüljenek.

Aleppó ostrom alatt áll. Veszélyes vállalkozássá vált fűtőolajat szállítani az embereknek, hogy átvészeljék a telet. A *mazout*, az

olcsó üzemanyag, amivel a legtöbb aleppói otthont fűtik, jelenleg duplájába kerül annak – már ha egyáltalán lehet kapni –, amennyiért Damaszkuszban árulják. Az élelmiszer az egyetlen árucikk, ami látszólag akadály nélkül bejut Aleppó városközpontjába, ahol a szír kormányhadsereg megerősített állások, útlezárások és rendszeres őrzőjáratok segítségével tartja fenn a hatalmát. A helyi gazdaságok által termelt áruk bőséges választéka kapható a járdákon felállított elárúsítóhelyeken, amelyek felváltották a soukrok kiégett gyümölcs- és zöldségstandjait.

A kormánynak a lázadók elleni brutális támadásai, különösen a sűrűn lakott városrészek bombázása, a rezsim néhány támogatóját is az ellenzék táborába kergette. Egy fiatal nő áprilisban még azt mondta nekem, hogy szereti Bassár el-Aszadot. Most elmesélte, hogy sírt, amikor látta, hogy a légi erők Aleppót bombázza. Egy orvos, akinek rezsimellenes nézetei ismertek voltak számomra, azt mondta: „A szíriai emberek többsége nem támogatja Bassár el-Aszadot azért, ami az utóbbi tíz évben történt. Változást akarunk, de nem ilyen változást.”

Szíria háborúja olyan háború, amilyenek a harcokban résztvevők látni akarják. A külvárosi proletariátus osztályháborúja a burzsoázia által támogatott állami hadsereg ellen. Szeptariánus háború, amelyben a szunnita arab többség harcol, hogy megdöntse az alavita uralkodó osztály hatalmát. A szunnita muszlimok szent háborúja a síizmus minden fajtája, különösképp az alavita változat ellen. Közben pedig felbomlik az a társadalmi egyetértés, amire Aleppó egykor oly büszke volt. Muszlim fundamentalisták vettek célba keresztény templomokat és síita mecseteket. Arabok harcoltak kurdok ellen. Iraki síiták és szunniták keltek át a határon, hogy Szíriában harcoljanak egymás ellen.

A kivándorlás, ami 2011 áprilisában még távoli lehetőségnek tűnt, mára megszokottá vált azok körében, akik nyelveket beszélnek, képzettek és elég pénzük van ahhoz, hogy külföldön is megéljenek. Egy kultúrmérnök, aki éveket töltött börtönben azért, mert a rezsi-

met bírálta, azt mondta: „Szíriaiak pusztítják egymást. Az oktatás, az együttélés, minden elpusztul. A hivatali munkahelyeken is láthatod ennek a hatását. Olyan emberek, akik korábban nem voltak különösebben vallásosak, sőt még a kommunisták is egyre vallásosabbá válnak.” A felkelés, amely 2011 márciusában az ország megreformálásának mérsékelt reményével kezdődött, ma már – Hobbes szavaival élve – *bellum omnium contra omnes*, azaz mindenki háborúja mindenki ellen.

Hogy ki melyik oldalra áll ebben a háborúban, az a tapasztalatoktól függ. Azok, akiket korábban megkínóztak a kormány biztonsági erői, a Szabad Hadseregtől várnak felszabadítást, míg bárki, akinek fiát vagy apját elrabolta a Szabad Hadsereg, a kormányerők védelmét követeli. A hat hónap alatt, ami legutóbbi aleppói látogatásom óta eltelt, a vélemények váratlan módokon alakultak. A keresztények legtöbbször a rezsimet támogatta vagy semlegesek voltak, remélve, hogy egyik oldal figyelmét sem vonják magukra. 2011 húsvétján találkoztam Aleppó szír ortodox metropolitájával, Mar Gregorios Yohanna Ibrahimmal. „Hogy aggódom-e? Igen. Hogy félek-e? Nem.” – mondta egy bátorítónak szánt nevetés kíséretében. Aleppó csendes volt, jóllehet a Szíria más részein kialakult konfliktusok már egyértelműen jelezték a kitörni készülő vihart. Akkoriban Mar Gregorios meg volt győződve róla, hogy a kormány és az ellenzék rendezni tudja a nézetkülönbségeket: „Ha megoldjuk a belső problémánkat és leülünk tárgyalni, konstruktív párbeszédet folytathatunk. Fokozatosan újjáépíthetjük a társadalmunkat.” Egy kicsi, kétszázéves szíriai keresztény közösség püspökéként elfogadta, hogy a rezsim megvédte a keresztényeket és közben elkerülte, hogy akár egyik, akár másik oldal mellett elkötelezze magát.

Mára azonban aggodalma félelemmé változott. „Az utóbbi hetekben optimista voltam, de ma meglátogattam az iskolámat. Az 550 tanulómból csak ötven maradt” – mondta aznap éjjel, amikor felkerestem őt Aleppó köz-

pontjában található parókiáján. Nemrégiben tudatosult benne, hogy a helyi keresztény gyülekezet tagjai közül minden nap nagyjából húszan kapnak vízumot külföldi országokba. Őt magát az iskola összeomlása alapjaiban változtatta meg. A kedélyes, nyugodt előjáróból mélyen megrendült ember lett, akinek kevés reménye maradt országa jövőjét illetően. „Most az a kérdés – mondta –, hogyan győzzük meg az elnököt arról, hogy mondjon le.” Ez volt az első alkalom, amikor egy keresztény püspöktől azt hallottam, hogy Bassár el-Aszad vessen véget a háborúnak azzal, hogy lemond hivataláról.

Nem fél Mar Gregorios a Muszlim Testvériségtől? „Ha demokrácia van, minden kisebbségnek meglesznek a maga jogai – mondta. – Nem hiszem, hogy a fanatikusok és a Muszlim Testvériség azt tervezi, hogy ellenőrzésük alá vonják ezt az országot. Azt tervezik, hogy részei lesznek az országnak.” Miközben aznap este visszasétáltam a Park Hotelbe, hallottam a távolban a tűzészégi és géppuskatűz állandó zaját, amit Aleppóban többé már senki sem tud figyelmen kívül hagyni. Néha közelebről hallatszik, néha távolabbról, a külvárosokból, de állandóan hallani, éjjel-nappal. Az aleppóiak gyakorlott nemtörődömséggel tűrik, ahogy a közelben bombák csapódnak be. Nem vall jó modorra megemlíteni, hogy ebéd közben a robbanások miatt remeg az asztal. A konfliktus, most először, mégis arra kényszeríti őket, hogy válasszanak. Egy kormányminisztériumban dolgozó tudóstól hallottam az alábbi történetet:

„Őt vagy hat barátom a munkahelyemről várta a rezsim összeomlását. Azt mondták, ha ez megtörténik, ünnepelni fognak a Saadallah Jabri téren. Az utóbbi egy hónapban megváltozott a véleményük. Egyikük az agrártudományok doktora, aki teljes mértékben a rezsim ellenzője volt, azt mondta, ünnepelni fog, amikor a rezsim megbukik. Aztán egyszer odajött hozzám és elmondta, hogy a Szabad Hadsereg bevonult a környékekre és lerombolták a házát. Négy unokatestvérét elrabolták. Elmondta nekem az egész történetet. Most azt kívánja, hogy bárcsak

a *mukhabarat* vitte volna el őket és nem a Szabad Hadsereg. Ez pedig nagy változás.”

Zaidoun al-Zoabi azon kevés aktivisták egyike, akik hozzájárultak ahhoz, hogy megnevezem őket. Al-Zoabi a damaszku-szi Arab Európai Egyetem professzora volt 2011 februárjáig, amikor politikai okokból elbocsátották. „Aleppó elpusztult – sóhajtotta. – A város a rezsím oldalán állt. [...] Most a rezsím veszítésre áll, de mi is veszítünk. Az ország elpusztul.” Zoabi azért küzd, hogy életben tartsa a békés forradalom szellemét, ami 2011 márciusában kezdődött, és később felváltotta a fegyveres lázadás. Egy fiatal szír üzletember, akinek családja már régóta szemben állt a rendszerrel, a fegyveres ellenzék hibáztatja azért, hogy erőszakkal akarták megdönteni a rezsímet. „Így egyszerűen nem lehet megbuktatni egy ilyen rendszert, amit úgy terveztek, hogy kitartson.” A vezetés már hatalomra kerülése után bebiztosította magát az államcsínyek ellen a megbízhatatlannak vélt katonaság letartóztatásával és állandó megfigyeléssel. Az 1979-es aleppói felkelést követően pedig szinte „lázadásbiztossá” tette magát.

Az 1979-es felkelés tanulságos összehasonlítási alapul szolgál a jelenlegi lázadáshoz. Az amerikai Védelmi Hírszerző Ügynökség (Defense Intelligence Agency, DIA) 1982 májusában készült jelentése elemezte ezt az első felkelést és Háfesz el-Aszad válaszlépéseit. „1979 elején, az iráni iszlám forradalom által felbátorított szíriai Muszlim Testvériség tervet dolgozott ki arra, hogy egy hasonló forradalmat robbantsanak ki Szíriában és elmozdítsák Aszadot a hatalomból.”² A Testvériség első akciója 83 alavita kadét lemészárlása volt június 16-án az aleppói tüzériszkolában. Ez számos letartóztatáshoz és jelentős tüzharcokhoz vezetett Aleppó utcáin. A következő év júniusára, a DIA véleménye szerint, „Aszad elnöknek sikerült megroppantania a Muszlim Testvériség gerincét.”

Azok a Muszlim Testvérek, akiknek sikerült elmenekülniük, olyan tervet dolgoztak ki, amely egyrészt a felkelésre, másrészt egy Aszad elleni katonai puccsra épült. A DIA jelentés szerint:

„1982 elején azonban a szír biztonsági szolgálat leleplezte a puccskísérlet tervét [...] a Muszlim Testvériség ekkor lázadást robbantott ki Hamában, amely 1982. február 2-án vette kezdetét.”

A Testvériség remélte, hogy Aleppó, Homsz és más nagyvárosok követik Hamá példáját és segítik egy új korszak megkezdését. A többi város azonban nem kelt fel, és a Háfesz kegyetlen öccse, Rifát el-Aszad által vezetett Védelmi Csapatok (Saraya ad-Difa) megsemmisítették a Testvéreket Hamában. A DIA kétezerre tette az áldozatok számát, az Amnesty International adatai szerint azonban valójában mintegy 25 ezer ember vesztette életét.

Helyettesítsük be az 1979-es iráni forradalmat a 2010-es és 2011-es Arab Tavasszal. Ha abból indulunk ki, hogy Szíria nem Irán, akkor nem is Tunézia vagy Egyiptom. Az új felkelés szunnitákat állít szembe alavitákkal és más kisebbségekkel, ám ennél is fontosabb, hogy szinte izzik azoktól az indulatoktól, amiket a falusi szegények éreznek azóta, hogy szembesültek a városi fényűzéssel.

A 2007 és 2011 közötti aszályos évek tovább fokozták a vidéki élet nehézségeit, és sokakat arra kényszerítettek, hogy Aleppóba költözzenek. Ez nem volt új dolog. 1987-ben eltöltöttem némi időt az Aleppótól keletre, az Eufrátesz folyó mentén élő parasztok között. A Yusuf Basha nevű falut, ahol laktak, kiürítésre ítélték egy duzzasztógát építése miatt, és lakóinak Aleppóba kellett költözniük. Kelet felől tértem vissza a városba, és láttam, ahogy az Aleppóba költözött parasztok ugyanúgy szárítják a búzát a járdákon, ahogy korábban a falvaikban tették. Ekkor ezt írtam:

„Azelőtt úgy láttam, hogy Aleppó városa növekszik, és a külvárosok egyre nagyobb területeket hasítanak ki a vidékből. Most felismertem, hogy valójában a falu vált a város részévé. A falvaik elhagyására kényszerült parasztok a város határában telepedtek le,

2 Defense Intelligence Agency, „Syria: Muslim Brotherhood Pressure Intensifies (U)”, Directorate of Research, (b) (3): 10 USC 424, May 1982, p. vii.

és az egyre növekvő új településrész idővel belenőtt a városba. A szegény földművesek elhozták szokásaikat, életmódjukat a kozmopolita Aleppóba, ahogy Damaszkuszba és Bejrútba is. Lakásaikat vályogházaiak mintájára rendezték be – az egyik szoba a hálószoba, ahol éjjelente a család összes tagja alszik, a másik szobában főznek, egy harmadikban pedig mosnak, éppúgy, mint ahogy falvaikban az udvarok köré épített kis kunyhókban tették. Nem a szegénység, hanem a hagyomány az, ami egy egész családot egyetlen hálószobába zsúfol össze. Ez volt az egyetlen dolog, ami biztonságérzetet nyújtott nekik egy számukra idegen városban.”³

Ez a visszatérés Aleppóba, amikor úgy láttam a várost, ahogy a faluból újonnan érkezők látják, megvilágosító pillanat volt a számomra. Ha Aleppó befogadja a vidéki szegényeket, lassacskán beolvasztva őket a város gazdasági életébe, ahogy azt az elmúlt évszázadokban is tette, talán nem fogadták volna olyan szívesen a lázadókat, akik maguk is az övékhez hasonló társadalmi háttérrel rendelkeztek. A neoliberais gazdaságpolitika azonban, amit az apját az elnöki székben felváltó Bassár el-Aszad bevezetett, tovább súlyosbította a helyzetüket. A politika hasznélvezői nem a vidékről betelepült szegények voltak, akik pénz és szakképzettség nélkül próbáltak alkalmazkodni a nagyvárosi élethez, hanem az újonnan meggazdagodott bankárok, brókerek és nagykereskedők, közülük sokan Bassár unokafivérei. A városi szegények szempontjából a jelenlegi reakciónk egy ősi minta része, amiről huszonöt évvel ezelőtt is írtam:

„A Levantén⁴ töltött hosszú éveim során először láttam, hogy mennyire romlottnak találják a parasztok és a beduinok a várost. Az arab hagyomány szerint minden második nemzedék reformerek hullámát, vallási fanatikusokat küldte a sivatagból, hogy meg-

tisztítsák a várost. Ez már sokszor megtörtént Szaúd-Arábiában, és addig tartott, amíg a városi élet fényűzése annak a nemzedéknek a fiait is megrontotta. Azon gondolkodtam, hogy vajon megtörténik-e ugyanez Szíriában is.”

Most, huszonöt évvel később, épp ez történik. Becslések szerint 40 ezer szír veszette életét és további kétfélmillió kényszerült arra, hogy elhagyja otthonát. Közülük négyszázezeren átkeltek a határokon, hogy a szomszédos országokban, menekültként várják ki a háború végét. Az egyre jobban felfegyverzett ellenzéki erők nemrégiben jelentették be Katarban, hogy egy nyugati országok által támogatott koalícióban egyesülnek. Ez az egység azonban a legjobb esetben is törekeny. Nem sokkal később számos iszlamista frakció kijelentette, hogy elutasítják az új koalíciót és iszlam államot akarnak létrehozni. 2012. november 20-án a kurd Demokratikus Unió Párt (PYD) elnöke is visszautasította a koalícióban való részvételt. Mivel közben a rezsim változatlanul hajthatatlan, minden oldal készülni látszik egy hosszú és pusztító háborúra...

(The New York Review of Books)

Michael R. Marrus

Új Churchill-életrajz: emberfeletti erő és emberi gyengeségek

The Last Lion. Winston Spencer Churchill, Defender of the Realm, 1940-1965 by William Manchester and Paul Reid. Little, Brown and Company, Boston, 2012. 1182 oldal

A Winston Churchillről írt könyvek száza között csak nagyon kevés olyan akad, amelyről elmondhatnánk, hogy igazán nagyszerű, tehetséges és neves író keze alól került ki. Az ismert kitűnő amerikai történész, William Manchester írta e könyvek egyikét; háromkötetesre tervezett művének első kötetét, körülbelül 30 évvel ezelőtt. Amikor 2004-ben

3 Charles Glass: *Tribes with Flags: Adventure and Kidnap in Greater Syria*. 1990, p. 165. (a HarperPress e-könyvként újra kiadta 2012-ben).

4 Levante: történeti-földrajzi fogalom, a Földközi-tenger medencéjének keleti része.

meghalt, a tervezett több ezer oldalas könyvnek csak egytizede volt készen, a háborús éveket és az azt követő időszakot felölelő rész. Néhány évvel a halála előtt, nagyjából 15 évnyi halogatás és több agyvérzés után, s talán már egyfajta irodalmi kimerültségtől is szenvedve, Manchester vonakodva bár, de továbbadta a projektet barátjának, Paul Reidnek. Reid, a *The Palm Beach Post* újságírója, szenvedélyes kutatója volt a II. világháború történetének, addig azonban még egyetlen könyvet sem írt.

Manchester több köteg jegyzetet hagyott gyakorlatlan utódjára, amelyek nemcsak a témával kapcsolatos olvasmányairól írt feljegyzéseit tartalmazták, de több mint 50 riportját is, melyeket Churchill családtagjaival, barátjaival és munkatársaival készített. Reid éveket töltött azzal, hogy kiaknázza ezt a valószínűsíthető kincsésbányát, de az óriási mennyiségű anyag gyakorlatilag teljesen kimerítette.

A most megjelenő kötetrel azonban közel tízéves küzdelem után végre biztos révbe kormányozta ezt a nagy hajót. Reid teljesítménye jóformán a csodával határos: óriási kihívásokkal szembenézve, nem kis szerkesztői segítséggel, nagy áldozatot követelve saját magától és családjától, a karrierjét is kockáztatva, végül nagyszerű könyvet írt Nagy-Britannia háború alatti miniszterelnökeéről. Ahogy James Andrew Miller a közelmúltban a *The New York Times*-ban megjegyezte, a könyv megjelenése bombaként robbant az irodalomban, miközben Reid „tudta, hogy ha a könyv sikeresnek bizonyul, akkor az elismerés java része Manchesternek jut, ha viszont megbukik, akkor mindenki őt fogja hibáztatni.” Az utóbbitól szerencsére aligha kell tartanunk. Reid könyve méltó hozzájárulás a „Churchilliaszhoz”, azaz a Winston Churchillről írt könyvek sokaságához; élénk és kerek beszámoló, amely megőrzi kiegyensúlyozottságát még akkor is, ha egyidejűleg fenntartja a nagy személyiség legendáját.

Reid a hatalmas történeti anyagot kronológiai sorrendbe szedve meséli el, beépítve a témával összefüggő, más szerzők által összegyűjtött narratívákat is. A Manchestertől

örökül kapott „kötegek” nyomai időnként felismerhetők, legalábbis a figyelmes olvasó számára, amelyben Reid nagyrészt úgy követi az eseményeket, ahogyan azt a szereplők megélték és nem úgy, ahogy az a külső szemlélő számára logikus lenne. A Kréta szigetének védelméért 1941 tavaszán folyó harcok története például azzal kezdődik, hogy a miniszterelnök kézhez kapja az Enigma kódoló-géppel rejtjelezett üzenetek dekódolt változatait, melyekből kiderül, hogy a németek Kréta megtámadására készülnek ejtőernyősökkel, illetve katonai vitorlázó repülőgéppel a szigetre szállított csapatokkal. Az elbeszélés ezt követően áttér a kanadai Max Beaverbrook erőfeszítéseire, aki Churchill újonnan kinevezett államminisztereként igyekezett fellendíteni a haditermelést. Olvashatunk a német tengeraltattjárók által az Atlanti-óceán északi részén áthaladó brit konvojoknak okozott szörnyűséges veszteségekről, a Földközi-tenger medencéjének stratégiai helyzetéről, az iraki brit hadjáratról és a Rooseveltnél az általános stratégiai helyzetről váltott üzenetekről. Jó pár oldal foglalkozik Rudolf Hess váratlan Skóciába érkezésével,⁵ majd a történet visszatér Krétához és a sziget elkeseredett védelméhez, melyet a szövetséges parancsnok, Bernard Freyberg irányított.

Kétségtávolú igaz, hogy egy eseménysor összetevőit nehéz nyomon követni, ha azokat az adott pillanat más eseményeivel együtt tárgyalja a szerző. De nyilvánvaló, hogy az események egymás mellé helyezésének is van előnye: így sokkal egyértelműbbé válik, hogy Churchillnek gyakran szinte egy időben több különböző problémával, válsaggal is meg kellett küzdenie, miközben olykor csak nagyon kevés eszközzel rendelkezett arra, hogy bármelyiket is ellenőrzése alatt

⁵ Rudolf Hess, „Hitler helyettese” 1941. május 10-én gyakorlatilag ellopott egy Messerschmitt Me-110 típusú kétmotoros vadászbombázót és Nagy-Britanniába repült azzal a céllal, hogy békétárgyalásokat kezdeményezzen Németország és Anglia között. Skócia fölött ejtőernyővel kiugrott a gépből, épségben földet ért, ám zavart viselkedése miatt szándékát végül senki sem vette komolyan.

tartsa. „Adjátok nekünk az eszközöket és mi befejezzük a munkát” – mondta 1941-ben, a brit és az amerikai közvéleményhez intézett remek rádióbeszédében. De ez csak beszéd volt, még ha meglehetősen lelkesítő hatású is. Churchill úgy vélte, az élethez kell igazodni, „keep bugging on” azaz „folyamatosan kellemetlenkedni kell” – volt a mottója azokban az években, amit – jobb híján – dacos és elszánt ékesszólással ért el.

Reid könyve ügyesen vegyíti Churchill hatásos színpadias buzdító beszédeit – melyeket a rádiós műsorvezető, Edward R. Murrow az angol nyelv mozgósításának nevezett és amelyeket Churchill minden életrajzírója különleges teljesítménynek tartott. Ezek a – színes anekdotákkal tűzdelt – beszédek kitűnően illusztrálják a nagy ember rendkívüli intelligenciáját, rendíthetetlen önbizalmát, híres életenergiáját, enciklopédikus memóriáját, humorérzékét, macacs elszántságát, személyes bátorságát, viktoriánus modorát, demokratikus elkötelezettségét, a brit birodalom iránti hűségét vagy épp lehenyerlő báját.

Reid kimutatja, hogy Churchill gyakran pontosan tudta, hogy mi az, amit tőle elvárnak, de az ösztönei ettől függetlenül bámulatosan működtek. Kedvenceim közé tartoznak a miniszterelnök veszélyes észak-afrikai utazásairól szóló történetek, a hideg, fűtetlen, zsúfolt és zajos repülőgépeken. Az egyik ilyen úton állítólag egy olyan oxigénmaszkot viselt, ami lehetővé tette, hogy még maszkkal az arcán is szivarozhasson. Egy másik utazás alkalmával, amelyen orvosa, Lord Moran és Charles Portal légimarsall is elkísérte, az utóbbi kettő több réteg ruhával védekezett a hideg ellen, míg az alváshoz készülődő Churchill nem viselt mást, mint a társadalmi rangjának megfelelő selyem hálóingét. Amikor négykézlábra ereszkedve keresett valamit – emlékezett vissza Moran – igazán különös benyomást tett nagy, csupasz, fehér fenekével.

Egy 1000 oldalas könyvben óhatatlanul sok olyan dolog akad, amit már mások is megírtak. Se szeri, se száma például azoknak az anekdotáknak, amelyek arról szólnak,

mennyire kedvelte Churchill az alkoholt, de még így is felbukkanhatnak új információk e téren. Reid leírja, hogy Churchill egy pohár fehérborral kezdte a napot, s ezt követte a különböző mennyiségben adagolt skót whisky szódával, Pol Roger pezsgő, bordeaux-i vörösbor, portói, brandy és olykor sör is. „Jóval többet kaptam az alkoholtól, mint amennyit az alkohol elvett tőlem” – vágott vissza egyszer Churchill. Reid is arra a következtetésre jut, hogy a sok ital ugyan kissé gyengítette egészségét, de amúgy Churchill elképesztően jól bírta az italt, és sosem hagyta, hogy az befolyásolja a döntéseiben.

Reid szembeszáll a sokak által képviselt állásponttal, miszerint Churchill egész életén át tartó depressziótól (amit ő maga a Fekete Kutyanak – Black Dog-nak – hívott) szenvedett volna. Ezt a vélekedést eredetileg Anthony Storr pszichiáter és Lord Moran képviselte. Reid szerint azonban: „Semmi – sem a kedélyállapota, sem a brit vereségek, sem a lassan fojtogatóvá váló német tengeralattjáró-blokád, sem habozó tábornokai – nem akadályozta abban Churchillt, hogy buzdítsa honfitársait és harcoljon a megmentésükért. Semmi nem csökkentette a családjá iránti szeretetét. Semmi nem ingatta meg életszeretét. Ha elfogadjuk Freud tételét, miszerint a mentális egészség a szeretetre és a munkára való képesség, akkor Churchill mentálisan teljes mértékben egészségesnek tekinthető.”

Bár nyíltan csodálja könyvének tárgyát, Reid nem hallgatja el azt sem, hogy időnként mennyire nehéz ember volt, mennyire csökönyös tudott lenni bizonyos kérdésekben, mennyire hajlamos volt, hogy súlyos kérdéseket tévesen ítéljen meg, vagy arra, hogy másoknak kellemetlenkedjen, amikor ők egyszerűen csak a munkájukat akarták végezni. Kevés érzeke volt a csendes-óceáni háborúhoz, és a faji előítéletek miatt alábecsülte a japánok háborús elszántságát. „Viktoriánus arisztokrataként – írja Reid – nem sokra tartotta a barna bőrű fajokat, a feketéket és a sárgákat.”

Félelmetesen kukacoskodó vezető volt, aki állandóan olyan dolgokba ütötte bele az

orrát, amihez alig értett. Elismerése jeléül tudott gáláns vagy szellemes ellenfél lenni, de előfordult, hogy az egyes embert tévesen ítélte meg, mint Louis (Dickie) Mountbatten esetében is. Olykor olyan közeli munkatársait is szinte az örületbe kergette, mint Alan Brooke-ot, a brit birodalmi vezérkar főnökét. „[A miniszterelnök] nagyon veszélyes helyzetben van – jegyzi fel Brooke a naplójában 1943 októberében –, rendkívül kiegyensúlyozatlan és csak Isten tudja hogy fejezzük be ezt a háborút, ha ez így megy tovább.” Bár kétségtelenül bőven rendelkezett háborús tapasztalatokkal, néha reménytelenül tájékozatlan volt a furcsa szakkifejezések használatkor, de még inkább, ha hadműveleti kérdésekről volt szó. Ami pedig az új haditechnikát illeti, éppúgy előfordult, hogy teljesen igaza volt – mint a tankok esetében – mint az, hogy melléfogott – mint például a csatahajók jövőjével kapcsolatban.

Természetesen nem létezik tökéletes könyv. Reid látszólag nem tud betelni Mollie Panter-Downes-szal, a *The New Yorker* háború alatti tudósítójával, és gyakrabban idézi őt annál, mint az szükséges lenne. Mivel a legjobb Churchill-sztorik közül már oly sokat elmeséltek, elkérülhetetlen, hogy néhányat Reid is felelevenítsen, s ezek most, a sokadik ismétléskor talán már kicsit unatják is az olvasót. A szerző esetenként vitába száll néhány klasszikus, Churchill-lel foglalkozó munka szerzőjével, mint pl. Sir Martin Gilberttel, de ami engem illet, érdekelték volna összehasonlító jegyzetei az újabb munkákkal, mint Jon Meacham, David Reynolds, Max Hastings, Roy Jenkins vagy Carlo D’Este könyveivel kapcsolatban is.

A Churchill-szakértők e hosszú könyv végére érve azt gondolhatják, hogy Reid veszít valamennyit a lendületéből azon a százvalahány oldalon, amely bemutatja Churchill életét a háború végétől, 1945-től a húsz évvel később bekövetkezett haláláig. Mégis, mint maga a nagy ember tette, ez a könyv végig a lényeges dolgokra összpontosít, és újabb emlékművet állít azon nemzedék eszméinek, amely sikerrel szállt szembe egy óriási kihívással, és minden

tőle telhetőt megtett, néha igazán rendkívüli módon, hogy győzelmet arasson a Hitler elleni háborúban. Ha manapság körülnéznünk a világban, szinte alig akad olyan politikai vezető, akiről ennyi sok mindent el tudnánk mondani. Ez a magyarázata annak, hogy – természetesen a rendkívüli tehetsége, kitűnő szimata és szellemessége mellett – miért él tovább még ma is a Churchill személye iránti érdeklődés és csodálat.

Michael R. Marrus legutóbbi könyve a *Some Measure of Justice: The Holocaust Era Restitution Campaign of the 1990s* címet viseli. A Torontói Egyetem berkein belül működő Massey College tudományos munkatársa.

(*The Globe and Mail*)

Tim O’Connell

Birodalmak romjain

From the Ruins of Empire: The Revolt Against the West and the Remaking of Asia by Pankaj Mishra. Allen Lane, 2012. 368 oldal

„A legtöbb európai és amerikai számára,” írja Pankaj Mishra, „a huszadik század történetét még mindig a két világháború, illetve a nyugat és a szovjet kommunizmus közötti hosszú nukleáris szembenállás határozza meg. Ma azonban már világosabb, hogy az elmúlt évszázad központi eseménye a világ lakosságának többsége számára Ázsia intellektuális és politikai ébredése volt, illetve a kontinens felemelkedése az ázsiai és európai birodalmak romjaiból.” *From the Ruins of Empire: The Revolt Against the West and the Remaking of Asia* című ambiciózus és eredeti új könyvében az elismert indiai esszéista újra elmeséli a nyugati imperializmus történetét – ezúttal áldozatainak szemszögéből –, és áttekinti Ázsia jelenleg is tartó felemelkedésének intellektuális gyökereit és abból a politikai és kulturális káoszából

kivezető, kitérőkkel tarkított útját, amelyben a kontinens oly sokáig szenvedett.

A 19. század végére szinte egész Nagy-Ázsia – a keleti Isztambultól és Kairótól Teheránon át a nyugati Delhiig és Pekingig – tehetetlenül feküdt Európa iparosodott nemzetállamainak elnyomása alatt. Hogyan válaszoltak az egyetemes civilizációhoz olyan sokat hozzáadó több évezredek kultúrák egyes kiemelkedően tisztán látó örökösei erre a példa nélkül álló egzisztenciális fenyegetésre? És hogyan teremtették meg gyakran zavaros erőfeszítéseik végül az alapot a kontinens jelenlegi reneszánszához? A történelmi esszé és értelmiségi életrajz e nagy tudásról tanúskodó ötvözetében a Maók és Mahatmák ismerős szerepüket játsszák, Mishra azonban két kevésbé ismert mellékszereplő köré szövi történetét.

Sok közös volt Dzsamal al-Dín al-Afghaniban (1838–1897) és Liang Csi-csaóban (1873–1929). Egyikük afgán aktivista és újságíró, aki India, Irán és a hanyatló Oszmán Birodalom városai között ingázott, a másik Kína első modern értelmiségije; tanácsadó mind a balvégzetű reformer, Kuang-hszü császár (1875–1908), mind a sokszor Kína „erős emberének” is nevezett politikus, Jüan Si-kai mellett.

Mindkét férfi olyan utat igyekezett találni, amelynek segítségével ősi társadalmak visszaszerezhetik függetlenségüket és méltóságukat, és alkalmazkodhatnak az újkor „szép új világához”. Egy időben mindketten támogatták a szekuláris nacionalizmust, a szociáldemokráciát, a neo-tradicionalizmust, a pániszlamizmust/pánázsianizmust és a felvilágosult önkényuralmat. Végül mindketten megkeseredett emberként haltak meg, akik nem tudták valóra váltani elképzeléseiket. Mishra azonban arra is rámutat, hogy bár akkoriban „megvetően semmibe vették” erőfeszítéseiket, „Liang és al-Afghani teremtették meg azt a szótárat, amelynek szavait használva sok ázsiai megfogalmazza vágyait és féltreírta a következő évszázadra.”

Japán, e különös ázsiai társadalom, amely

sikerrel került el, hogy nyugati uralom alá kerüljön, központi helyet foglal el ebben az összetett történetben. Miután Matthew Perry admirális „fekete flottájának” ellenséges akciói 1852-ben véget vetettek az ország évszázados elzárkózásának és az 1868-as Meidzsi-restaurációval a sógunok hosszú uralma után ismét a császár vette kezébe az irányítást, Japán a „ha nem tudod legyőzni őket, szövetkezz velük” elvet tette magáévá. Az ország nyugati mintákat követve nagyon gyorsan modernizálódott, majd sokkolta a világot és felvidította Ázsia alávetett népeit azzal, hogy a japán hajóhad szétverte az orosz flottát az 1905-ös cusimai csatában, ezzel „felgyorsítva ha nem is a politikai, de az intellektuális dekolonizáció visszafordíthatatlan folyamatát.” Az előbbi, azaz a politikai dekolonizáció ironikus módon csak Japánnak a II. világháborúban elszenvedett megsemmisítő vereségével válik majd valóra, azután az időszak után, amelyben a japán nemzet „pánázsiai vágya, hogy kifejezze a szolidaritást más ázsiai országokkal” (Tokió évtizedeken át valóságos Mekkája volt a reményteli nacionalistáknak, akik még oly messzi országokból is a szigetországba zarándokoltak, mint Egyiptom) az európai stílusú imperializmus egy különösen virulens változatává fajult.

Mishra bemutatja, hogyan leplezték le az I. világháború megszárlásai és a nyíltan rasszista 1919-es párizsi békekonferencia a nyugati képmutatást az ázsiaiak előtt, és hogyan hajtották sokukat a Komintern karjaiba. A két világháború közötti, illetve főleg a II. világháború alatti japán hódítás elképesztő sikere, azzal, hogy felfedte a gyarmati hatalmak gyengeségét és a „bimbózó helyi eliteket ültette a hatalmi pozíciókba, fordulópontra volt a helyi nacionalizmus számára egész Kelet-Ázsiában”.

A japán főnix természetesen hamarosan feltámadt nukleáris porából annak a katasztrofális véggel zárult próbálkozásnak, hogy utánozza az imperialista nyugatot, s létrehozta az ipari modernitás egy szélsőséges formáját, amely idővel a világ második legnagyobb gazdasági hatalmává tette Japánt. Végül a

kommunista Kínának is le kellett mondania egy másik hibás nyugati politikai ideológia nagybani átvételéről a gazdasági és társadalmi zűrzavar évtizedei után, és napjainkban már egy saját gyártmányú államkapitalizmus-hibriddel kérdőjelezi meg az Egyesült Államok dominanciáját. Ezek a sikeres, kulturálisan átszőtt államberendezkedések, érvel Mishra, mint például India parlamenti demokráciája, a modern forradalmi Irán és a szekuláris muszlim Törökország, állnak jelenleg az Ázsia–Nyugat ellentét kérdések homlokterében. Az iszlám világ még mindig küzd, hogy egyensúlyra leljen és „továbbra is egy óriási puskaporos hordó, amely bármelyik pillanatban felrobbanhat”.

Az elgondolkodtató és érdekes könyv egy még ennél is komorabb megjegyzéssel ér véget, hiányolva „a politika és gazdaság nyugati eszméinek” elfogadott alternatíváit. Mishra „abszurd és veszélyes fantáziának” tartja azt a várakozást, hogy a középosztálybeli kínai és indiai fogyasztók milliárdjai egy napon ugyanazt az életstílust élvezik majd, mint a nyugatiak; olyan vágyálomnak, ami ádáz versengést indíthat el a véges nyersanyag-

forrásokért, és amely éppoly kegyetlenül fogja feldúlni ezt az évszázadot, mint az előzőt. Ez az elképzelés, írja a szerző „a globális környezetet korai pusztulásra ítéli [...] – a nyugati modernitás egyetemes diadalának keserű végeredménye, amely sötétben kétértelművé változtatja a kelet visszavágását és igazán píruszivá teszi minden győzelmét.”

A From the Ruins of Empire arra ösztönzi a nyugati olvasót, hogy értelmezze újra a modern kori ázsiai történelmet egy néha zavarba ejtő nézőpontból: az elnyomottak és megalázottak szempontjából. Ezáltal jobban „megérthetjük a világot, nemcsak úgy, ahogy napjainkban létezik, hanem úgy, ahogy jelenleg is átalakul, nem feltétlenül a nyugat képére, mint inkább a korábbi alávett népek reményeinek és vágyainak megfelelően.”

Tim O’Connell porcelánkereskedőből lett író és történész, aki 1981 óta Hong Kongban és Pekingben él.

(*The Asian Review of Books*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Deák-Sárosi László költő, PhD-hallgató (nyelvészet); MaNDA, referens (magyar játékfilmek: 1945–1989), Budapest

Dr. László Jenő okl. gépészmérnök, a Magyar Alkotók és Gondolkodók Társasága ügyvezető elnöke, Budapest

Hérány Ferenc doktorandusz, a Csongrádi Oktatási Központ filozófiatanára, Csongrád

Kapronczay Károly történész, Budapest
Miskolczi Ambrus egyetemi tanár, Budapest

Prehoda Anna szociológus, Budapest

Tóth Gergely egyetemi docens, Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

Varga Csaba jogfilozófus, professor emeritus, Budapest

Zsemlye János történelemtanár, Abony